

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова

*Присвячується 175-річчю
Національного педагогічного університету
ім. М. П. Драгоманова*

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Монографія

За загальною редакцією
доктора філософських наук, професора
Т. В. Розової

Одеса
«Юридична література»
2010

ББК 60.508.0

Г 87

УДК 316.3:342“311/312”

Колективна монографія за редакцією доктора філософських наук, професора, завідувачки кафедри філософської антропології Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова Тамари Розової присвячена аналізу конче актуального кола питань, які об'єднані навколо стрижневого для демократичних країн третього тисячоліття поняття «громадянське суспільство». Колектив молодих науковців-драгоманівців, представників наукової школи професора Т. В. Розової, які є авторами монографії, акцентують увагу на сучасних філософських, політологічних та правових детермінантах функціонування інститутів громадянського суспільства в їх складних взаємозв'язках з державою. Домінантою дослідження стало антропологічне бачення проблеми громадянського суспільства.

Книга розрахована на широкий загал викладачів, студентів та аспірантів гуманітарних навчальних закладів. Адресується усім, хто цікавиться перспективами розвитку громадянського суспільства.

Автори:

Т. В. Розова, доктор філософських наук, професор; *О. С. Білоусов*, кандидат політичних наук; *Л. В. Вінокурова*, кандидат політичних наук; *С. В. Довгий*, кандидат політичних наук; *Я. О. Легеза*, кандидат політичних наук; *П. Г. Манжола*, кандидат політичних наук; *Ю. В. Опалько*

Рецензенти:

доктор філософських наук, професор, академік НАН України, академік АПН України, заслужений діяч науки і техніки України ректор Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова *В. П. Андрущенко*;
доктор політичних наук *М. М. Розумний*;
доктор філософських наук *О. К. Шевченко*

Друкується за рішенням вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Протокол № 4 від 26 листопада 2009 року

ISBN 978-966-419-094-4

© Т. В. Розова, О. С. Білоусов,
Л. В. Вінокурова, С. В. Довгий,
Я. О. Легеза, П. Г. Манжола,
Ю. В. Опалько, 2010

*... спілки людські, великі й малі,
склались з таких вільних людей,
котрі по волі сходились для спільної
праці й помочі у вільні товариства.*

М. П. Драгоманов

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА. В. Андрущенко	6
--------------------------------	---

Розділ 1

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ОСНОВА ДЕМОКРАТИЧНОГО РОЗВИТКУ: ІСТОРИЧНИЙ ЕКСКУРС

1.1. Проблематика громадянського суспільства в історії світової філософської та суспільно-політичної думки	8
1.2. Теоретичні підходи до визначення поняття «громадянське суспільство» у вітчизняній науці	29

Розділ 2

ДЕРЖАВА ТА ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ВЗАЄМОДІЯ VERSUS ПРОТИСТОЯННЯ

2.1. Трансформація суспільно-політичного життя і становлення публічної політики	47
2.2. Громадянське суспільство та держава: сучасний філософсько-правовий та політологічний дискурс	62
2.3. Участь громадянського суспільства у політичному процесі як передумова легітимації влади	71
2.4. Специфіка взаємодії структур влади, бізнесу та громадських організацій	96

Розділ 3

ПРАВОВІ, ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІНІЦІАТИВИ В УКРАЇНІ

3.1. Громадянська ініціатива та її суб'єкти в суспільстві	109
3.2. Політичні та соціально-економічні передумови інституалізації громадянської ініціативи	124

Розділ 4

СТРАТЕГІЧНІ ОРІЄНТИРИ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

4.1. Закономірності поширення впливу інститутів громадянського суспільства на систему влади	165
--	-----

4.2. Проблеми та перспективи становлення громадянського суспільства в контексті забезпечення легітимності влади в Україні	179
4.3. Партійний сегмент як чинник демократичної інституалізації українського суспільства	203
4.4. Роль засобів масової інформації у формуванні громадської думки в Україні	214
4.5. Взаємодія держави з «третім сектором» у розвитку історичної свідомості суспільства	227

Розділ 5

ВПЛИВ СУДОВОЇ ВЛАДИ НА СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

5.1. Судочинство як правовий механізм захисту та реалізації громадської думки	249
5.2. Суспільні гарантії забезпечення законності та прав громадян у перехідних соціальних системах	273
5.3. Особливості взаємодії судової влади і громадянського суспільства в сучасній Україні	295

ВИСНОВКИ	336
----------------	-----

Зараз Україна переживає складний процес демократичних перетворень. Тому сьогодні, як ніколи, зростає стабілізуюча та інтегруюча роль громадянського суспільства. Його потужний, але ще недостатньо задіяний потенціал може стати вирішальним чинником у політичній консолідації нації та подоланні соціально-економічної кризи. Саме розвій громадських ініціатив і активності може вивести Українську державу на початку третього тисячоліття до нових обріїв демократичного поступу та забезпечити гідне майбутнє наступним поколінням співвітчизників.

Відповідно, суттєво зростає актуальність та посилюється соціальний запит до творчих пошуків суспільствознавців у царині дослідження специфіки становлення громадянського суспільства в умовах вітчизняних реалій. Зростає увага до закономірностей та особливостей функціонування окремих інститутів громадянського суспільства, основних напрямів їх взаємодії з органами державної влади, спроможності захищати та реалізовувати права і інтереси громадян.

В Україні, як і в інших країнах світу, виданий вже досить значний обсяг аналітичних розвідок, соціологічних досліджень, статей, монографій, підручників, присвячених проблематиці громадянського суспільства в цілому та окремим його питанням. Тому особливо приємно констатувати, що молодим ученим, які репрезентують наукову школу доктора філософських наук, професора, завідувача кафедри філософської антропології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Тамари Вікторівни Розової (до речі, однієї із перших дослідниць громадянського суспільства в сучасній українській науці), вдалося знайти власний новаторський підхід до цієї надзвичайно складної та багатогранної проблематики.

Авторський колектив монографії піднімає досить широке коло питань: історико-філософський екскурс щодо становлення концепції громадянського суспільства, його взаємодія з державою на сучасному етапі та стратегічні напрями подальшого розвитку, передумови та суб'єкти розгортання громадянської ініціативи, роль засобів масової інформації у формуванні громадської думки, діяльність неурядових організацій із розвитку історичної свідомості.

Але, беручи до уваги таку багатовимірну тематику видання, слід зауважити, що молодим науковцям вдалося зберегти при цьому єдність методологічних позицій та цілісність дослідження. Адже всі вони як світогляду домінанту використовують антропологічний підхід. Як і б наукові завдання не вирішувалися авторами, вони не забувають про головне — метою будь-яких трансформаційних процесів має бути людина, задоволення її екзистенційних буттєвих запитів. Тому смислова архітектура книги вибудовується на перетині площин філософської, політичної та правової антропології. А вдале застосування системного методу дає змогу комплексно поглянути на панораму вкрай динамічних та неоднозначних процесів, які характеризують сучасний стан та перспективи розвитку громадянського суспільства в Україні.

Все це дає підстави для впевненості у тому, що монографія стане гарним подарунком до 175-літнього ювілею Національного педагогічного університету імені Михайла Петровича Драгоманова і викличе зацікавленість у вчених-суспільствознавців, політичних аналітиків, представників «третього сектора», викладачів, аспірантів, студентів та всіх, хто цікавиться проблемами розвитку громадянського суспільства. Вітаю авторів із вдалим стартом та бажаю подальших творчих успіхів у науковій кар'єрі!

Академік В. П. Андрущенко

Розділ 1

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ОСНОВА ДЕМОКРАТИЧНОГО РОЗВИТКУ: ІСТОРИЧНИЙ ЕКСКУРС

1.1. ПРОБЛЕМАТИКА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ІСТОРІЇ СВІТОВОЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ТА ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ

Серед інших посттоталітарних країн Україна належить до числа тих, де процеси демонтажу тоталітарного режиму та формування демократичного суспільства зіштовхнулися з найбільшими труднощами. Адже, на відміну від інших країн Центральної та Східної Європи, період панування тоталітаризму в Україні був найбільш тривалим у часі. До того ж Україна в новітні часи не мала сталої традиції власної державності. Тому в процесі вітчизняного демократичного транзиту доводиться вирішувати одразу декілька стратегічних завдань. Якщо для багатьох поставлених держав було достатньо відновлення демократії та лібералізації ринкових відносин, то для України складовими елементами переходу до повноцінного демократичного ладу є демократизація політичного та суспільного життя, утвердження ринкових відносин в економіці, розбудова суверенної правової держави та становлення громадянської нації.

Сучасний етап демократичних перетворень в Україні характеризується загостренням політичних та соціально-економічних суперечностей, посиленням боротьби за владні повноваження між різними гілками влади та окремими її інститутами, критичним падінням рівня довіри громадян до органів державної влади та демократичних інститутів, наростанням соціальної апатії, значним підвищенням тиску з боку зовнішньополітичних факторів впливу. Все це створює серйозні загрози національній безпеці Української держави. Тому в таких умовах зростає роль громадянського суспільства як суттєвого стабілізуючого чинника та дієвого інструмента для збалансування інтересів і консолідації суспільства.

Загальноприйняті стандарти демократичного розвитку провідних держав нерозривно пов'язані з невід'ємною складовою цивілізованого поступу людства — наявністю розгалуженої системи неполітич-

них відносин, здатної виступати стримуючим чинником державному диктату. Відтак, чи не найпоширенішим на сьогодні полем для наукових дискусій з проблем вітчизняного соціо- та державотворення є коло питань, пов'язаних із проблематикою становлення громадянського суспільства. Найбільш лаконічно сутність громадянського суспільства можна визначити таким чином: це «низка проміжних об'єднань, що не є ані державою, ані родиною» [1, с. 146]. Значно ширшим є розуміння громадянського суспільства як суспільства з високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних та моральних властивостей [2, с. 48].

Втім, аналізуючи сучасний стан вивчення даного питання, можемо констатувати: на сьогоднішній день тлумачення змісту концепту «громадянське суспільство» є напрочуд варіативним. Це обумовлено цілою низкою причин, серед яких: різноманітність методологічних підходів та відсутність уніфікованих критеріїв щодо визначення структурних компонентів громадянського суспільства; розгалуженість національних шкіл, у рамках яких досліджується означена проблематика, тощо. Складність та неоднозначність поняття потребує ретельного ретроспективного аналізу, з'ясування соціокультурних умов, в яких формувались та розвивались історичні моделі громадянського суспільства та які спричинили його подальшу еволюцію у певному напрямі.

Вперше «громадянське суспільство» (civil society) зустрічається у філософській спадщині представників епохи античності. Так, Арістотель у творі «Політика» зазначає: «Держава є сукупністю громадян, громадянське співтовариство» [3, с. 90]. Громадянином, у свою чергу, є той, «хто володіє сукупністю громадянських прав» [3, с. 100]. Давньоримський філософ Цицерон використовував словосполучення «громадянське суспільство» (societas civilis) для пояснення усієї сукупності громадян, які взаємодіють у політичному просторі держави. «Держава є власністю народу, а народом є не будь-яке зібрання людей, що якимось чином згуртувалися, а зібрання багатьох людей, пов'язаних між собою в питаннях права та спільності інтересів» — наголошує він [4, с. 48].

Водночас варто наголосити: у працях античних філософів вищезазначенте поняття викликає інтерес лише з огляду на пошук його етимологічного коріння, оскільки чіткого розмежування між сферами суспільного та державного життя (засадничого положення концепції «civil society») на той час не проводили. «Громадянське» і «приватне» були тісно пов'язані між собою — громадяни могли реалізувати

себе тільки в межах полісу. Англійський дослідник А. Фергюсон підкреслював, що суспільства у власне «громадянському» («цивільному») вимірі на ранніх етапах історії людства (в тому числі у Стародавній Греції та Римі) не могло існувати в принципі, оскільки відсутнім був «цивільний» статус особи — всі дорослі чоловіки (окрім рабів) перш за все були воїнами, що на практиці відкидало будь-які припущення щодо наявності певного неполітичного простору життєдіяльності, виведеного за рамки державного контролю [5, с. 75]. Як зауважує О. Ф. Лосев, рабовласницьке суспільство «не знало особистості... у смислі соціальному та історичному», а відтак, «тут ще немає протиріччя між особистістю й державою» [6, с. 60, 109]. Не людина, а космос та соціум визначали сутність державної влади.

Традиція мінімізації значення людини у політичному процесі отримала своє продовження у часи середньовіччя — держава та влада були міцно вбудовані в загальну теологічну конструкцію християнізованого соціуму та оголошувалися продуктом розуму, вищого за людський. Монопольне становище церкви, панування у суспільній свідомості догматичних настанов християнсько-середньовічної епохи унеможливлювали існування поза компетенцією державної (фактично теократичної) влади вільного простору життєдіяльності людини.

Разом з тим, на відміну від попереднього етапу, саме в період середньовіччя визрівають духовні та емпіричні основи, які стають підґрунтям для якісно нового осмислення характеру взаємодії суспільства, людини та держави, що, зрештою, справило значний вплив на формування поняття «громадянське суспільство» у подальшому.

Заміна натурального господарства товарно-грошовими відносинами, географічні відкриття та поширення експортного виробництва, виникнення низки соціальних інститутів капіталістичного спрямування (перш за все міських західноєвропейських общин — гільдій, ремісницьких корпорацій та магдебурзького права) все більше входили у протиріччя із «правилами гри» феодального суспільства. Засудження підприємницької ініціативи, інституціональні перешкоди у вигляді станово-класової системи поділу населення ставали нездоланним гальмуючим чинником на шляху розвитку ринкової моделі господарювання.

Домінуючі переконання про трансцендентність держави та системи влади по відношенню до громадянина, які культивувалися в епоху середньовіччя, апіорі заперечували можливість активного впливу

суспільства на процес підготовки та прийняття політичних рішень. Суцільна регламентація соціально-економічного та політичного життя людини чимдалі більше змушували останню шукати сприятливу для себе сферу самореалізації за межами всеохоплюючого державного контролю.

Водночас суттєві зрушення відбувалися на рівні особистісного світосприйняття. Саме за роки пізнього середньовіччя під впливом ідей Реформації поступово набирає обертів, за визначенням В. М. Денисенко, процес «суб'єктивізації об'єкта пізнання» [7, с. 39]. Піднесення духовності у структурі особистості сприяло раціоналізації феномена віри, що у свою чергу посилювало вплив індивідуального фактора у структурі світобудови: не від людської спільноти залежала перспектива конкретної особи досягти «спасіння», а від неї самої. Разом з тим, виховуючи у людини протягом сторіч повагу до християнських норм поведінки, теологічна теорія закладала підвалини для утвердження у Новий час таких необхідних громадянських якостей, як лояльність, довіра, менталітет слухняності та терпимості.

Новий спосіб господарювання обумовив зміни у сфері соціальної самоідентифікації особи. Соціальна роль, якої дотримувалася людина епохи середньовіччя з поширенням ринкових відносин зазнає суттєвої трансформації — не походження і стан стають визначальною умовою самореалізації індивіда, а хист та вміння.

Отже, світоглядні та соціально-економічні зміни, що відбулися за часів пізнього середньовіччя та в епоху Відродження, викликали до життя на початку XVII ст. нагальну потребу у перегляді характеру взаємовідносин «держава — громадянин». Десакралізація суспільно-політичного життя під впливом ідей Реформації, розквіт гуманістичної філософії з характерною для неї ідеалізацією цінностей свободи та особистості загострили одвічний конфлікт між природним потягом державних установ до всеосяжного владного контролю та бажанням людини позбутися надмірної опіки з боку влади. Бурхливий розвиток ринкового господарства, приватновласницьких відносин та підприємницької ініціативи в умовах домінування принципів схоластичного мислення з часом викликали необхідність в обґрунтуванні змін, що відбулися у системі відносин «індивід — суспільство — держава — влада».

Представниками класичного розуміння сутності громадянського суспільства в історії соціально-політичної думки вважаються філософи Нового часу Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є.

Саме їхні ідеї заклали формування цілісної концептуальної системи поглядів, що засновувалися на протиставленні суспільства (громадської сфери) та держави (політичного простору). Як допоміжний інструментарій на шляху обґрунтування означеної антиномії виступили теорії «природного права» та «суспільного договору».

Чи не вперше зосередив увагу на співіснуванні двох якісно відрізнених станів життєдіяльності людини — природного та політично організованого (державного) — Т. Гоббс. Свої погляди він виводив з песимістичної оцінки сутності людини, яка за своєю природою є суто егоїстичною істотою, що ускладнює досягнення компромісу у суспільстві поза існуванням державної влади. Оскільки кожен індивід від природи має право на власність та на життя, зіткнення егоїстичних інтересів породжує небезпечну ситуацію «війни всіх проти всіх». У подібному стані неможливо гарантувати ані свободу, ані власність, ані життя особистості, «є одвічний страх та постійна небезпека насильницької смерті» [8, с. 96]. Вихід з подібного стану суцільної нестабільності та хаосу англійський філософ вбачав у прийнятті усіма членами суспільства одвічних природних законів, головними з яких є пошук миру та готовність людини поступитися часткою своїх прав і свобод заради суспільної злагоди [8, с. 99]. Індивіди, які діють егоїстично, зрештою усвідомлюють, що єдиним способом уникнення природного стану, забезпечення своїх інтересів за умов мирного співіснування можна досягти шляхом утворення ефективної політичної сили — Левіафана — через укладання суспільної угоди. Лише державна влада здатна гарантувати життя, свободу та власність особистості. І в цьому виявляється її найвища цінність.

Тут необхідно зазначити, що на відміну від більш пізніх трактовок концепції суспільного договору, теоретична модель Т. Гоббса виводить державу за межі кола учасників цієї процедури. Засадничими принципами гоббсівської моделі суспільної угоди є, по-перше, відмова індивідів від більшої частини своїх прав та, по-друге, авторитаризація політичної влади та політичного процесу. Як наслідок, майже повністю виключається будь-яка можливість впливу громадян на владу, різко засуджується опір можновладцям з боку народу.

Більш ліберальні погляди щодо аналізу громадянського стану життєдіяльності людини сповідував англійський філософ Дж. Локк. Беручи за основу «віру у розумну сутність», соціальність людини, він провів чітку грань між власне громадянським суспільством та його антиподом — природним станом існування людства: «Ті, хто об'єднані у єдине

ціле та мають встановлений закон та судові установи, куди можна звернутися для захисту порушених прав та вирішення протиріч, перебувають у стані громадянського суспільства, проте ті, хто не має цього ... все ще знаходяться у природному стані, в умовах якого кожен здійснює функції судді та палача на власний розсуд» [9, с. 320].

Головною причиною, що змушує людину «вийти» з природного стану, на думку Дж. Локка, є необхідність збереження своєї власності — життя, свободи та володіння (приватної власності). Це обумовлює всезагальну зацікавленість у створенні громадянського суспільства, яке покликано «компенсувати ті незручності, які дарує природний стан» [9, с. 312]. Перехід від природного стану до громадянського суспільства є результатом суспільного договору. Такий договір може бути укладений тільки за волею більшості та згідно з її рішенням. Відтак, у тлумаченні Дж. Локка перехід людини до громадянського стану відбувається шляхом конституювання правових відносин між індивідом та державою.

Особливий внесок Дж. Локка полягає в осмисленні ним проблеми свободи та прав особистості. Невідчужувані природні права, якими володіє людина (право на життя, на власність та свободу), передують політичному устрою суспільства, а тому є недоторканими з боку державної влади. Остання ж, заснована на основі суспільного договору, має будуватися на законі, який є відображенням природного права. Тим самим англійський філософ фактично започатковує ліберальну філософську традицію у вивченні передумов становлення громадянського суспільства, в рамках якої пріоритет у відносинах між державою та громадянином надається останньому. Адже тільки вільна автономна особистість, яка здатна усвідомлювати свої права й відповідним чином тиснути на владу, є запорукою успішності існування громадянського суспільства. На цьому тлі досить контрастний вигляд мають суміжні теоретичні конструкції (насамперед концепція «суспільного договору») Т. Гоббса та Ж.-Ж. Руссо, у працях яких акценти у відносинах «влада — громадянин» відверто зміщені у бік держави: «кожен... передає в загальне надбання і ставить під вище керівництво загальної волі свою особу та всі свої сили, і в підсумку... кожен перетворюється у неподільну частину цілого» [10, с. 161]. На відміну від Т. Гоббса, який переконаний у домінуванні примусових тенденцій у процесі соціальної інтеграції людей, Дж. Локк на перший план у цьому питанні висуває індивідуальну схильність кожного до об'єднання з іншими та утворення державної влади.

Іншим важливим постулатом, що був застосований Дж. Локком в процесі осмислення суті громадянського стану взаємодії людей, стало обґрунтування ним права приватної власності, яке сьогодні вважається засадничим принципом формування демократичної правової держави. Власність не створюється державою чи суспільством — вона є невід'ємною ознакою людської особистості: «Хоча земля і всі нижчі істоти перебувають у спільній власності всіх людей, кожна людина володіє певною власністю, яка полягає в її власній особистості, на яку ніхто, крім неї, не має жодних прав... Оскільки людина виводить предмет з того стану загальної власності, в який його помістила природа, то завдяки своїй праці вона приєднує до нього щось таке, що виключає загальне право інших людей» [9, с. 277]. Власне, саме від Дж. Локка розпочинає свій розвиток ідея громадянського суспільства як суспільства приватних власників, що захищені від втручання держави шляхом укладання суспільного договору.

Французький філософ Ш.-Л. Монтеск'є відзначав, що громадянське суспільство є результатом історичного розвитку людства — четвертим шаблем розвитку після природного стану, сім'ї та героїчного часу [11]. Громадянське суспільство, за Ш.-Л. Монтеск'є, є суспільством ворожнечі людей, а для подолання та нейтралізації цієї ворожнечі необхідна держава. Державність, відтак, внутрішньо притаманна громадянському суспільству, однак не тотожна йому. В суспільстві діють два типи законів — громадянські і державні. Перші регламентують недержавні відносини (відносини власності, добровільних об'єднань громадян тощо), інші — переважно політичні права і свободи громадян.

Підсумовуючи, варто підкреслити: протягом XVII — XVIII ст. переважно більшістю філософів Нового часу термін «громадянське суспільство» вживався для позначення суспільства (в тому числі політичного простору) в цілому — поняття «громадянське суспільство» та «держава» в цей період вживалися як взаємозамінні. Відтак, можна погодитись з І. І. Кравченком, який зазначає: концепції громадянського суспільства на цьому етапі «формувались як складні соціально-політичні та етичні вчення про суспільний розвиток, про перехід соціума та людини від одного якісного стану в інший: від природного — до цивілізованого, з додержавного — у політичний, від хаосу загальної взаємної боротьби — до порядку та громадянських відносин» [12, с. 35]. Поступове утвердження капіталістичних відносин та ринкової моделі господарювання з притаманними їй

цінностями недоторканності приватної власності та індивідуальної свободи вимагали адекватного осмислення змін у відносинах між державою та суспільством. При цьому вперше в центр уваги було поставлено людину з її інтересами та природними правами. Тим самим було закладено соціокультурні підвалини класичного розуміння громадянського суспільства.

Нового забарвлення розвитку поглядів щодо сутності громадянського суспільства надали представники класичної політекономії (Д. Юм, А. Сміт, А. Фергюсон). Головну ознаку прояву громадянського суспільства вони вбачали не в політичній організації соціуму, а в його матеріальному (економічному) устрої. Адже саме тут індивіди проявляють себе незалежними суб'єктами суспільної діяльності і, покладаючись на механізми ринкової саморегуляції, прагнуть якомога меншого втручання держави у свої справи: тільки «переслідуючи власні індивідуальні інтереси, його [індивіда] діяльність найкраще відповідає інтересам суспільства» [13, с. 332]. Таким чином, ступінь автономності економічної сфери ставав визначальним критеріальним показником існування власне громадянського суспільства.

Завершеного вигляду теоретична основа класичного розуміння громадянського суспільства набула у поглядах І. Канта. Своє бачення довершеної моделі суспільного устрою він виводив з розуміння людини як абсолютної цінності: «Людина... існує як мета сама по собі, а не лише як засіб для будь-якого використання з боку тієї чи іншої волі» [14, с. 269]. Виходячи з цього, метою держави є забезпечення життєвого простору для реалізації свободи кожної людини шляхом правового упорядкування соціальних відносин. Зрештою, стверджує І. Кант, головною проблемою «людського роду, яку його примушує вирішити природа, полягає у досягненні всезагального правового громадянського суспільства» [15, с. 12].

Реалізацію індивідуальної свободи І. Кант ставить у пряму залежність від дотримання кожною людиною настанов категоричного імперативу, який закликає «діяти відповідно до такої максими, яка в той же час сама може стати всезагальним законом» [16, с. 330]. Відтак, право як регулятор соціальних відносин перебуває у нероздільній єдності із мораллю. Адже лише остання, впорядковуючи людські пристрасті та суб'єктивні мотиви, надає правовим нормам загальнообов'язкового характеру. Поєднати право та мораль у цілісну систему покликана держава, яка, виникаючи шляхом суспільної угоди між людьми (усвідомлена згода «не підпорядковуватися ніяким зовнішнім законам,

окрім тих, на які б я міг дати свою згоду», набуває ознак правової [17, с. 267]. А це, у свою чергу, створює сприятливі умови для існування власне громадянського суспільства.

В цілому погляди І. Канта розширили аксіологічне поле осмислення сутності громадянського стану життєдіяльності суспільства. Встановивши взаємозалежний зв'язок між правом та свободою людини, німецький філософ обґрунтував визначальну передумову утвердження громадянського суспільства — визнання кожним громадянином права інших людей на самоствердження в даному соціальному просторі. Тим самим концепція правової держави І. Канта заклала основи для подальшого формування ціннісної основи громадянського суспільства, додавши до класичних ліберальних цінностей — свободи особистості та недоторканності права приватної власності — такі громадянські якості, як толерантність та взаємоповага.

Г. В. Ф. Гегель вперше осмислив явище громадянського суспільства з точки зору його автономного статусу по відношенню до держави. Розглядаючи проблеми суспільно-політичного життя як вияв «об'єктивного духу», Г. В. Ф. Гегель вказує на три форми, в яких він («об'єктивний дух») розкриває себе: сім'я, громадянське суспільство та держава. Кожна з цих форм характеризується різними якостями: якщо держава уособлює собою «всезагальне», то сфера громадянського суспільства — це простір для реалізації «особливого» [18, с. 227].

Незважаючи на те, що громадянське суспільство є системою егоїстичних потреб індивідів (тут «кожний для себе — мета, все інше для нього ніщо» [18, с. 228], саме в ньому, на думку німецького філософа, містяться передумови для реалізації індивідуальної свободи. А саме — опосередкована працею та заснована на приватній власності система задоволення потреб людини. Зрештою, призначення громадянського суспільства — «в забезпеченні та захисті власності і особистої свободи» [18, с. 279].

Елементами громадянського суспільства є: система потреб; система правових установ, що здійснює судочинство; поліція та корпорації [18, с. 233]. За своєю структурою громадянське суспільство є стратифікованим — в ньому виділяються декілька станів: субстанційний (ті, хто володіє землею), промисловий та всезагальний (бюрократія). Конституують громадянське суспільство, забезпечуючи правопорядок, поліція та органи судочинства. Відтак, являючи собою соціально неоднорідне та корпоратизоване середовище громадянського суспільства, на думку Г. В. Ф. Гегеля, є сприятливим простором для

всебічної самореалізації людини, що, у свою чергу, забезпечує їй певну автономію від держави. Зрештою, тільки розмежувавши сфери державного та громадянського, можна було починати дискусію про характер взаємодії влади та суспільства. Тим самим, застосувавши новий методологічний підхід, Г. В. Ф. Гегель заклав основи для якісно нового осмислення сутності явища громадянського суспільства.

Відносини між державою та громадянським суспільством Г. В. Ф. Гегель розглядає у діалектичному взаємозв'язку. Розвиток громадянського суспільства передбачає наявність держави як своєї передумови — лише у правовому полі можливе ефективне функціонування різноманітних соціальних об'єднань. Конфліктогенність індивідуальних інтересів та устремлінь «знімається» лише державою (і в державі), завдяки якій «свобода досягає свого вищого права» [18, с. 279]. Проте, з іншого боку, держава отримує власну «розумність» завдяки громадянському суспільству, оскільки саме в ньому відбувається сходження абстрактного (формального) права до конкретного права. І тільки такий механізм надає державі статусу правової: «... інтерес сім'ї та громадянського суспільства має концентруватись в державі, але при цьому всезагальність мети не може бути досягнена без... волі особливого, яке мусить зберегти своє право» [18, с. 286]. Держава не складається з атомізованих індивідів — інтерес людини має бути опосередкований цілою низкою корпорацій та асоціацій («моральнісний корінь держави»), які забезпечують її соціалізацію та набуття нею громадянських якостей. Іншими словами, розвиток громадянського суспільства та еволюція держави до стану правової — двосторонній та взаємозалежний процес [18, с. 258]. Держава створює громадянське суспільство, але й суспільство в певному сенсі створює державу, надаючи їй довершеного вигляду, підкреслював Г. В. Ф. Гегель.

Таким чином, синтезувавши найбільш позитивні моменти концепцій представників філософської думки Нового часу, Г. В. Ф. Гегель вперше проаналізував явище громадянського суспільства як автономного від держави простору самореалізації людини. Тим самим було закладено передумови для подальшого дослідження громадянського суспільства як особливої сфери соціальної реальності. З іншого боку, чітко виражена у поглядах Г. В. Ф. Гегеля настанова щодо пріоритету державності відносно громадянського суспільства, його переконання у необхідності постійного контролю влади над громадянським сектором через дезінтеграційну природу останнього, позбавляє концепцію німецького філософа ліберальної складової досліджуваної нами проблематики. І в

пільство, продукуючи лише відносини експлуатації та відчуження людини, виявляється історично минущою реальністю. Політика, право, релігія і всі інші форми суспільної свідомості та практики є наслідком панівного в даних історичних умовах способу виробництва, а тому суперечності, які зароджуються на рівні економічних відносин (у даному разі — всередині громадянського суспільства), є визначальними та нездоланими. У підсумку досягнення свободи марксизм пов'язує не з ідеєю громадянського суспільства (як це вбачалося представниками філософії Нового часу), а, навпаки, з докорінним знищенням його (громадянського суспільства) інституційних передумов та регуляторів — приватної власності і правових норм.

Розмежування сфери громадянського суспільства та держави відбувається тільки з переходом людства до буржуазної епохи. При цьому характер їхньої взаємодії у марксизмі пояснюється з позицій економічного детермінізму: «не державою обумовлюється та визначається громадянське суспільство, а громадянським суспільством обумовлюється та визначається держава» [24, с. 271].

В цілому ж ідеологічна заангажованість не завадила теоретикам марксистської течії приділити значну увагу питанню самоврядування населення — проблемі, яка на сьогодні становить один з центральних компонентів розуміння концепції громадянського суспільства. Утвердження диктатури пролетаріату є переходом від державного управління до самоуправління, до влади народу та його безпосередньої участі в управлінських процесах. Зникнення необхідності в існування держави, на думку Ф. Енгельса, створить передумови для виникнення суспільства «вільної та рівної асоціації виробників» [25, с. 239]. Політичне визволення — один з кроків до визволення людини, до повної демократизації суспільства і держави. Ліберальну державу, на думку К. Маркса, має замінити структура комун — устрій, зміст якого становитиме урядування громад.

Проте нівелювання цінності особистості, застосування класового підходу до аналізу та оцінки дій і поведінки конкретного індивіда фактично унеможливлюють конституювання такого суспільства власне як громадянського. Тому, незважаючи на те, що теорія марксизму підхопила ідею Г. В. Ф. Гегеля про доцільність розмежування сфер державного та позаполітичного життя, насправді кордон між владою та громадянським суспільством виявився умовним, а політизація усіх галузей людського буття в державах, що були побудовані за комуністичним зразком, набула гіпертрофованого вигляду.

Виникнення у ряді західноєвропейських країн у другій половині XIX ст. впливового соціалістичного руху справило неабиякий вплив на еволюцію уявлень про громадянське суспільство. Поступова монополізація виробництва, загострення соціально-майнових протиріч завели у глухий кут розвиток системи господарювання, що категорично заперечувала будь-яке втручання держави у стихію «вільного ринку». Під впливом необмеженої, «всеосяжної мети до накопичення» (М. Вебер), появи спокусливої нагоди отримання надприбутку шляхом витіснення з економічного простору конкурентів соціокультурна основа класичного лібералізму — свобода, рівність можливостей та право «на щастя» (Декларація незалежності США) — зазнала відчутного удару.

Поширення процесу монополізації капіталу і виробництва та зростання безробіття у другій половині XIX ст. поставили під сумнів самодостатність принципів вільної конкуренції та необмеженої свободи підприємницької діяльності. Дедалі більша поляризація суспільства, породжуючи радикальні настрої у масовій свідомості, закладала небезпечний потенціал соціального вибуху. Разом з тим вимушене розширення державних функцій у соціальному напрямку наприкінці XIX ст. в умовах домінування концептуальної моделі «держави — «нічного сторожу» не мало під собою будь-яких легітимних підстав. Зростання активності найманих працівників з вимогами детальної регламентації трудових відносин зустрів цілком виправданий (як з точки зору пануючих ліберальних цінностей) спротив підприємців. Своє небажання укладати будь-які угоди з працівниками підприємці обґрунтовували порушенням їхньої свободи, яка втілювалась у задекларованих на державному рівні принципах недоторканності та необмеженості права на приватну власність. Як наслідок, виникає нагальна потреба у перегляді багатьох світоглядних настанов класичного лібералізму та пошуку нової парадигмальної основи для соціальної інтеграції.

На цьому тлі змістовне розуміння громадянського суспільства набуває соціально-економічного забарвлення — до традиційних цінностей свободи та недоторканності приватної власності додаються гасла соціальної справедливості та солідарності, економічної демократії. Виникає соціальне партнерство як система інститутів і механізмів, покликаних підтримувати баланс інтересів роботодавців і найманих працівників. Фактично на цьому етапі ідея громадянського суспільства стає допоміжним інструментарієм в обґрунтуванні необхідності розширення соціально-економічних та політичних прав робітничих мас.

Концентрованого вигляду соціально-економічний бік концепції громадянського суспільства отримав у поглядах А. Грамші. Розглядаючи державу як інтегральну площину взаємодії політичної, соціальної та економічної сфер життєдіяльності, італійський філософ вбачав у громадянському суспільстві найбільш сприятливе середовище для утвердження «гегемонії» правлячого (в ідеалі — робітничого) класу: «загальне визначення держави включає в себе складові елементи, які мають бути віднесені до визначення громадянського суспільства (іншими словами, держава дорівнює сумі політичне суспільство + громадянське суспільство» [26, с. 247].

Необхідним соціальним осередком, в якому сконцентровані головні інституційні важелі для розгортання боротьби за «гегемонію» — моральне, інтелектуальне та політичне панування, — А. Грамші вважає громадянське суспільство. У своєму суто теоретичному вигляді таке суспільство складається з різноманітних громадянських асоціацій, профспілок, церкви, ЗМІ тощо та виступає ареною боротьби різних соціальних груп за гегемонію над суспільством в цілому. Громадянське суспільство перебуває між економічним базисом і державою та слугує важливим інструментом звільнення від диктатури капіталу та його політичного прояву — держави. Конкретний зміст громадянського суспільства є результатом і метою класової боротьби. Саме через розгорнуту мережу різноманітних об'єднань громадян, а також ЗМІ, — пануючий клас поширює свій вплив та авторитет у суспільстві. Зрештою, стабільність будь-якої держави (апарату державного управління) залежить від характеру відносин та атмосфери, що панує у сфері громадянського суспільства.

У найбільш розвинутих державах, підкреслює А. Грамші, громадянське суспільство відіграє превентивну роль, виступаючи запобіжником поширенню деструктивних явищ як в економіці, так і у сфері владних відносин. Асоціації та об'єднання громадян є головними формами життєдіяльності населення, через які влада самостверджує себе у суспільному середовищі. Відтак революція полягає не у насильницькому захопленні політичної влади, а в розвитку локальних демократичних інститутів, передусім, інтелектуально-культурного спрямування (об'єднання та асоціації громадян, заклади освіти, засоби масової інформації), що, у свою чергу, спричинить трансформацію суспільства та системи влади загалом у напрямі їх більшої демократизації.

Таким чином, на відміну від представників класичного марксизму, громадянське суспільство у політичній теорії А. Грамші постає як необ-

хідна складова еволюції соціально-політичного життя на шляху емансипації робітничого класу, посилення його впливу через опосередковану мережу громадських об'єднань та асоціацій. При цьому особливого значення італійський філософ надає толерантним властивостям громадянського суспільства, адже саме тут відбувається артикуляція інтересів різноманітних соціальних груп, що унеможливорює тотальне домінування однієї політичної сили (класу) за рахунок пригноблення інших.

Специфікою осмислення громадянського суспільства є те, що сфера застосування цієї категорії є надзвичайно широкою, а його інтерпретації — різноманітними. Особливого поширення набувають спроби знайти пояснення тим змінам, які відбуваються в інститутах і функціях громадянського суспільства у зв'язку з розширенням соціальних функцій держави, окреслити нові способи його взаємодії з державними структурами.

Американський дослідник Т. Парсонс звертається до концепту громадянського суспільства у контексті моделі соціальної диференціації та інтеграції. Він визначає чотири основні функції суспільства: соціальну (соціетальну), культурну, політичну, економічну. Всі вони існують через відповідні інститути і взаємодіють на рівні соціетальної спільноти, яка виступає інтегративною щодо інших. Оскільки суспільство є складною системою, яка здатна до самовідновлення та автономного існування, то проблему виокремлення у його структурі політичної підсистеми та взаємозв'язку із соціальним цілим можна звести до питання функцій політики по відношенню до неполітичних підсистем: «Ми розглядаємо певне явище як політичне настільки, наскільки воно пов'язане із організацією та мобілізацією ресурсів для досягнення певним колективом своєї мети» [27, с. 30]. Обмежені можливості неполітичної самоорганізації, різноманітність факторів, що інтегрують суспільний організм, вимагає зовнішньої (політичної) координації, що може здійснюватись у формі політичного примусу. Відтак саме засадничі підвалини соціальності створюють передумови для реалізації функцій політики.

Формалізація суспільно-політичного життя порушила рівновагу між громадянським суспільством та державою у бік абсолютизації цінності останньої. Відтак новітній етап суспільного розвитку поставив на порядок денний питання перегляду традиційних форм соціальної організації: не в державі, а за допомогою участі у невеликих соціальних утвореннях можливе найповніше розкриття людиною власного потенціалу.

Класичним уявленням про сутність громадянського суспільства була протиставлена так звана модель участі. В рамках останньої на передній план висувався динамічний аспект життєдіяльності населення, головними ознаками якої ставали мобільність та асоціативна активність. Громадянське суспільство — це, насамперед, активна громадськість, яка дискутує з приводу найбільш значущих для неї проблем та критикує уряд, домагаючись того, щоб її думка була врахована при підготовці та прийнятті державних рішень.

Дослідження питання дискурсу та досягнення консенсусу перебувають у центрі уваги праць німецького дослідника Ю. Габермаса. Він інтерпретує громадянське суспільство на основі власної теорії комунікативної дії. На думку Ю. Габермаса, вести мову про виникнення громадянського суспільства можна лише за умови формування сфери громадської відкритості. Провівши ретельний ретроспективний аналіз зародження та поступової інституціоналізації простору публічної комунікації, німецький філософ показав, яким чином громадськість перетворювалася на впливовий чинник політичного процесу.

Основною прикметою античності, на думку Ю. Габермаса, є концентрація панування (владних відносин у сім'ї) лише в приватній сфері, а публічна сфера — це діяльність вільних громадян у політичному волевиявленні. Середньовічне суспільство характеризується наявністю «репрезентативної відкритості», що мала придворний характер. З настанням Нового часу відбувається автономізація економічної діяльності як сфери приватного інтересу, якій протистоїть публічність державного життя [28, с. 71].

З посиленням ролі парламенту як осередку опозиційності щодо політики монархів на початку XVIII ст. інституціонального вигляду набуває сфера громадської комунікації. «Постійне коментування і критика заходів корони, парламентських рішень, що піднялося до рангу інституції, змінюють обличчя... державної влади», — наголошує Ю. Габермас [28, с. 105]. Саме на цей період й припадає розквіт громадянського суспільства у країнах Європи.

Таким чином, резюмує Ю. Габермас, формування громадянського суспільства відбувалося паралельно з утвердженням ліберальних засад суспільно-політичного життя. Структурне ядро громадянського суспільства становить мережа добровільних асоціацій, за допомогою яких відбувається інституціоналізація громадських дискурсів з приводу шляхів вирішення загальнозначущих проблем у рамках організованої публічної сфери. А це, у свою чергу, потребує розвине-

ної політичної культури та відповідних соціальних зразків виховання. Демократія передбачає створення великої кількості «публічних сфер», які дозволяють громадянам через відкрите спілкування у суспільних інституціях контролювати державну владу на різних рівнях, що, у свою чергу, є гарантією забезпечення їх прав та свобод.

Ф. Шміттер акцентує увагу на тісному взаємозв'язку громадянського суспільства та демократичного устрою. При цьому, на його переконання, громадянське суспільство не є передумовою та причиною виникнення демократії [29]. Громадянське суспільство — «це система самоорганізованих медіаторних (опосередкованих) груп», які характеризуються такими ознаками:

- вони не належать ані до державної влади, ані до бізнесу;
- здатні планувати та організовувати колективні акції з метою захисту та репрезентації інтересів своїх членів;
- діють в рамках усталених правових норм [29].

Особливу роль організацій громадянського суспільства Ф. Шміттер вбачає у їхній здатності найбільш адекватно виражати інтереси найбільш широкого спектра суспільних відносин. У цьому контексті вони здатні конкурувати з політичними партіями, які на нинішньому етапі вже не спроможні в повному обсягу забезпечити реалізацію різноманітних інтересів населення — особливо у міжвиборчі цикли.

Джон Кін вживає поняття «громадянське суспільство» для позначення «складного та мінливого комплексу недержавних організацій, які діють у правовому полі та переслідують ненасильницькі цілі; вони є самоорганізованими, перебувають у постійній комунікації між собою та з державними інституціями, які є для них правовою гарантією функціонування» [30, с. 15].

Суттєвий внесок у спроби концептуалізації громадянського суспільства зробили американські дослідники Джин Л. Коен та Е. Арато. Розуміючи під ним «сферу соціальної інтеракції між економікою та державою, яка складається з різноманітних форм публічної комунікації» (сім'ї, громадських об'єднань та рухів), вони чітко виокремили два суттєвих підходи в аналізі громадянського суспільства, виходячи з його функціонального призначення:

- 1) інституціоналізований (у вигляді набору прав та законів) захист приватної сфери, що постійно перебуває під контролем держави;
- 2) сукупність соціальних рухів та неполітичних ініціатив знизу, які репрезентують собою особливу форму впливу на політику державної влади [31, с. 7].

Не можна оминати увагою значний науковий доробок у дослідженні проблематики громадянського суспільства, який здійснив Роберт Д. Патнем. Так, у праці «Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії» ним було проаналізовано сучасні та історичні відмінності італійських регіонів з точки зору розвиненості місцевих громад та функціонування демократичних інститутів. Сутність громадянського суспільства американський дослідник вбачав у наявності таких ознак: 1) громадянська активність; 2) політична рівність; 3) солідарність, довіра та толерантність; 4) необхідний рівень інституціоналізації соціальної активності населення (розгалужена мережа об'єднань та асоціацій, в яких задіяні громадяни на добровільній основі) [32, с. 110–114].

Взявши за основу свого дослідження громаду як культурно визначений осередок соціального життя, у якій органічно поєднуються культура та структура, Роберт Д. Патнем зумів переконливо показати, що єдиним чинником, який мав значний і постійний вплив на успіх демократичного правління в Італії, була історична традиція громадянських орієнтацій і поведінки. Рівень економічного розвитку регіонів на Півдні та Півночі Італії та ефективність урядування, підкреслює дослідник, перебувають у прямій залежності від рівня «громадянськості» населення: ступеня залученості громадян до об'єднань за інтересами та асоціацій, розвинутості ЗМІ, динаміки участі у місцевих референдумах [33, с. 115–118].

Ч. Тейлор вважає, що феномен громадянського суспільства можна розуміти у таких значеннях:

- ✓ як «третій сектор» — сукупність автономних від державної влади громадських організацій;
- ✓ як розгалужену систему соціальних зв'язків, яка охоплює собою неполітичну сферу;
- ✓ як чинник впливу на політику державної влади, що здійснюється через активність різноманітних суб'єктів впливу на політичний процес та вироблення політичних рішень [34, с. 455].

Підсумувати розвиток поглядів щодо суті громадянського суспільства та його місця у загальній системі координат соціуму спробував Бенджамін Барбер. У своїй праці «Громадянське суспільство: За межами риторики. В рамках політичного осмислення» він виокремив три моделі громадянського суспільства:

I. Громадянське суспільство як синонім приватного сектора (сукупність перш за все підприємницьких утворень). Сутність цієї мо-

делі розкривається через уявлення суспільної системи у класичному ліберальному вигляді — громадянське суспільство перебуває тут у прямій опозиції по відношенню до держави, в якій громадянин бачить Левіафана, що поглинає права і свободи своїх підлеглих. Звідси — громадянське суспільство має бути максимально дистанційованим від влади.

II. Комунітаристська модель. Громадянське суспільство складається не лише з об'єднань, які за сферою своєї діяльності є економічно зорієнтованими, — воно включає до своєї структури увесь «комплекс невпорядкованих соціальних відносин», які пов'язують людей природними зв'язками, як-от: сім'я, клан, спільнота, братства тощо. Відтак головне завдання громадянського суспільства полягає не у втечі від державної опіки, а у необхідності підпорядкування держави, злиття з нею.

III. Трисекторна модель громадянського суспільства. Поряд з приватним та публічним (державним) сектором співіснує громадський, який включає в себе усю сукупність суспільних об'єднань, які засновані на засадах рівності та добровільності членства. Саме громадський сектор у системі суспільних відносин, артикулюючи переваги приватного та публічного просторів (відповідно — суверенітет особистості та егалітаризм), найбільш адекватно відповідає демократичному розвитку соціуму [212].

Ще одним варіантом «моделювання» феномена громадянського суспільства можна вважати дослідження Ненсі Розенблум. Вона, зокрема, виокремила такі різновиди громадянського суспільства.

- Демократичне громадянське суспільство: його суб'єкти наголошують на політичній участі та потенційній опозиційності громадських об'єднань до владних структур. Головною справою громадських об'єднань тут є «прищеплення громадянам почуття політичної дієспроможности, здатности до розгляду політичних питань, а також схильности розглядати їх в ім'я загального добра».

- Посередницьке громадянське суспільство: сприяє формуванню таких чеснот, як вихованість, здатність до солідарного вирішення проблем. Воно націлює громадян на соціальні зв'язки, принципи громадянськості, відкритості та відповідальності. У посередницькому громадянському суспільстві «від вторинних асоціацій не очікують формування політичних достоїнств, і соціальне співробітництво зовсім не обов'язково має трансформуватись у політичне представництво».

• Нарешті, модель виборчого громадянського суспільства сприяє підвищенню економічної ефективності і загального добробуту. Пропонуючи цю модель як найперспективнішу, Н. Розенблум посилається на Г. В. Ф. Гегеля, котрий писав про суперечливість та обмеженість морального впливу громадянського суспільства, в якому переважають егоїстичні інтереси, вузькогрупова прив'язаність, бідність — риси, що й сьогодні загрожують єдності громадянського суспільства і вимагають «різноманітних виправлень» [35].

Новий імпульс розвитку теорії громадянського суспільства одержали у зв'язку із розгортанням національно-визвольної боротьби, а також під впливом загрози утвердження тоталітарних режимів. Інтерес до громадянського суспільства в країнах комуністичної диктатури в 1970-х роках, на думку А. Карася, призвів, насамперед, до розриву з марксизмом [36, с. 373–374]. Практика здійснення громадянського суспільства асоціювалася із вимогою та практикою закріплення вільного ринку, гарантією недоторканності права на приватну власність і конституційним встановленням громадянських прав людини на теренах держав, населення яких перебувало під владою тоталітарно-комуністичних урядів.

Вивчення процесів переходу від авторитарних режимів до демократії в країнах Латинської Америки, а згодом — у суспільствах Центральної та Східної Європи стимулювали тенденцію до переоцінки цінностей у напрямі світогляду постмодернізму з притаманними йому ознаками поліваріантності та дискусійності в осмисленні суспільно-політичних процесів [37, с. 4]. На відміну від ліберального розуміння громадянського суспільства попереднього періоду, сучасний етап розширив світоглядні рамки осмислення даної проблематики: відтепер аналіз громадянського суспільства доповнюється ситуативним чинником та потребами суспільно-політичної доцільності. У транзитологічній літературі громадянське суспільство визначалось переважно у термінах, які характеризують розвиток демократичних політичних інститутів, процес набуття конституційних прав та свобод. Носіями ідей громадянського суспільства можуть виступати будь-які сили, метою діяльності яких є демонтаж авторитарних та тоталітарних режимів (класичними прикладами таких сил стали польська «Солідарність», угорський «Демократичний форум», організації радянського руху дисидентів).

На сучасному етапі розвитку політичної науки громадянське суспільство постає як невід'ємний складовий компонент демократич-

ного суспільства. Відносини, що конструюються в рамках громадянського суспільства, сприймаються як такі, що відкидають директивне регулювання та регламентацію.

1.2. ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ

Досвід існування окремих паростків громадянського суспільства у вітчизняній історичній практиці сягає часів Київської Русі. Вже тоді відзначаємо існування цілої низки інститутів (сім'я, віче, церква), які свідчать про певний рівень самоорганізації громадян. Відповідна тенденція прослідковується на більш пізніх етапах української історії: організація релігійних братств у часи середньовіччя, утворення мистецьких та культурних об'єднань у період перебування України у складі Російської імперії, дисидентський рух у радянський період.

У козацькі часи попри нерівність станів виразно дали знати про себе здатність народу до самоорганізації, до життя за правовими (переважно традиційними) нормами. Суспільство було незалежним не лише від чужоземних держав, але й від влади, представників якої воно самостійно обирало. Поступово формується унікальна Козацька Республіка, яка стала головним джерелом демократичного духу і протогромадянської культури. Симптоматичною з огляду на природну схильність української нації до самоуправління та демократизму стала політика Б. Хмельницького (1595–1657 рр.). Спочатку він орієнтувався на створення козацької територіально-політичної автономії у складі Речі Посполитої, де могли б об'єднатися руський, український, польський і литовський народи. У процесі переможної ходи повстання у 1648–1649 рр. він став дотримуватися ідеї політичної самовизначеності України в межах Давньоруської держави на чолі з єдиновладним, самодержавним гетьманом-монархом. Проте це вже не відповідало суті громадянського суспільства, принципи якого були втілені у суспільному житті та державному устрої Запорізької Січі.

Демократичні засади побудови Української держави відображені у «Пактах й Конституції», написаних гетьманом Війська Запорізького Пилипом Орликом (1672–1742 рр.). Невипадково цей доку-

мент вважається першою європейською конституцією в сучасному її розумінні.

Теоретичне осмислення зазначеної проблематики займає помітне місце в історичній спадщині української політичної думки початку ХХ ст. Відсутність власної держави, неспроможність тогочасної української еліти забезпечити стабільність та сталість перебігу політико-правових процесів за складних умов існування у Російській імперії, змусили видатних представників суспільно-політичної думки переосмислити проблеми, пов'язані з громадянським суспільством.

Політико-правові концепції Тараса Шевченка, Лесі Українки закладали світоглядні основи щодо громадянського суспільства: передбачали ліквідацію самодержавно-кріпосного ладу, проголошення демократичної республіки, встановлення народовладдя та широкого самоуправління, функціонування конституційного режиму, панування права та закону, розподіл функцій державних органів, забезпечення юридичної рівності всіх громадян. Всі ці положення розглядалися у поєднанні їх з ідеями національного визволення [38, с. 196–202].

І. Франко головною передумовою покращення життя населення вважав відродження практики громадського спілкування, перетворення первинних адміністративних одиниць на самоврядні громади. Майбутній суспільно-політичний устрій, на його думку, мав базуватись на самоврядуванні общин, повітів і країв, складених з вільних людей і поєднаних між собою вільною федерацією, що ґрунтується на солідарності інтересів. Традиції громадянської активності, схильність місцевого населення до самоорганізації є характерною соціокультурною рисою історичного розвитку української нації. Відтак будь-яка влада, що гальмує розвиток громадянського суспільства на цій території, приречена на невдачу.

З протилежних позицій розглядав характер взаємовідносин між державною владою та громадянським суспільством в Україні В. Липинський. Будучи представником консервативного напрямку, формуючи «класократичну» модель соціального устрою навколо цінностей «нація», «еліта», «державна», він зосередив увагу на вивченні механізмів взаємовпливу та взаємодії між суспільством та владою, визначенні найбільш оптимального варіанта такої взаємодії для України.

Розвиток громадянського суспільства, на думку вченого, гальмується у тих державах, керівництво яких не визначилось з приводу стратегії розвитку держави та суспільства. Всі негаразди українського

суспільства обумовлені хворобливим станом, який супроводжує розвиток України протягом всієї історії, — «недержавністю» [39, с. 476]. Проте, зазначає він, шукати причину хвороби та своєрідну «мікстуру» від неї необхідно не за межами кордонів, а в середині нашого соціуму. Історія України засвідчує, що неврегульована активність громадянського суспільства за відсутності ефективно сформованого політичного механізму спричиняла не тільки стримування державотворчих процесів, а й втрату незалежності. «На територію громадянства недержавного чужоземна влада приходить завжди покликана частиною цього громадянства» — підкреслює В. Липинський [40, с. 476]. Слабкість національного відродження в Україні полягала не стільки у недостатній активності громадянського суспільства, скільки у квалітеті соціально-політичної та інтелектуальної вітчизняної еліти.

Громадянське суспільство та державу В. Липинський розглядає як дві протилежні, проте нерозривні та взаємодоповнюючі реальності. Якщо суспільство — арена зіткнення завжди протилежних, існуючих у постійній боротьбі інтересів, то держава є сферою впорядкування та конституювання відносин. Громадянське суспільство спрямовано на зміни та рух вперед; держава «має нахил до здержування руху, до творення вже твердих, скристалізованих, непорушних форм» [40, с. 468]. Політична нація ж є похідною складного механізму взаємодії держави та громадянського суспільства. Проблема України та її народу полягає в тім, що досягти оптимального варіанта взаємодії на багатьох історичних етапах вдавалося не завжди.

В. Липинський наголошує на таких варіантах відносин між громадянським суспільством та державою:

- ✓ знищення державою вільного простору для саморозвитку громадської активності, що з часом зупиняє будь-який рух вперед;
- ✓ поглинання держави суспільством, коли нічим не обмежений хаотичний рух вперед знищує «стримуючу силу організованої державної влади»;
- ✓ гармонійний розвиток, коли належно організовані суспільство та влада доповнюють один одного, тим самим забезпечуючи стабільність.

Імперський та радянський періоди існування українських земель стали яскравими прикладами втілення першого варіанта взаємодії суспільства та держави. Самодержавна Росія протягом XVIII–XIX ст. та тоталітарний режим у ХХ ст. не тільки знищували будь-які зародки громадянської активності, але й справили значно більший вплив на

духовно-ментальні чинники суспільної свідомості, наслідки чого ми змушені спостерігати сьогодні. Нівеляція гуманістичних цінностей, неспроможність та невміння, а іноді небажання відстоювати та втілювати у життя власні інтереси — результат довготривалого та цілеспрямованого тиску влади на особистість. У підсумку — поширення суспільно-політичної апатії та недовіри до влади, формування агресії та безвідповідальності як на рівні політичного володарювання, так і в середині суспільства.

Надання розвитку громадянського суспільства неконтрольованого характеру з часом матиме такі самі руйнівні наслідки, як і повністю одержавлене суспільство. Вихід громадської активності за рамки владного контролю в перспективі означатиме, на думку В. Липинського, «розкладання сили сильніших слабкістю слабших», коли потенційно слабкіше громадянське суспільство знищує директивну роль держави, водночас не маючи змоги самостійно забезпечити впровадження у життя власних рішень [40, с. 471].

Яким чином забезпечити гармонійний розвиток двох сфер життєдіяльності людини? Мислитель пропонує такі гарантії ефективної взаємодії:

- міцна організація груп, які визначають ціннісно-ідеологічний потенціал нації: навчально-освітні заклади, церква, ЗМІ;
- сприяння розвитку приватного сектора економіки, створення оптимальних умов для функціонування середнього та малого підприємництва та забезпечення їхнього захисту з боку держави від іноземного тиску;
- створення дієздатного механізму політичної системи, формування процедур взаємоузгодження політичних відносин між вищими органами державної влади.

Особливого значення при цьому набуває питання забезпечення чіткого механізму взаємозв'язку між владними структурами, що приймають політичні рішення, та громадянським суспільством, звідки повинні надходити відповідні імпульси. Подібна роль посередника покладається на політичні партії [40, с. 471].

На початку ХХ століття українські вчені М. І. Туган-Барановський та Б. Кістяківський пов'язували становлення громадянського суспільства та правової держави з ідеєю соціалізму як ідеалу суспільного ладу. Вітчизняний правник і політолог Богдан Кістяківський підкреслював взаємозалежність, взаємну обумовленість правової держави і громадянського суспільства. «Правильне і нормальне справляння

державних функцій у правовій державі залежить од самодіяльності суспільності і народних мас, — писав вчений. — Без активного ставлення до правового порядку і державних інтересів, що виходить із надр самого народу, правова держава немислима» [41, с. 252]. Але так само й громадянське суспільство неможливе без правової держави, яка «неодмінно передбачає широкі громадянські та народні організації, завдяки яким зростає і її власна зорганізованість [41, с. 252].

Значний внесок у розробку концептуальних принципів формування й функціонування громадянського суспільства зробив М. П. Драгоманов. Будучи принциповим противником держави, як механізму обмеження свободи особистості, він «надавав перевагу такій системі влади, у якій державні чинники обмежувались би і контролювались інститутами громадянського суспільства» [42, с. 379]. Стратегічною метою розвитку людства, на думку М. П. Драгоманова, є забезпечення якнайкращих умов для вільної самореалізації особистості. Всі люди прагнуть не лише до задоволення своїх особистих потреб та інтересів, але й до спілкування та об'єднання. Основними ж формами таких об'єднань є громада і товариство. Кінцевою метою реалізації ідеї особистої свободи є досягнення такої організації суспільства, коли «спілки людські, великі й малі, складались з таких вільних людей, котрі по волі сходились для спільної праці й помочі у вільні товариства» [42, с. 115]. Забезпечення громадянських прав та самоврядування створить реальні передумови для політичного, економічного, культурного розвитку та звільнення українського народу.

Спадкоємцем політико-правових концепцій розбудови в Україні громадянського суспільства став М. С. Грушевський. У своїх працях історик констатує беззаперечний факт домінування традицій громадянського суспільства в історичному поступі української нації: «народню масу далеко більше цікавлять переміни громадські, аніж зверхньої політики... Вона мало вважала на перемену зверхности, аби заховані були її громадські, економічні інтереси» [43, с. 12]. Враховуючи тривалий період бездержавного існування українців М. С. Грушевський схиляється до думки про мінімальне втручання політичної влади у справи громадянського суспільства. Він наголошує на тому, що громада і уряд завжди стояли на протележних позиціях, а політична влада ніколи глибоко не проникала у сферу громадського життя, залишаючись чимось стороннім і зовнішнім: «У нас князівсько-дружинний устрій... залишався чимось зверхнім, досить хистко прив'язаним до народу. Громада зоставалася цілковитим господарем

свого ґрунту, своїх справ, і тільки у зверхніх справах стикалася з устроєм княжим» [43, с. 10].

Нинішній етап розвитку вітчизняної науки насичений численними дослідженнями у сфері осмислення концепту «громадянське суспільство». Потужним стимулом до активізації наукових розвідок у даній галузі суспільно-політичних знань стали як об'єктивно зростаюча ґносеологічна потреба у поширенні та досягненні здобутків світової політичної теорії та практики, так і активна діяльність держави у напрямку долучення України до кола країн, які взяли на себе зобов'язання підтримувати розвиток громадянського суспільства (відповідні зобов'язання взяла на себе українська влада під час урядової зустрічі «До спільноти демократій», що відбулася у Варшаві 26–27 червня 2000 р.). В цілому ж концепція громадянського суспільства визнається більшістю дослідників невід'ємною складовою української національної ідеї, такою, що повністю відповідає історичному розвитку української нації.

Досить інтенсивно відбувається осмислення проблематики громадянського суспільства у колі вітчизняної інтелектуальної спільноти. До вагомих наукових доробків, автори яких заклали теоретико-методологічний фундамент у цій сфері досліджень, слід віднести праці В. Баркова, В. Бебика, І. Горбатенко, Г. Зеленько, А. Карася, М. Калініченка, А. Колодій, О. Косілової, І. Кресіної, А. Кудряченка, Ю. Левенця, Я. Пасько, Т. Розової, Ф. Рудича, М. Рябчука, П. Ситника, С. Телешуна, Г. Щедрової та інших дослідників.

Діапазон наукових досліджень проблематики громадянського суспільства є доволі широким. Найбільша увага у всьому спектрі досліджень приділяється питанню взаємодії держави та громадянського суспільства. Значний інтерес, зокрема, становлять монографії та колективні наукові розвідки у цьому напрямку В. Баркова, Г. Зеленько, А. Колодій, Ю. Левенця, Ф. Рудича, М. Рябчука, Т. Розової, Г. Щедрової.

Механізми взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства науковці розглядають у декількох аспектах. З юридичної точки зору, громадянське суспільство є необхідною передумовою формування правової держави. З позиції соціології громадянське суспільство — це особливий стан індивіда, якому притаманні, з одного боку, високий рівень автономії від соціуму взагалі і від держави зокрема, а з іншого — здатність конструктивно спілкуватися з іншими особистостями заради суспільного миру. У політологічних дослідженнях

обґрунтовуються моделі взаємодії держави і громадянського суспільства: конфронтаційна, патерналістська, консенсусна тощо.

Процесам інституціалізації громадянського суспільства, вивченню стану та проблем функціонування його структурних компонентів (неурядових організацій, профспілок, церкви тощо) присвячені праці А. Колодій, В. Новохацького, В. Пашенка.

Суттєвим внеском у дослідження проблеми взаємодії держави та громадянського суспільства слід вважати монографічні видання «Специфика становления гражданского общества в Украине» професорів В. Баркова та Т. Розової «Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку», «Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні» та «Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії» за загальною редакцією професора А. І. Кудряченка. На основі широкого кола джерел і аналізу реальних політичних процесів у цих монографіях досліджено актуальні проблеми становлення громадянського суспільства в сучасній Україні. Застосування методу порівняльного аналізу дозволило вченим розкрити діалектичну взаємозалежність соціально-правової держави та інститутів громадянського суспільства, показати загальне й особливе у розвитку громадянського суспільства в країнах Центральної та Східної Європи, визначити міжнародні чинники формування громадянського суспільства в Україні.

В цілому, в сучасній українській науковій думці набули поширення, як мінімум, два дискусійні напрямки осмислення громадянського суспільства:

1) громадянське суспільство в Україні перебуває на зародковій стадії формування. Його окремі елементи відчувають на собі постійний тиск з боку державної влади та перебувають під постійним негативним соціокультурним впливом наслідків тоталітарного минулого [44, 45];

2) громадянське суспільство в Україні на сучасному етапі має належний рівень інституційної організації. Однак воно «страждає не від власної несформованості, а від своєї патологічної розвиненості», підпорядковуючи державну владу та нехтуючи загальними інтересами заради задоволення приватних [46, с. 59]. Загальноприйняте перекокання щодо необхідності мобілізації зусиль для створення потужного громадянського суспільства часом затьмарює зворотний бік проблеми: важливість формування ефективного механізму політичного володарювання, здатного організувати державотворчі процеси. Як наслідок, численні представники неурядового сектора здебільшого

здійснюють деструктивний вплив на процеси державотворення. Тому стратегічним завданням є розробка та втілення у життя механізмів, які б поєднали загальнодержавні інтереси з приватними: а) формування національно-державницької самосвідомості та психології громадян; б) чітке й жорстке силове обмеження державою окремих приватних «воль» чи їхніх асоціацій, унеможливлення дій та вчинків, які суперечать загальнонаціональним інтересам.

Попри свою дискусійність, ці два підходи мають під собою спільну методологічну основу: явище громадянського суспільства в новітній українській історії та гуманітарній науці осмислюється переважно крізь призму взаємовідносин із державою. Відтак, з одного боку, прорахунки політичної еліти у тих чи інших сферах суспільного життя, неефективність державного володарювання перебувають у зворотньо пропорційній залежності від позитивної налаштованості можновладців до співпраці зі структурними елементами громадянського суспільства. І навпаки, «відірваність» (фінансова та ментальна) неурядового сектора від держави, зорієнтованість виключно на суто корпоративні інтереси (на думку ряду дослідників, історично детермінована властивість представників української нації) спричиняє розшатування цілісного політичного механізму, не сприяє становленню консолідованої політичної нації (функція, яку відіграло громадянське суспільство при утворенні національних державних спільнот у Західній Європі).

Окрім досліджень науковців, проблематика громадянського суспільства на теоретичному рівні активно вивчається й самими представниками неурядового сектора, зокрема, неурядовими дослідними організаціями. Так, досить вагомими здобутками останніх років у цій сфері є дослідження Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова (УЦЕПД), Інституту громадянського суспільства, Інституту місцевої демократії (ІМД), Міжнародного центру перспективних досліджень (МЦПД), Українського незалежного центру політичних досліджень (УНЦПД).

Підсумовуючи історико-методологічний аналіз формування ідеї та концепції громадянського суспільства у світовій та вітчизняній гуманітарній науці, виокремимо змістовні характеристики та основні підходи до розуміння означеної проблеми.

По-перше, громадянське суспільство — це суспільний простір, якому притаманні такі ознаки:

1) неполітичний характер відносин: на відміну від директивності та загальнообов'язковості, якими насичена державно-політична сфера

життєдіяльності суспільства, громадянському суспільству притаманна атмосфера вільного волевиявлення та невимушеності. Звідси випливає важлива функціональна ознака концепту — тільки таке середовище (через внутрішні складові компоненти — сім'я, церква, недержавні організації) акумулює, зберігає та відтворює етично-моральні кодекси поведінки людини, що нерідко є значно дієвішими, аніж правовий закон, який має своїм підґрунтям державний примус;

2) розгалуженість: у змісті громадянського суспільства прослідковується боротьба, поляризація, протистояння різноманітних елементів. Потрапляючи у цей простір, людина отримує можливість знайти необхідну нішу для реалізації власних специфічних інтересів;

3) соціальна активність: власне термінологічне визначення концепту «громадянське суспільство» покликане відобразити найбільш активну частину загального соціуму. Невипадково загальноновизнаним принципом існування правової держави є усвідомлення та прагнення відстоювати громадянином свої права, спрямованість на дію.

По-друге, громадянське суспільство являє собою протизаг державі, протидію розвитку тоталітарних тенденцій. Беручи до уваги притаманну владі схильність до надмірної централізації, не можна ігнорувати значний потенціал контролю за державними органами, зосереджений у громадянському суспільстві. За будь-яких соціальних умов у громадянському суспільстві зосереджені необхідні кондиції для обмеження директивної природи державної влади, а отже, посилення контролю над державою з боку суспільства та орієнтація на демократичні політичні інститути як на ефективний інструмент здійснення такого контролю.

Функціональною особливістю громадянського суспільства є здатність виступати сферою запобігання та попередження руйнуючої сили конфліктів. Народжуючись всередині первинних соціальних взаємин, протиріччя знаходять подальше вирішення на стадії неполітичних відносин. Лише у разі неможливості врегулювання конфлікту на цьому етапі виникає потреба у втручанні держави. Подібна амортизуюча роль громадянського суспільства дозволяє утримувати конфліктні відносини на початковому рівні, тим самим спонукаючи задіяні сторони шукати найбільш компромісного його вирішення, не застосовуючи державний примус.

По-третє, використання категорії громадянське суспільство характеризує інституційний бік соціальної активності людини — сукупність громадських об'єднань та інституцій, в яких особистість здатна

реалізувати свої приватні інтереси та уподобання (в цьому контексті розуміння суті громадянського суспільства є невіддільним від поняття «третій сектор» — усієї кількості недержавних організацій, діяльність яких спрямована на вирішення проблем населення). Оскільки особистий інтерес у суспільстві набуває можливості реалізації лише завдяки об'єднанню з іншими, виникає необхідність в опосередкованості соціальної активності буття людини мережею добровільних асоціацій та громадських об'єднань.

По-четверте, громадянське суспільство є не стільки набором тих чи інших інституцій, скільки культурно-цивілізаційним виміром суспільства. Термін громадянське суспільство використовують для позначення рівня демократизації соціуму, ступеня наближеності до стандартів гуманітарного розвитку західноєвропейської цивілізації. Гуманістичний зміст концепції громадянського суспільства дозволяє вважати її необхідною складовою процесу демократичної модернізації. На думку російського політолога С. Г. Кара-Мурзи, словосполучення «громадянське суспільство» є умовним визначенням специфічної моделі соціального життя, яке характеризує окремих різновид цивілізації — ринкову економіку та демократію західноєвропейського зразка [47, с. 60]. Інший російський дослідник В. С. Ларцев вказує: «громадянське суспільство дедалі більше стає сутнісною ознакою сучасної цивілізації, а вільна особистість — критеріально визначальною рисою... такого суспільства» [48, с. 295]. Поступовий розвиток автономної особистості природно веде до виникнення громадянського суспільства — інституціональної системи, яка створює середовище для вільної взаємодії громадян, що спрямована на реалізацію різноманітних приватних інтересів [48, с. 297].

Отже, основними вимірами, в яких аналізується явище громадянського суспільства, є структурно-функціональний, інституціональний, соціокультурний:

а) в структурно-функціональному вимірі громадянське суспільство — це сукупність автономних і рівноправних індивідів і їх об'єднань, які переслідують приватні цілі та інтереси;

б) в інституціональному вимірі — це система самодіяльних організацій та об'єднань, які відображають різноманітні приватні інтереси людей і створюють умови для їх реалізації. Йдеться про політичні партії, професійні, творчі, наукові союзи, жіночі, молодіжні, екологічні та інші об'єднання, незалежні організації у сфері освіти, виховання, охорони здоров'я, дозвілля і т. д. У соціальному просторі інститути

громадянського суспільства розташовуються між державними установами та структурами, які втілюють загальний інтерес, і окремими індивідами, які переслідують свої приватні інтереси;

в) соціокультурний вимір характеризує громадянське суспільство як систему певних соціальних та культурних норм і цінностей, які визначають способи індивідуальної і групової діяльності. Для громадянського суспільства характерна персоналістична культура з її настановою на реалізацію прав та свобод кожного члена суспільства незалежно від його статусу і соціальної приналежності. Культурні цінності і норми підпорядковані в ньому вимогам особистої свободи, самостійності, ініціативи та підприємливості.

Вищенаведені підходи до розуміння суті громадянського суспільства зумовлюють розмаїття спроб вітчизняних дослідників сформулювати усталене наукове визначення цього явища.

Так, В. Ю. Барков визначає громадянське суспільство як «сукупність відносно автономних, авторитетних недержавних структур, які складають систему конструктивних протидій і стримувань для структур державної влади» [160, с. 205].

Ф. Рудич стверджує, що громадянське суспільство — це «суспільство зрілих громадян із високим рівнем економічної, соціальної, духовної, політичної культури, яке спільно із державою утворює розвинені правові відносини» [49, с. 15].

М. І. Михальченко розуміє під громадянським суспільством сукупність суб'єктів суспільного життя та їх відносин (індивідів, їх спільнот, організацій, громадських інституцій), які реалізують свої часткові інтереси і взаємопов'язані у процесі економічного, політичного, соціального життя для реалізації різних цілей, інколи протилежних [50, с. 75].

А. Колодій визначає громадянське суспільство як сферу «спілкування, взаємодії, спонтанної самоорганізації та самоврядування вільних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій, яка захищена необхідними законами від прямого втручання та регламентації з боку держави і в якій переважають громадянські цінності» [51, с. 86]. А. Вавидрін під громадянським суспільством розуміє «найбільш досконалу форму людської спільності, що включає в себе як структурні елементи добровільно сформовані первинні спільності людей — сім'ї, корпорації, асоціації» [52, с. 27].

На думку М. М. Калініченка, громадянське суспільство — «це солідаризований вплив громадськості на формування та реалізацію

рішень влади щодо дотримання прав людини та гарантії її вільного розвитку» [53, с. 12].

Узагальнюючи різноманітні підходи до визначення категорії «громадянське суспільство» будемо розуміти це явище, як систему автономних від держави інституціональних зв'язків, в які добровільно вступає населення з метою реалізації своїх приватних та корпоративних інтересів, в тому числі й шляхом впливу на державну політику. Синонімічним концепту громадянське суспільство в даному випадку вважаємо словосполучення інституалізована (організована) громадськість.

Необхідними умовами для існування громадянського суспільства є, по-перше, належний рівень розвитку громадянської культури населення (ступінь обізнаності та усвідомлення власних прав, інтересів та свобод); по-друге, відкритий характер політичної системи, що дає можливість впливу громадян на процес підготовки та прийняття політичних рішень; по-третє, наявність приватної власності як основи та гарантії автономності суспільних акторів від державної влади.

Головними ознаками громадянського суспільства вважаємо такі:

- наявність розвиненої мережі різноманітних відносин між рівними, автономними у своїх діях суб'єктами (окремими громадянами та соціальними групами), які здійснюються без посередництва держави;

- існування суспільних інститутів (громадських організацій, профспілок, структур місцевого самоврядування, незалежних ЗМІ та ін.), які відображають увесь спектр інтересів громадян та соціальних груп, захищають їх у стосунках з державою;

- усталена система цінностей, в основі якої лежать цінності суспільного активізму, моральної і економічної автономії індивіду, сприйняття суспільства як самоцінності.

Відмінність громадянського суспільства від інших форм соціального буття полягає в тому, що в нього включають громадян, які здійснюють свою діяльність колективно з метою забезпечення реалізації своїх інтересів та цілей, висування відповідних вимог до державної влади. Громадянське суспільство займає проміжну позицію між приватною сферою та державою. Зазвичай, зі сфери громадянського суспільства виключають правлячі політичні партії, бізнесові структури, сімейні утворення. Втім на сьогоднішній день питання чітко окресленої суб'єктності громадянського суспільства залишається переважно дискусійним.

В цілому ж структуру громадянського суспільства становлять сукупність суб'єктів, які представляють недержавну сферу життєдіяльності. Структурними компонентами громадянського суспільства є: 1) громадяни; 2) об'єднання громадян; 3) підприємці й інші недержавні економічні структури; 4) політичні партії, які не залучені до процесу державного управління; 5) органи самоорганізації населення; 6) релігійні організації; 7) недержавні освітні і культурні установи, наукові асоціації, спортивні організації; 8) засоби масової інформації.

І. А. Хижняк виокремлює сім різновидів формальних та неформальних інституцій, які становлять структуру громадянського суспільства:

- 1) економічного профілю — які залучені до процесу виробництва, комерційні асоціації, установи, що забезпечують їх паблік рілейшнз;

- 2) культурного профілю — релігійні, етнічні, громадські установи, які репрезентують та захищають колективні права та цінності;

- 3) інформаційного та освітнього профілю — діяльність яких спрямована на розповсюдження суспільних знань, ідей, інформації;

- 4) за інтересами — створюють сприятливі умови для реалізації інтересів представників різноманітних соціальних груп — робітників, членів професійних організацій, пенсіонерів тощо;

- 5) за галузевим розвитком — об'єднують фінансові та інші ресурси індивідів з метою поліпшення інфраструктури, інституцій, а також якості життя у спільнотах, де вони проживають;

- 6) за соціальним профілем — рухи за охорону навколишнього середовища, боротьба за права жінок, захист прав споживачів тощо;

- 7) за дотримання громадянських прав — метою яких є пошук шляхів демократизації політичної системи через проведення моніторингу дотримання прав людини, проведення опитування громадської думки, антикорупційні заходи тощо [54, с. 105–106].

Функціональна характеристика вказує на роль громадянського суспільства у суспільній системі. Найголовнішими функціями громадянського суспільства є такі:

- ✓ по-перше, громадянське суспільство є засобом самборганізації громадян та самостійної реалізації ними власних інтересів. Значну частину суспільно важливих питань громадські об'єднання розв'язують самостійно — здебільшого рівні місцевого самоврядування. Тим самим вони полегшують виконання державою її функцій, «розвантажують» державний апарат, який не завжди має змогу з усім впоратися;

✓ по-друге, інститути громадянського суспільства виступають гарантом непорушності особистих прав громадян, дають їм впевненість у власних силах, виступають допоміжним інструментом у потенційному протистоянні з державою, формують «соціальний капітал» — ті невід'ємні риси особистості, завдяки яким вона стає здатною до співпраці та ефективних солідарних дій;

✓ по-третє, інститути громадянського суспільства систематизують, впорядковують, надають регульованості протестам і вимогам людей, які в іншому випадку могли б мати руйнівний характер, і в такий спосіб створюють сприятливі умови для функціонування демократичної влади;

✓ нарешті, інститути громадянського суспільства виконують функцію захисту інтересів певної групи в її протистоянні з іншими групами інтересів. Завдяки їм кожна група отримує шанс «бути почутою» владою.

ПОСИЛАННЯ ДО РОЗДІЛУ 1

1. Короткий Оксфордський політологічний словник / За ред. І. Макліна, А. Макмілана. — К.: Основи, 2006. — 790 с.
2. Короткий політологічний словник / За ред. С. Г. Рябова, З. І. Тимошенко. — К., 2002. — 467 с.
3. Аристотель. Политика / Аристотель. — М.: АСТ: Транзиткнига, 2005. — 397 с.
4. Цицерон Марк Тулій. Про державу. Про закони. Про природу Богів / Марк Тулій Цицерон. — К., Основи, 1998. — 489 с.
5. Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества: Пер. с англ. / Под. ред. М. А. Абрамова. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. — 392 с.
6. Лосев А. Ф. История античной эстетики: Ранняя классика. — М., 1978. — 304 с.
7. Денисенко В. М. Проблеми раціоналізму та ірраціоналізму в політичних теоріях Нового часу європейської історії / В. П. Денисенко. — Львів, 1997. — 274 с.
8. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского // Гоббс Т. Сочинения: В 2 т.: Пер. с англ. — Т. 2. — М.: Мысль, 1991.
9. Локк Д. Два трактата о правлении // Локк Д. Соч.: В 3 т.: Пер. с англ. — Т. 3. — М.: Мысль, 1988.

10. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре // Трактаты: Пер. с фр. — М.: Наука, 1969. — 423 с.
11. Монтескье Ш. Л. О духе законов / Сост., пер. и коммент. А. В. Матешук. — М.: Мысль, 1999. — 672 с.
12. Кравченко И. И. Концепция гражданского общества в философском развитии / И. И. Кравченко // Полис. — 1991. — № 5. — С. 27–38.
13. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. — М.: Соэкиз, 1962.
14. Кант И. Метафизика нравов / И. Кант // Соч.: В 6 т. — Т. 4. — Ч. 2. — М.: Мысль, 1965. — 478 с.
15. Кант И. К вечному миру / И. Кант // Соч.: В 6 т. — Т. 6. — М.: Мысль, 1966.
16. Кант И. Метафизика нравов / И. Кант // Соч.: В 6 т. — Т. 4. — Ч. 2. — М.: Мысль, 1965. — 478 с.
17. Кант И. Критика практического разума / И. Кант // Соч.: В 6 т. — Т. 4. — Ч. 1. — М.: Мысль, 1965.
18. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель: Пер. с нем. — М.: Мысль, 1990. — 527 с.
19. Тур М. Г. Некласичні моделі легітимації соціальних інститутів: Монографія / М. Г. Тур. — К.: ПАРАПАН, 2006. — 396 с.
20. Пейн Т. Здравый смысл // Избр. соч. Пер. с англ. — М.: АН СССР, 1959.
21. Токвиль Алексис Д. Про демократію в Америці: В 2 т.: Пер. з франц. — К.: Видавничий дім «Всесвіт», 1999. — 590 с.
22. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглхарт // Полис. — 1997. — № 4. — С. 6–23.
23. Маркс К. Фейербах: противоположность материалистического и идеалистического понимания истории // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения: Пер. с нем. — Т. 1. — М.: Политиздат, 1980.
24. Энгельс Ф. К истории союза коммунистов // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения. — Т. 6. — С. 265–282.
25. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения. — Т. 6. — С. 105–243.
26. Грамши А. Тюремные тетради // Грамши А. Избр. произв.: В 3 т.: Пер. с итал. — Т. 3. — М.: Политиздат, 1959.

27. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс / Пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева; Под ред. М. С. Ковалевой. — М.: Аспект Пресс, 1998. — 270 с.
28. Габермас Юрген. Структурні перетворення у сфері відкритості. Дослідження категорії громадянське суспільство: Перекл. з нім. / Юрген Габермас. — Львів: Літопис, 2000. — 318 с.
29. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии / Ф. Шмиттер // Полис. — 1996. — № 5. — С. 16–27.
30. Кін Д. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення / Д. Кін; пер. з англ. — К.: «К. І. С.» / «АНОД», 2000. — 192 с.
31. Арато Эндрю, Коэн Джин Л. Гражданское общество и политическая теория / Арато Эндрю, Коэн Джин Л.; пер. с англ. — М.: Весь Мир, 2003. — 784 с.
32. Патнем, Роберт Д. та ін. Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Пер. з англ В. Ющенко. — К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. — 302 с.
33. Основи демократії: Навч. посібник для студентів вищих навч. закладів / Авт. кол.: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін. — К.: Ай-Бі, 2002. — 684 с.
34. Benjamin R. Barber. Civil Society: Getting Beyond the Rhetoric. A Framework for Political Understanding (Josef Janning, Charles Kupchan, Dirk Rumberg (eds) Civic Engagement in the Atlantic Community. Bertelsmann Foundation Publishes Gutersloh, 1999.
35. Колодій Антоніна. Історична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу) [Електрон. ресурс] // Портал «Незалежний культурологічний часопис «І» [веб-сайт]. — Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/kolodi.j.htm#p4>
36. Карась Анатолій. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях / Анатолій Карась. — Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. — 519 с.
37. Горбатенко В. Постмодерн і трансформаційні цінності людського буття / В. Горбатенко // Політичний менеджмент. — 2005. — № 1 (10). — С. 3–13.
38. Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX сторіччя) / О. І. Салтовський. — К.: Вид. ПАРАПАН, 2002. — 396 с.
39. Липинський В. Листи до братів-хліборобів: Про ідею та організацію українського монархізму / В. Липинський / Політологія. Кінець XIX — перша пол. XX ст.: Хрестоматія / За ред. О. І. Семківа. — Львів, 1996.
40. Кістяківський Б. Держава і особистість / Кістяківський Б. Вибране. — К.: Абрис, 1996.
41. Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова / А. Круглашов. — Чернівці: Прут, 2000. — 486 с.
42. Драгоманов М. П. Передне слово до «Громади» / М. П. Драгоманов // Вибрані твори. Збірка політичних творів з примітками. — Прага — Нью-Йорк, 1937. — 406 с.
43. Грушевський М. Вступний виклад з історії України-Руси / М. Грушевський // М. Грушевський і Західна Україна. — Львів: Світ, 1995. — 432 с.
44. Банчук М. В. Ідеологія та культура діяльності правозахисних органів в контексті становлення громадянського суспільства (політологічний аналіз) / М. В. Банчук. — К.: Юстініан, 2005. — 144 с.
45. Полохало В. Негражданское общество как социополитический феномен Украины / В. Полохало // Полис. — 1999. — № 6. — С. 25–33.
46. Ситник П. Громадянське суспільство і держава: особливості їх взаємодії / П. Ситник // Стратегічна панорама. — 2002. — № 4. — С. 55–62.
47. Кара-Мурза С. Г. Путь к гражданскому обществу / Кара-Мурза С. Г. // Знову запитання до вождів. — К.: Оріяни, 1998. — 496 с.
48. Ларцев В. С. Социокультурный генезис личности / В. С. Ларцев. — К.: ООО «Информационно-издательская фирма «Принт-Экспресс», 2002 — 360 с.
49. Рудич Ф. Громадянське суспільство та народовладдя: методологічний контекст / Ф. Рудич // Наукові записки: Збірник. — К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2004. — С. 4–15.
50. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. ред. Ф. М. Рудича. — К.: Парламентське вид-во, 2006.
51. Колодій Антоніна Федорівна. На шляху до громадянського суспільства: Теоретичні засади й соціокультурні передумови демокра-

тичної трансформації в Україні / Антоніна Федорівна Колодій. — Л.: Червона Калина, 2002. — 275 с.

52. Вавидрін А. В. Гражданское общество / А. В. Вавидрін // Социально-политические науки. — 1992. — № 8. — С. 23–29.
53. Калініченко М. М. Влада громадянського суспільства / М. М. Калініченко. — Суми: Унів. кн., 2006. — 174 с.
54. Хижняк І. А. Теоретичні проблеми громадянського суспільства у країнах Заходу періоду постіндустріальних трансформацій / І. А. Хижняк // Наукові праці МАУП. — К., 2003. — Вип. 5: Актуальні питання політології. — С. 102–110.

Розділ 2

ДЕРЖАВА ТА ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ВЗАЄМОДІЯ VERSUS ПРОТИСТОЯННЯ

2.1. ТРАНСФОРМАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ І СТАНОВЛЕННЯ ПУБЛІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

У класичній соціальній теорії соціальний порядок являв собою упорядковану сукупність відносин, уявлену як цілісна система, що охоплює все суспільство. Проте сучасний глобалізований світ являє собою нову форму соціального порядку, для якого властиво те, що колись єдиний соціальний порядок розпадається на локальні. Разом з тим така плюралізація не означає настання хаосу, радше стає наявною фрагментація соціальної дійсності, коли одна область певним чином упорядкованих явищ існує, взаємодіючи з іншими. Внаслідок цього соціальна дійсність вже не може бути описана як просторово гомогенне і стійке у часі «соціальне тіло», завдяки різноякісній множині «топосів», зрозумілих як локальні соціальні порядки, що підтримуються й відтворюються за участю публічної політики [1, с. 14].

Локальний соціальний порядок не обов'язково прив'язаний до певної території. Завдяки розвитку комунікативних технологій зв'язність забезпечується і за відсутності просторової співприсутності. Його можна репрезентувати як ієрархічну структуру, яка формує та підтримує свої власні норми і правила, намагається відтворюватися на власній основі, переслідує власні інтереси, які можуть не збігатися з інтересами суспільства. Внаслідок цього сукупність соціальних порядків завжди перебуває під загрозою, що вимагає засобу розв'язання конфліктів та суперечностей, які виникають між окремими місцевостями. Це дозволяє зробити публічна політика. Соціальні умови можливості публічної політики включають в себе економічні, політичні, юридичні і комунікативні ресурси. Розподіл цих ресурсів нерівномірний. Вони зконцентровані в певних топосах, конфігурація відносин між якими визначає характер публічної політики.

На думку Н. Лумана, в понятті «публічне» спочатку, мабуть, був присутній момент непередбачуваності. В класичному правовому дис-

курсі «публічне» визначене завдяки поняттю «доступність для кожного», тобто завдяки виключенню контролю над доступом. Відповідно до цього друкована продукція і передачі мас-медіа є публічними, позаяк виключений контроль над тими, хто їх сприймає. Проте цієї ознаки явно не достатньо. Тоді публічність можна визначити як рефлексію будь-якої внутрішньосупільної системної границі або інакше: як зовнішній світ підсистем супільства, тобто всіх інтеракцій та організацій, а також супільних функціональних систем і соціальних рухів. Перевага такого визначення полягає у тому, що його можна перенести на функціональні системи супільства. «Ринок» був би тоді економіко-внутрішньосистемним зовнішнім світом економічних організацій та інтеракцій; «громадська думка» була б тоді політико-внутрішньосистемним зовнішнім світом політичних організацій та інтеракцій. «Публічність являє собою загальний супільний медіум рефлексії, який реєструє невизначеність меж, і натхненний — спостереженням спостережень» [2, с. 163].

Публічна сфера — сфера публічного життя, в рамках якого може розгортатися обговорення супільно значущих питань, що приводить до формування проінформованої громадської думки. З розвитком публічної сфери пов'язують низку інституцій — держава, газети і журнали, забезпечення публічного простору, такого, як парки, кафе та інші громадські місця, — а також, культура, сприятлива для розвитку публічного життя. Деякі теоретики, зокрема Ю. Габермас та Р. Сеннет, стверджують, що публічна сфера була найбільш розвинутою в Європі XVIII ст. і що з того часу спостерігався відхід від участі в громадському житті й зростання поділу між сферами публічного і приватного життя під впливом розвитку капіталізму та модифікації повсякденного життя. Це означало розрив між родиною та домогосподарством, з одного боку, і світом роботи та політики — з іншого.

Предметом широкого обговорення була сучасна роль засобів масової інформації, передусім телебачення, у збереженні публічної сфери. Деякі учасники дискусії стверджували, що телебачення робить тривіальними заторкнуті питання, внаслідок чого перешкоджає обґрунтованому публічному обговоренню. Інші кажуть про те, що телебачення за суттю постачає сирий матеріал, що використовується індивідами для обговорення супільно значимих питань в повсякденному житті.

Загалом публічна політика являє собою синтез політичної дії, наукової рефлексії та акту мас-медійної комунікації. Вона відбуваєть-

ся як інтервенція у сферу політики експертів, фахівців у галузі соціальних наук, публіцистів і журналістів. Після загальної економічної кризи 1980–1990-х рр. і занепаду держави загального добробуту політичне поле набуло якісно нових властивостей, що дістало вираження у формуванні нової політичної конфігурації. Соціальні умови політичних практик докорінним чином змінилися, викликаючи до життя нові політичні форми та нових фахівців з їхнього виробництва (експертів, соціальних робітників). Публічна політика стала новим способом регулювання політичних практик.

Поняття «публічна політика» зазвичай пов'язане з активною демократичною громадськістю. Завдання публічної політики — досягнення консенсусу, тобто супільної згоди щодо наявних проблем. Проте публічна політика не може бути зведеною до інституційних форм практик — комунікація в ЗМІ або діяльність експертів — їй властиві велика диференціація інституціалізованих форм політичних практик та індивідуалізація необ'єктивованих практик.

Публічна політика є новою фігуративністю держави, поля журналістики, соціальних наук. Вона кардинальним чином трансформує ієрархію полів, яка задається звичними опозиціями: політика/журналістика, політика/соціальні науки, журналістика/соціальні науки. Проте ця трансформація не передбачає становлення нової структури, нової ієрархії, вона лише свідчить про появу нового типу практик — практик публічної політики [3, с. 107].

Становлення публічного простору та інформаційного ринку позначилося і на способах державного урядування. Передусім мова йде про постійну боротьбу суб'єктів публічного простору (журналістів, представників ЗМІ, громадських активістів тощо) за доступ до інформації, яка до останнього часу перебувала у межах компетенції органів державної влади. Викривальне оприлюднення закритої інформації стало однією з найпоширеніших стратегій політичної боротьби та дискредитації супротивника. Тому сьогодні державній владі доводиться докладати значних зусиль для виправдання і обґрунтування таємниці тієї чи тієї інформації, перебуваючи під тиском і постійним наглядом своїх політичних опонентів.

Як зазначив французький дослідник Р. Ленуар, формування політичного поля, метою якого є спостереження і навіть контроль над державною владою, спричинило «перехід від політики таємниці до таємниці політичної на кшталт юридичної, військової, навіть лікарської, — коротко кажучи, професійної. Таємниця перестає бути скла-

довою влади, вона стає засобом — серед інших — здійснення влади. З цього моменту однією з цілей політичної боротьби стає протест проти «відсутності гласності», «утаємничування» як способ правління» [4, с. 177].

Проте самий процес формування публічного простору не слід розглядати як лінійний. «Боротьба за відкритість» впродовж Нового часу, спричиняючи трансформацію способів правління (перехід від монархії до парламентської демократії), являє собою постійне коливання, реконфігурацію і перегляд взаємин між владою та громадськістю. Повною мірою це стосується і органів державної влади, тривала трансформація яких часто-густо детермінувала і посилення державних корпусів, і зростання їхньої автономії щодо публічної політики. Насправді, цей процес діставав вираження у вигляді постійного пересування межі між внутрішнім (недоступним для публічного огляду) та зовнішнім (публічним іміджем влади) просторами державних корпусів, спричинених самими змінами в суспільно-політичному житті країн — революції, війни та, як наслідок, введення надзвичайного стану і посилення контролю над інформаційним простором з боку держави, політичні і соціально-економічні кризи, гучні політичні скандали тощо.

Останні десятиріччя відзначилися нечуваним тиском, так би мовити, піддаванням сумніву самого розрізнення відкрита/закрита інформація з боку активістів медійного поля. «Медіатизація діє двома способами: вона намагається зробити публічним те, що до цього часу залишалося у сфері приватного; хай ще життя індивідів або діяльність чиновників, вона зобов'язує соціальні сектори користуватися загальнодоступною мовою для того, щоб бути зрозумілими і навіть отримати схвалення публіки, яка не володіє тією ж компетенцією» [4, с. 184].

Медіатизація політики і дедалі частіші виступи представників державної влади в ЗМІ вказують на кризу легітимності влади, адже «легітимна влада — це влада, яка не показує себе як влада. Проте сьогодні уся лунає загальна критика на адресу державної компетентності: нездатність до модернізації, до наведення порядку і безпеки, безвідповідальність та ін. Критиками часто виступають ті, хто керує державою. Ця критика, незалежно від того, наскільки вона обґрунтована, є симптомом не стільки кризи функціонування держави, скільки розпаду соціальної бази, не її самої, а даної форми абсолютного етатизму: держави як цілого, гарантованого державою. Офіційна думка стала лише однією із складових громадської думки.

«Цей розпад — термін, безперечно, занадто сильний — дістає вираження на трьох рівнях: національна держава не є вже господарем найважливіших економічних рішень, що виправдовувало її контроль над частиною засобів виробництва; вона також дедалі більше втрачає свої прерогативи на локальному рівні, до того ж в усіх галузях і, зокрема, у сфері міської інфраструктури, культурного обслуговування тощо; нарешті, держава не контролює більше висвітлення та інтерпретацію власних рішень» [4, с. 186].

Як зазначив П. Шампань, «політичний лад — це передусім ментальний лад, і політичні структури існують здебільшого у вигляді соціальних уявлень, інкорпорованих у кожному соціальному суб'єкті» [5, с. 27]. Інакше кажучи, влада нав'язує не тільки «єдине бачення», а й цілісний спосіб життя. Позаяк будь-який соціальний суб'єкт наділений практичними схемами, що функціонують як принципи класифікації, ієрархізації, бачення і поділу соціального світу, які стали особистими властивостями суб'єкта в процесі соціалізації, під час накопичення досвіду та інтеріоризації соціальних відносин, суб'єкти політичного поля здійснюють визначальний вплив на ці форми сприйняття соціальної дійсності. Суб'єкти поля політики, журналістики і соціальних наук переводять практичні схеми в експліцитні категорії конструювання соціального світу. Вони виступають фахівцями з пояснення соціального світу і, відповідно, нав'язування легітимних категорій соціального сприйняття. Категоризація соціального світу полягає в класифікації та впорядкуванні об'єктів, побудові розмаїтих ієрархій, що ґрунтуються на певному експліцитному принципі. Суб'єкти політичного поля «раціоналізують», пояснюють і узгоджують імпліцитні практичні схеми, надають їм систематизованого вигляду, для того, щоб згодом застосувати їх в політичному дискурсі. Публічна політика власне і розгортається навколо експлікації, виправдання і, таким чином, легітимації певних практичних схем як чогось самого по собі зрозумілого. Перегляд, реорганізація бачення соціального світу таким чином виявляються способом узгодження різних форм його сприйняття та оцінювання, узгодженням різних ціннісно-сміслових перспектив наявних суб'єктів.

Суб'єкт публічної політики виконує потрібну функцію. В полі політики він презентує поле журналістики, в полі журналістики — поле соціальних наук тощо. Він завжди перебуває у просторі різних ігор, не має однозначного місця, його практики допускають кілька тлумачень. Він апелює до політиків, журналістів, державних діячів, а також

до громадян. Таким чином, публічна політика поліморфна і гетерогенна [6, с. 110].

На пострадянських теренах особливості актуальної політичної ситуації дістають вираження як перехід від попереднього стану політичного поля, пов'язаного із радянськими публічними політичними практиками, до нового стану — стану публічної політики. Загалом сьогодні можна виокремити два стани поля політики. Перший цілком традиційно визначений, чітко оформлений та інституціалізований — депутати різних рівнів, лідери партій, політтехнологи та політконсультанти та ін. Другий стан ще невизначений, він реалізується завдяки експертам різних галузей, активістам, що не мають повноважень, проте репрезентують себе як довірені особи певних соціальних спільнот, менеджерів у соціальній сфері, члени громадських комітетів тощо [6, с. 111].

Як зазначає Н. Шматко, «публічна політика існує, по-перше, як сукупність практичних акцій, превентивних заходів, контролю, регуляції, публічних обговорень. По-друге, публічна політика — це ансамбль категорій соціальної перцепції, легітимних номінацій, соціальних класифікацій та ієрархій, певної норми і девіації, оцінкових суджень. Інакше кажучи, публічна політика включає в себе як сукупність об'єктивних соціальних структур (даних у формі розподілу ресурсів практик, засобів і механізмів їх привласнення), так і сукупність суб'єктивних структур (легітимних практичних схем та експліцитних понять). Проте ці суб'єктивні структури є інтеріоризованими об'єктивними структурами, і внаслідок цього вони з ними узгоджуються. Публічна політика як дійсність об'єктивного порядку «оформлюється» легітимними практичними схемами, що становлять дійсність суб'єктивного порядку» [6, с. 112].

«Взаємопроникнення» полів і практик, властивих цим полям, викликає неочікувані трансформації і створює структури, які ніким не планувалися і не створювалися. Взаємозалежність між практиками індивідів породжує евентуальний порядок більш примусовий, ніж прагнення осіб, що його мають очолювати. Щодо наявних тенденцій в суспільно-політичному житті можна спостерігати взаємопроникнення політичного і журналістського полів практик, підпорядкованих, втім, своїм власним нормам та імперативам.

Становлення і розвиток політико-журналістського поля детермінує трансформацію самих правил політичних практик, які набувають непередбачуваного вигляду. Поглиблення спеціалізації в політич-

ному полі, поява нових форм зайнятості та професійної діяльності разом із зростанням залежності від мас-медійної сфери свідчать про становлення принципово нової структури домінування, яку П. Шампань, аналізуючи схожі процеси у Франції, назвав «розширеним домінуванням».

Специфічною ознакою такого способу домінування є те, що скасовується монополія однієї правлячої сили чи групи як наслідок диференціації самого класу домінуючих. «Серед домінуючих ніхто не панує повністю: кожного моменту домінує певна конфігурація, яку формують різні поля, що беруть участь у владі. Такий спосіб домінування, безперечно, менш жорсткий, ніж монопольне домінування будь-якої однієї фракції, але він водночас й більш могутній, оскільки він йде зусуди і не звідки, він знеособлений і має багато облич, з ним погоджуються і йому підкоряються... Цей спосіб домінування, де кожний так чи інакше потрошку бере участь у домінуванні всіх, є неминучим продуктом зростаючої диференціації соціального світу і, особливо, зростання кількості автономних соціальних полів (просторів політичного, економічного, журналістського, інтелектуального та ін., тобто соціальних полів, які самі по собі глибоко диференційовані), з їхніми специфічними цілями, законами та з їхньою власною логікою функціонування» [5, с. 282]. Отже, самий спосіб домінування змінився, позаяк підпорядкування сильним світу цього змінилося на підпорядкування знеособленим і анонімним законам економічного ринку, яке дістає вираження в об'єктивній формі графіків відсоткового співвідношення глядацьких аудиторій.

Окреслені зміни у публічному суспільно-політичному житті вказують на принципові трансформації у відносинах між органами державної влади та інформаційним простором сучасних демократичних суспільств. Ці трансформації викликані зміною самої позиції органів державної влади в самому публічному просторі, що дістає вираження у дедалі частіших випадках певною мірою вимушених виступів представників влади у ЗМІ. Ця вимушеність, з одного боку, свідчить про посилення ролі публічного іміджу влади в суспільно-політичних процесах, а з іншого боку, вказує на брак легітимності державних органів влади, яким сьогодні доводиться пояснювати громадськості причини і мотиви прийняття власних рішень.

Зазначений процес не є специфічним тільки для українського суспільно-політичного життя, а й властивий всім демократичним країнам. Загалом посилення впливу ЗМІ стає дедалі помітнішим

впродовж останніх десятиліть і значною мірою пов'язане із становленням та поширенням транснаціональних інформаційних мереж і глобального інформаційного простору. Проте соціально-політичні наслідки цих процесів свідчать про докорінні зміни у самій структурі політичної влади, детермінованих формуванням ринку інформації та викликаних ними трансформаціями соціального простору, що відбувалися протягом останніх сторіч.

Розгляду проблем, пов'язаних із становленням політичного недієвого поля у контексті суспільних зрушень, що стали помітними в сучасних демократичних країнах, присвячені праці представників критичної соціальної думки, зокрема, прихильників дослідження мас-медіа та інформаційного ринку за допомогою політичної економії марксистського гатунку. Так, наприклад, відомий американський дослідник Герберт Шиллер зосереджує свою увагу на процесах соціальної диференціації та зростання соціальної нерівності, викликаних становленням інформаційного ринку.

Передусім Шиллер наголошує на тому, що під час аналізу розвитку інформаційної сфери необхідно застосовувати ринкові критерії. Тому слід визнати, що стосовно будь-яких інновацій, пов'язаних з інформацією та комунікацією, а відтак і з функціонуванням публічної сфери, вирішальною стає роль ринку: інновації треба купувати, продавати, поширювати у звичайний для будь-якого товару спосіб. Звідси випливає закономірний висновок — інформація стає товаром, що уможлиблює і навіть робить необхідним використання під час аналізу медіасфери політекономічних методів. Марксистський характер міркувань Шиллера стає очевидним, коли він наполягає на класовій нерівності щодо доступу до товаризованої інформації: класова приналежність визначає, яку інформацію ви отримуєте і яку інформацію ви поширюєте. Наступним принциповим твердженням стає положення, що сучасні високорозвинені суспільства перебувають у стадії становлення і зміцнення корпоративного капіталізму, тобто характерним для сучасного капіталізму є те, що його розвиток пов'язаний з концентрацією корпоративного капіталу, а корпорації являють собою інституції олігопольного чи навіть монопольного ринку, диктуючи свої умови національній державі та міжнародному середовищу.

Представники критичної соціальної думки репрезентують сучасний розвиток інформаційної сфери таким чином: на першому плані перебувають великі корпорації, які посідають командні позиції у світовій економіці. Щодо розвитку інформаційної сфери, то

в ній пріоритетними виявляються інтереси приватного бізнесу, а не суспільства. Як відзначає Ф. Вебстер, «ми бачимо тут двосторонню взаємодію: з одного боку, інформаційне суспільство — відображення імперативів капіталістичного суспільства, корпоративні і класові інтереси та пріоритети ринку впливають вирішальним чином на розвиток комп'ютерних технологій, а з іншого боку — розвиток інформації дозволяє зберегти і зміцнити систему капіталістичних відносин. Шиллеру, таким чином, вдається пояснити ключову роль інформації та інформаційних технологій, водночас посиляючись на історію капіталізму і перетворюючи інформацію на важливий чинник історичного розвитку» [7, с. 172–173].

Олігопольний та транснаціональний характер медіаринку несе специфічні ризики для розвитку національних держав на сучасному етапі, оскільки привносить у процес суспільної комунікації в межах національного медіапростору зовнішні щодо локальних цінності та пріоритети. Він ускладнює контроль за комунікативними процесами на національному ґрунті, будучи контрольованим ззовні. Наприклад, в останні десятиліття стало помітним домінування у медіапросторі західних розважальних програм, які поступово витісняють з телепередач програми освітянського і громадсько-політичного характеру. Це, у свою чергу, призводить до поширення на глобальному рівні споживацьких поглядів. Телебачення дедалі більше стає засобом продажу товарів і послуг, пропагандистом споживацького способу життя. Передусім це стосується розвитку рекламної індустрії, але й інші програми спрямовані на формування саме такого стилю життя. Внаслідок цього інформаційний контроль та поширення споживацької ідеології негативно впливають на здатність людини вирішувати проблеми самостійно або разом з громадою.

Класичною альтернативою суто ринковим механізмам поширення інформації в країнах розвиненої демократії стала концепція громадського телебачення та радіомовлення. Завдяки цій концепції уряди і громадські активісти демократичних країн намагаються подолати ті недоліки інформаційної публічної сфери, що пов'язані з комерціалізацією інформації та впливом ринкових механізмів на її поширення. До того ж метою цих зусиль є зменшення впливу політичних чинників на мас-медіа, адже громадська медіа служба розглядається як зразок інституції, який має розташовуватися поза межами впливу як політики, так і бізнесу. Громадське телебачення і радіомовлення повинно виконувати суспільну функцію, їхня діяльність спрямована на

суспільство загалом, а їхній продукт доступний кожному, незалежно від платоспроможності та соціальної приналежності. Тривалий час зразковою інституцією такого гатунку вважалася британська служба BBC, яка була навмисно організована таким чином, щоб не мати нічого спільного з комерційним мовленням, будучи ізольованою від впливу приватного капіталу.

Те, що BBC була створена британським парламентом поза межами комерційних відносин, мало визначальні наслідки. «Законодавці прямо наголошували, що завдання корпорації — не тільки розвага, а й освіта. Вже багато років завдання BBC — «інформувати, просвіщати і розважати» — зміцнюється і дістає вираження в її продукції: від новин до розрахованих на меншини програм про музику, літературу, театр і захоплення» [7, с. 229]. Проте слід відзначити, що уникнути політичної забарвленості для BBC виявилось дуже складно, адже, будучи продуктом ініціативи парламенту Великої Британії, вона перебуває під впливом його курсу. Тому, торкаючись політичних проблем, BBC загалом виражає позицію парламентських партій, а не соціальних верств, внаслідок чого критично налаштовані щодо її діяльності автори ставлять під сумнів політичну нейтральність цієї медіаслужби та можливість відображати у своїх передачах погляди суспільства. Наприклад, Дж. Лінч — учасник міжнародного проекту *Reporting the World* — ставить під сумнів тезу, що репортажі BBC на практиці є глибоким і широким відображенням думок у Великій Британії: «Церковний дослідницький центр у результаті одного зі своїх масштабних опитувань з'ясував, що близько половини британців — 44 % — вірять, що справжні причини американсько-британської інтервенції в Ірак не мають нічого спільного з будь-якою загрозою застосування зброї масового знищення, а пов'язані з нафтою. Такий погляд розділяють 54 % німців, 3/4 англійців і значна більшість населення практично усюди... Чи відображає BBC у своїх репортажах думку Великої Британії, як це демонструють дані досліджень? Навряд. Візьмемо простий статистичний аналіз. Для того щоб розповісти історію про підготовку до війни чи про перспективи її проведення, не можна не використовувати слів «Ірак», «Саддам» і «зброя». В середині 2002 року на веб-сайті BBC було 1577 статей, які містили всі три слова. Якщо додати до пошукових слів «нафта», кількість статей зменшується до 262... Лише мала частина з них — 20 (1/8 від всієї кількості) — згадувала про те, що нафта може бути однією з причин розв'язання війни» [8, с. 87–88]. Інакше кажучи, функціонування громадського мовлення у Великій Британії перебуває

під значним впливом парламенту і уряду, що дедалі частіше викликає критику з боку противників існування цієї служби.

Загалом аргументи проти громадського мовлення можна поділити на політичні та економічні. Політичні аргументи пов'язані з тим, що на практиці виявилось неможливим відокремити суто суспільні інтереси від політичних. Так чи інакше громадське телебачення і радіомовлення залишалися заангажованими актуальними суспільно-політичними проблемами, внаслідок чого їм не вдалося зайняти нейтральну, а відтак загальносуспільну позицію. Виявилось, що сама аудиторія є різномірною як за смаками, так і за політичними уподобаннями. Зокрема, ліва соціальна критика звинувачувала громадське телебачення у схильності відображати провладні, офіційні позиції, прикладом чого, власне, став випадок висвітлення BBC подій в Іраку. З іншого боку, громадське мовлення звинувачували із суто економічних аргументів — йому закидали невиправдане використання бюджетних коштів і громадських фондів, тобто платники податків виявляються позбавленими вибору попри те, що вони забезпечують виробництво медіапродукту громадського мовлення, яке зі свого боку нав'язує аудиторії свої власні смаки і цінності. Здебільшого до цих аргументів схильні представники комерційних мас-медіа, які наполягають на необхідності застосування суто ринкових критеріїв регулювання інформаційної сфери.

Таким чином, можна підсумувати проблеми у функціонуванні громадського мовлення як складової державної інформаційної політики: 1) часто порушується принципова вимога до громадського мовлення — принцип політичної нейтральності і об'єктивності, — оскільки уряди постійно втручаються в програмну політику служби; 2) актуальні моделі фінансового забезпечення громадського мовлення поки що не здатні конкурувати з комерційними каналами, що помітно позначається на якості передач і змушує до пошуку додаткових джерел фінансування.

Зазначені проблеми спричинили жваві дискусії серед дослідників публічної сфери та інформаційної політики, адже, вочевидь, неможливо однозначно дати відповідь на запитання: яким чином розвивати медіа та чи варто зберігати громадське мовлення? Безперечно, що відмовитись від нього і перейти до суто ринкових способів регулювання інформаційних процесів не може жодна країна, що поступається у своїх інформаційних потужностях транснаціональним медіакорпораціям. До того ж якість медіапродукту, пропонованого комерційними

ЗМІ, не завжди вища за якість передач громадського мовлення. Водночас нарікання щодо суто пропагандистської спрямованості діяльності громадських ЗМІ, які відображають радше офіційну точку зору, заперечує принцип демократичного плюралізму та об'єктивності. Виходячи з цього, дослідники намагаються розробити таку модель громадського мовлення, яка дозволяла би уникнути згаданих проблем. Так Дж. Кін пропонує повернутися до ідеї громадського мовлення, проте відмовляється від орієнтації на суто бюджетні джерела його фінансування та мовлення від імені анонімної маси, оскільки сучасне суспільство вкрай різноманітне. На його думку, варто залучати до діяльності громадського мовлення неурядові організації, які презентували би альтернативні погляди щодо поточних суспільно-політичних процесів. Не випадково Кін привертає увагу до новітніх мультимедійних засобів мовлення, зокрема, до Інтернету, цифрового телебачення тощо [9, с. 110].

Загалом розвиток інформаційних технологій привів до того, що в сьогоdnішніх дослідженнях організаційної діяльності виокремлюється напрямок, пов'язаний з діями, спрямованими на налагодження оптимальної комунікації як із зовнішнім, так і з внутрішнім середовищем організації. В літературі з цієї проблематики саме PR-діяльності відводиться функція створення комунікативного простору сучасного суспільства як сприятливого для налагодження взаємодії середовища [10]. Досягнення цієї мети уможливується завдяки діалогічним відносинам між PR-суб'єктом та зовнішньою і внутрішньою громадськістю організації, в результаті чого досягається компроміс між особистими і спільними інтересами.

Привертання уваги до PR-складової організаційної діяльності стало наслідком помітних зрушень у самому суспільно-політичному житті сучасних розвинених суспільств. Зазвичай в цьому випадку дослідники зазначають, що сучасне суспільство починаючи з 1970–1980-х рр. еволюціонує як інформаційне суспільство, в якому пришвидшений прогрес інформаційних технологій не лише забезпечує людей новими технічними засобами, а й трансформує самі соціальні інституції, оскільки принципово змінює якість суспільної комунікації, викликаючи до життя відповідні організаційні форми та системи управління. І ці якісно нові організаційні форми і системи управління виявляються формами і системами управління інформацією, що набуває в суспільстві життєзабезпечувального характеру, позаяк сама комунікація стає надзвичайно «швидкою» інформаційною технологією.

З іншого боку, за визначенням Д. Іванова, в сучасну добу інформація стає комунікацією, що примушує до дії [11, с. 15]. Це твердження наголошує на такому аспекті комунікативного процесу, який виокремлює, так би мовити, «політичну» складову, оскільки комунікація і здатність до комунікації стають ознаками самого процесу життєдіяльності, коли підтримка, спрямування і оперування інформаційним потоком є нечим іншим, як процесом створення образу. Комунікація в цьому випадку є не просто операцією трансляції символів, а операцією встановлення відношення між повідомленням та його інтерпретатором. Це відношення передбачає обов'язкову наявність в інтерпретатора позитивного або негативного образу повідомляючого, при цьому адекватне знання стає обов'язковим. Комунікація тут не стільки створює чи передає знання, скільки формує привабливий образ, імідж сучасного бізнесмена, політика, митця, науковця тощо. Внаслідок цього комунікація безпосереднім чином пов'язується з відправленням владних відносин.

Інформаційно-технологічна комунікація не тільки випереджає поточні суспільні тенденції, керуючи сучасним з майбутнього, а й демократизує саме PR-управління, коли суб'єктом може стати будь-яка юридична або фізична особа. Ця ситуація створює конкурентне середовище для державного управління, вимагаючи від нього стати ефективним суб'єктом публічної діяльності, позаяк за інших умов держава може втратити свої провідні управлінські функції. Проблемаю в цьому випадку є те, що альтернативні державні суб'єкти, які впливають на управлінську діяльність, не мають такої ж самої, як держава, відповідальності перед суспільством. Таким чином, потреба сучасного суспільства в публічно зорієнтованих організаційних формах вимагає посилення значення саме державного PR-суб'єкта. На думку В. Сарфанова, публічно зорієнтоване державне управління має відповідати:

- 1) демократичній державності;
- 2) інформаційній відкритості національно-державної політики для всього населення країни;
- 3) потужній національно-державній політиці, спрямованій передусім на вирішення завдання досягнення стійкого національно-економічного зростання [12, с. 81].

Таким чином, потреба в публічно зорієнтованих організаційних формах і системах управління виникла внаслідок поширення інформаційно-технічних засобів, що уможливили доступ величезної кількості «неофіційних осіб» до систем прийняття рішень та пере-

ходу сучасних розвинених демократичних суспільств до нового, постіндустріального, типу суспільного розвитку, що позначилося і на змінах у пріоритетах державної економічної і соціальної політики: 1) в економічній політиці замість традиційної ставки на національний ресурсний потенціал робиться ставка на людський капітал (висококваліфікованих та освічених працівників), покликаний продукувати не стільки матеріальну вартість, скільки ресурсозаощаджуючі організаційно-технологічні інновації; 2) в соціальній політиці замість традиційного використання інструменту бюджетного перерозподілу під час вирішення завдань соціального забезпечення пріоритетним визнається використання інструменту соціального самозабезпечення громадян на основі державних програм інвестування в розвиток людського капіталу, тобто у підготовку висококваліфікованих працівників як чинника розширення практики соціального страхування [13].

Таке зосередження уваги на людині дістало вираження в розробках систем управління, що виокремилися в напрямок «менеджмент людського ресурсу». Ця концепція розглядає PR-діяльність як необхідне забезпечення діяльності сучасних організацій — публічне звернення до клієнтів стає механізмом заохочення в активній співпраці та участі на акціонерних засадах у діяльності підприємства. Виходячи з цього, вимога зростання публічної зорієнтованості державної політики викликає потребу в удосконаленні державного управління в напрямку посилення ефективності PR-діяльності на ґрунті економічної і соціальної політики розвитку національного людського потенціалу. Водночас за сучасних умов держапарат змушений конкурувати у сфері соціального управління з іншими суб'єктами публічної діяльності, які до того ж часто-густо використовують недоліки в роботі державного управління як засіб для самоствердження.

Водночас потребують врахування і поточні комунікаційно-інформаційні трансформації, викликані технологічним розвитком останніх десятиріч, які позначаються на змінах в організації діяльності сучасних соціальних суб'єктів. Як зазначає О. Панарін, «сама демократія втрачає колишнє обличчя, пов'язане з вимогами «масового суспільства». «Демократія рівності», асоційована з «рівним доступом» до благ і послуг, з насадженням стандартних еталонів і норм, поступається новому образу демократії — «демократії свободи». Вона передбачає синхронність двох процесів: дедалі більше усвідомлення специфіки різних групових інтересів (замість колишньої «монолітної єдності») і дедалі інтенсивнішу культурну стратифікацію населення

(замість колишнього тяжіння до «єдиних зразків поведінки»). Дедалі дефіцитнішими, престижними і соціально значущими стають такі цінності, як автономія, самобутність, самовизначення, самодіяльність» [14, с. 39]. Інакше кажучи, сьогодні суспільству з його традиційними статутними інституціями доводиться зіштовхуватися з різноякісними та різномасштабними нестатутними ініціативами окремих осіб, які претендуватимуть і на глобальні ефекти.

Виходячи з цього, за умов так званої «нанодемократії» і появи нестатутних суб'єктів соціального управління (разом із статутними профспілками, партіями, громадськими об'єднаннями, органами держуправління) посилюється значення PR-функцій управління, внаслідок того, що нестатутні суб'єкти саме публічну діяльність розглядають як знаряддя для посилення власного впливу в суспільстві.

До сучасного держуправління висувається вимога перетворитися на ефективного PR-суб'єкта. По-перше, в інформаційному суспільстві виграють організаційно-управлінські системи, які найкращим чином спроможні керувати інформацією. Тут найкращим прикладом виявляються корпоративні оргструктури, які швидко реагують мережею своїх філій на нову інформацію. По-друге, саме поняття «ефективна держава» більше не розглядається з позиції «праве/ліве», тобто з позиції боротьби між соціалістичними та ліберальними поглядами на суспільні процеси. Держсуб'єкт змушений публічно позиціювати себе з метою перманентного виправдання, легітимації своїх заходів. Ця вимога посилюється в добу радикальних суспільно-політичних трансформацій, коли державі доводиться приймати непопулярні рішення з метою реформування суспільного життя.

Водночас можливість масованого держпіару як обов'язкового забезпечення реформування суспільства повністю залежить від того, наскільки національна політична еліта є консолідованою навколо реформаційного курсу, здійснюваного урядом. Однією з проблем політики реформування на вітчизняному ґрунті є, власне, відсутність на урядовому рівні консолідованої команди реформаторів, попри те, що публічно наміри виступити в цій ролі українські урядовці неодноразово декларували. Втім специфічним для цих декларацій було те, що вони зазвичай ґрунтувалися радше на проголошуванні найзагальніших принципів, внаслідок чого ставало важко уявити конкретні кроки в напрямку реалізації політики реформ. Інакше кажучи, за деклараціями не вгадувалося жодної конкретної програми, положення якої мали б обговорюватися в публічній сфері.

Таким чином, подальша автономізація публічного політичного поля, що полягає у створенні та зміцненні суто публічних форм взаємодії й боротьби між політичними суб'єктами, поглиблює і прискорює професійну диференціацію та спеціалізацію всередині самого політикуму, що дістає вираження у появі нових форм зайнятості. Останні десятиріччя в країнах розвинутої демократії та останні роки в Україні позначилися появою і посиленням впливу особливого типу фахівця — експерта-політолога — професіонала в галузі політичної інтерпретації та маніпуляції. Домінування і дедалі активніша участь цих фахівців, не без явних претензій на наукоподібність, у безпосередній політичній грі продукують дещо специфічну позицію та пов'язані з нею погляди на суспільно-політичне життя. Специфічною тут є сама природа цієї позиції і цих поглядів, які, з одного боку, намагаються відповідати, принаймні бути схожими на наукові об'єктивності соціально-політичної дійсності, проте, з іншого боку, внаслідок своєї очевидної заангажованості в самий політичний процес залишаються у кращому випадку напівоб'єктивностями, позаяк відіграють активну роль в політичній грі. Інакше кажучи, політологічне знання посідає проміжне місце між теоретичними та практичними знаннями, що уможливорює подвійний зиск як від наукоподібності, так і від участі у політичній боротьбі. Втім наявність політологічних напівоб'єктивностей створює істотні перешкоди для наукового аналізу суспільно-політичного життя, оскільки їм бракує дистанційованості від поточних політичних процесів, а їхня заангажованість останніми, так би мовити, позиційованість, зазвичай публічна, опосередковує і «викривлює» бачення самого політичного поля.

2.2. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ДЕРЖАВА: СУЧАСНИЙ ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС

Сучасний механізм легітимації влади передбачає складний, комплексний, багатовимірний характер її сприйняття та здійснення. Багатопланова та суперечлива сутність влади як соціального феномена обумовлює існування багатьох чинників її легітимації. Серед них виділяють онтологічно-субстанційний, плєбісцитарний, інституційно-функціональний тощо [15].

Сприйняття держави в інституційному аспекті пов'язане з феноменом громадянського суспільства, легітимізуючий потенціал якого

впливає з його концепту — автономність і протиставлення приватного життя громадян відносно державного диктату — і полягає в обмежуванні та стримуванні етатистських проявів. Відтак, сильною є влада, яка спирається на широку громадську підтримку, здатна виражати і захищати інтереси усіх соціальних прошарків, а отже, докладає зусиль та зосереджує увагу на формуванні й розвитку громадянського суспільства.

Виходячи з того, що необхідною передумовою виникнення відносин підпорядкування, а отже, й самої природи володарювання є наявність, як мінімум, двох суб'єктів, доречно говорити про соціальний аспект (суспільну детермінованість) владних повноважень [16, с. 85]. Там, де немає суспільства, не можна досягнути сутності влади. І навпаки, відсутність або слабкість механізму володарювання унеможливорює структурування соціуму. «Для того, щоб досягнути сутності народу, потрібно бути правителем. Для того ж, щоб досягнути природу правителів, необхідно належати до народу» — відзначав свого часу Ніколо Макіавеллі [17, с. 116].

Російський дослідник А. Дегтярьов зауважує, що визначальною тенденцією еволюції уявлень про політику та інтерпретації її сутності був поступовий відхід від її сприйняття крізь призму діяльності держави (Платон, Арістотель) та перехід до утвердження нової парадигми осмислення сфери політичних відносин під кутом зору взаємодії держави та громадянського суспільства (Г. Арентс, К. Дойч, Ю. Габермас) [18, с. 59–67]. На сучасному етапі політика «вступає у принципово нову фазу: політика з форми примусового спілкування та владного регулювання суспільних відносин трансформується у спосіб емансипації від влади, відходу від насильства... та забезпечення свободи вибору особистості» [18, с. 67].

Аналіз становлення концепції громадянського суспільства вказує на той факт, що, попри антагоністичний характер взаємовідносин, який так чи інакше супроводжує процес комунікації між владою та недержавним сектором, саме громадянське суспільство також не може сформуватися поза існуванням держави. Адже саме влада вкупі зі своєю директивністю та трансцендентним бажанням тотально контролювати кожен ділянку суспільного життя й виступає тим подразником, що цілком природно викликає адекватний спротив у громадському середовищі.

Метою та результатом існування громадянського суспільства, безумовно, є перетворення держави на правову, вихідним принципом

якої є пріоритет особистості та визнання її найвищої цінності. Реалізація цього принципу можлива за умови забезпечення верховенства права та закону, недоторканності прав і свобод громадян.

Теоретично логічна послідовність взаємообумовленості суспільства, яке претендує на статус громадянського, та держави, що набуває ознак правової, виглядає таким чином: держава — за своєю природою похідна від суспільства, проте без неї немає юридично закріплених прав та правових відносин. Разом з тим без громадянського суспільства, за якого права людини у діалозі із владою репрезентують опосередковані утворення, що здійснюють постійний тиск на динаміку політичного процесу, не може бути і правової держави. Саме залученість громадян у різноманітні соціальні спільноти формує той опосередкований простір між приватним та політичним, завдяки чому стає можливою оптимізація взаємодії людини та світу політики.

В сучасній науковій літературі зазначається, що громадянське суспільство є основою прогресивного розвитку держави. Нерозвиненість або гальмування процесу становлення громадянського суспільства є однією з причин утвердження тоталітарних чи авторитарних режимів. На противагу цьому високий рівень розвитку громадянського суспільства забезпечує демократичність влади.

Як справедливо підкреслює В. Барков, взаємовідносини між громадянським суспільством та правовою державою покликані забезпечувати:

- для людини — утвердження її самоцінності, створення достатньої законодавчої основи для реалізації політичних свобод, соціальних гарантій і справедливості, для захисту від державно-чиновницької сваволі і стихійності ринку;

- для суспільства — рівну правову захищеність усіх соціальних груп та прошарків з боку держави; безумовну пріоритетність основ, що забезпечують безконфліктність, структурованість і політичну упорядкованість (усі суперечки вирішуються в рамках прийнятих законів) громадського життя, режим громадянського миру і злагоди, загальний захист суспільства як цілісного, соціально диференційованого, саморегулюючого організму від негативного впливу зовнішніх чинників, зрештою — контроль суспільства над державою, прозорість і підзвітність діяльності владних структур;

- для держави — адекватне втілення прав людини в юридичні норми і механізми захисту цих прав, що виключає політичний во-

люнтаризм владних структур, соціальну і національну дискримінацію; панування права в усіх сферах життя, формування оптимальної, самодостатньої системи державно-політичних інститутів; створення умов для продуктивної законотворчої діяльності, результати якої відповідають інтересам людини і втілюються в повсякденному житті через потужний виконавчий механізм, ефективний поділ повноважень усіх гілок влади [19, с. 184].

Регламентация відносин між інститутами громадянського суспільства та органами державної влади потребує, з одного боку, правового забезпечення й охорони державою збалансованого громадського життя, а з іншого — налагодження суспільного контролю за владними інститутами. Діяльність правової держави покликана здійснюватися в таких юридичних межах, які б виключали можливість її несанкціонованого втручання в ті сфери суспільних відносин, де найповніше розкривається творчий потенціал особистості. У свою чергу, захист громадян від перевищення державою своїх повноважень становить функціональне призначення громадянського суспільства.

Поступове утвердження громадянського суспільства як невід'ємного елемента суспільного життя у ХХ ст. сприяло усвідомленню важливості горизонтальних комунікацій у суспільстві, зростання ролі неформальних регуляторів соціальних відносин. Як наслідок, відбувається перегляд класичних підходів в осмисленні політичної влади (як директивної константи), відхід від структурно-функціонального виміру її природи на користь комунікативної парадигми. В даному випадку, підкреслює іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет, уряд та держава в цілому «є одним з органів національного життя; проте не єдиним і навіть не вирішальним», оскільки поряд з ними існують структури, які усособлюють собою «вільну спонтанність суспільства» [20, с. 136–137]. Фактично ж мова йде про формування політичної громадськості — проблему, що й досьогодні залишається надзвичайно актуальною як для країн Західної Європи, так і для нашої держави: питання політики «окрім електоральних, парламентських та урядових різновидів діяльності... має включати в себе усі форми, принципи та інститути соціалізації» — наголошує Х. Ортега-і-Гассет [20, с. 136].

Один з засновників біхевіористського напрямку у політичній науці Ч. Мерріам підкреслював, що окрім офіційної влади держави існують й інші «полюси сили», які пов'язані з існуючими паралельно державному диктату джерелами впливу: лобістськими групами,

партіями, корпораціями, мас-медіа тощо: «Управління державою — справа, що не належить виключно тільки самій собі, а становить лише одну з декількох систем контролю, кожна з яких має власний механізм та організацію, а коли виникає сприятлива нагода, намагається справити вплив на офіційний курс держави» [18]. Відтак американський дослідник чітко розрізняє державну владу та «неофіційний вплив» в ролі двох основних силових полюсів у суспільно-політичному просторі.

Зростаюча дискусія навколо питання взаємодії держави та громадянського суспільства в контексті досягнення легітимності у другій половині ХХ ст. розгорнулася в рамках комунікативного напрямку політичних досліджень — передусім завдяки працям К.-Ю. Апеля, Х. Арендт, Ю. Габермаса, П. Рікера. Саме в межах цього напрямку питання довіри до владних інституцій, досягнення необхідного рівня легітимності у політичному процесі почало розглядатися у тісному взаємозв'язку із проблемою становлення громадянського суспільства.

Варто зазначити, що підхід, згідно з яким в ролі визначального чинника у питанні легітимації влади виступає громадянське суспільство (інституалізована (організована) громадськість) має ґрунтовні методологічні основи в історичній ретроспективі. Так, принцип демократичної легітимності — походження державної влади шляхом досягнення суспільного консенсусу — був обґрунтований представниками філософії Нового часу, зокрема в теоріях суспільної угоди (Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є), згідно з якими джерело легітимності переносилося з божественного права монархів на формально-раціональну основу — згоду народу. Згодом постулат демократичної легітимності отримує подальшого розвитку у працях І. Канта та Г. В. Ф. Гегеля. Так, І. Кант вважає, що правова державність має спиратися на трансцендентальний принцип публічності, без якого не може бути ніякої справедливості (а отже й легітимності). Інакше кажучи, несправедливими є всі вчинки, які зачіпають права інших людей, якщо максими цих вчинків є несумісними з публічністю [21, с. 303]. Г. В. Ф. Гегель тлумачить взаємозв'язок між громадянським суспільством та державою у термінах опосередкування та взаємопроникнення: у громадянському суспільстві кожний для себе становить мету, проте задовольнити свої потреби людина спроможна тільки завдяки опосередкуванню іншою індивідуальністю та лише формою всезагальності.

Німецький дослідник П. Рікер підкреслює: принцип публічності влади є співмірним ідеї відкритості суспільного простору. Людина, яка опинилася у полі зору політики, виявляється одночасно залученою у сферу суспільної уваги, гласності та інтересів різного роду соціальних спільнот [22, с. 47–48].

Оригінальну теоретичну розробку публічності у своїх працях здійснив Ю. Габермас. Соціально-політична взаємодія у нього постає як процес, що включає в себе неполітичні структури (інститути громадянського суспільства), політизовану громадськість та власне державні владні установи. Зміст цього процесу являє собою формування та підтримку консенсусу відносно норм та цінностей, які забезпечують комунікацію у демократичному дусі.

Методологічною основою, на якій німецький філософ вибудовує власну концептуальну систему, постає категорія «політичної громадянської відкритості». Останню він дефініціює як сферу згуртованих у публіку приватних осіб. Зміст громадянської відкритості включає в себе два основні процеси — «комунікативне створення повноважної влади, з одного боку, а з іншого — маніпулятивне використання могутності засобів масової інформації, щоб створювати масову лояльність, попит і поступливість на протигагу системним імперативам» [23, с. 37].

Громадянську відкритість Ю. Габермас розглядає як категорію історичну, своєрідну для кожної епохи. Джерела цього явища слід шукати в Англії XVII ст. та у Франції XVIII ст. Соціальний простір за європейських умов XVIII ст. німецький філософ схематично поділяє на сферу державної відкритості (державна влада, поліція, двір) і приватну сферу. Остання, у свою чергу, розпадається на громадянське суспільство (ринок товарообігу та суспільної праці) і сім'ю.

Зародження і сутність сфери громадянської відкритості Ю. Габермас пов'язує з настанням Нового часу, коли внаслідок об'єднання приватних осіб з метою протидії тиску на громадську думку з боку новітніх капіталістичних товарно-грошових відносин формується критично мисляча публіка, головне призначення якої — в опосередкуванні влади та деполітизованого приватного простору [23, с. 71]. Верстви, що становлять публіку, з часом починають усвідомлювати себе супротивником держави, напруження між нею і державою, яке постає з приводу різних владних розпоряджень та постанов, зрештою приводить до того, що «згуртовані в публіку приватні особи змушують державну владу легітимізувати громадську (offentliche) думку»

[23, с. 70]. Відтак громадська думка висувається на роль єдиного легітимного джерела юридичних законів.

Втім процеси поступової етатизації суспільства, перехід від ліберальної стадії його розвитку до державно-монополістичної в середині XIX ст. знівелювало значення громадськості як впливового ресурсу легітимізації влади. Негативним наслідком структурних змін громадськості стала втрата цим інститутом незалежного статусу, що позбавило його свого первісного призначення — виступати легітимуючою та контролюючою інстанцією влади. Зрештою ж, як підкреслює Ю. Габермас, консенсус, досягнутий у площині вільної та відкритої дискусії між владою та громадськістю, не можна ототожнювати з компромісом, здобутим за зачиненими дверима або просто нав'язаним ззовні [23, с. 230–231].

Висновок про кризу демократичних засад легітимації в другій половині XIX — на поч. XX ст. спонукав Ю. Габермаса до розробки теорії комунікативної дії. «Ми маємо розрізнити владу, яка народжується в процесі комунікації, та адміністративне панування. У діяльності політичної громадськості... перетинаються два протилежні процеси: з одного боку, комунікативне формування легітимної влади, яка народжується у вільному від будь-якої репресивності процесі комунікації політичної громадськості, а з іншого — таке забезпечення легітимності через політичну систему, за допомогою якої адміністративна влада намагається здійснювати управління політичними комунікаціями» — наголошує він [24, с. 50]. Народний суверенітет у сучасних складних суспільствах розчиняється в безсуб'єктних комунікативних потоках, щоб зрештою конденсуватися у формі комунікативної влади, яка продукується структурами громадянського суспільства. У такий спосіб влада народного суверенітету трансформується у дискурс громадськості. У свідомість населення проникає «постметафізичне поняття політичного», якому притаманне сприйняття політичної практики під знаком самовизначення і самоздійснення народу та довіра до раціонального дискурсу, який розглядається в ролі підвалини в процесі легітимації будь-якої форми політичного панування [24, с. 62].

Відтак провідна ідея інституції громадськості полягає, згідно з логікою Габермаса, в тому, щоб за допомогою механізму публічного обговорення контролювати й легітимувати систему панування, а також розв'язувати конфліктні ситуації виключно на основі консенсуально-дискурсивного підходу. Комунікація для Габермаса становить основу

справедливості у громадянському суспільстві. Для цього необхідно дотримуватися п'яти вимог комунікативного дискурсу:

1) жоден учасник обговорення не повинен усуватися від дискурсу (вимога всезагальності);

2) у процесі дискурсу всі повинні мати рівні можливості представляти і критикувати претензії на справедливість (автономія);

3) учасники повинні бути готовими поділяти претензії інших на справедливість (ідеальне виконання ролі);

4) наявність владних розбіжностей між учасниками повинна нейтралізовуватися таким чином, щоб ці розбіжності не впливали на досягнення консенсусу (нейтральність сили влади);

5) учасники мають відкрито оголосити про свої цілі, наміри і утримуватися від стратегічних дій (прозорість).

Розвиток сучасних держав, на думку Ю. Габермаса, характеризується тим, що вони переключаються від сакральних засад легітимації на засади дискурсивно виявленої загальної волі, яка комунікативно формується у площині політичної публічності. Громадськість, відтак, здійснює свій вплив на політичну систему через соціальні рухи, громадські ініціативи, публічні обговорення тощо. Основні функції громадянської відкритості виконують спілки, асоціації, об'єднання, що легітимізують суспільний тиск, який здійснюється на державу. Тим самим приватні інтереси багатьох окремих осіб акумулюються у загальний громадський інтерес.

Вивчення процесу зародження і розвитку громадянського суспільства, формування його структурного ядра — сфери громадянської відкритості — дає змогу зрозуміти специфіку функціонування інститутів громадянського суспільства на сучасному етапі. Демократія передбачає створення великої кількості «публічних сфер», які дозволяють громадянам через відкрите спілкування у суспільних інституціях контролювати державну владу на різних рівнях, що й буде гарантом забезпечення їх прав.

Таким чином, комунікативна парадигма аналізу політики є найбільш оптимальною для розгляду проблем взаємодії суспільства та держави. Головним чином тому, що за такого підходу обидві сторони взаємодії розглядаються як рівні сторони діалогу. Комунікативний підхід формує в політиці специфічний різновид спілкування. Образ політика, який формується в рамках комунікативного підходу, принципово відрізняється від традиційних образів державного діяча та можновладця. Основними рисами політичного діяча, який проду-

кує комунікативний стиль мислення, є не місце в ієрархії, не доступ до влади, а відкритість до діалогу та визнання рівноправності інших суб'єктів у процесі вироблення та прийняття політичних рішень.

За умов утвердження принципів дискусійності та публічності у політичному житті державно-правові обмеження не є для людини чимось зовнішнім та штучним, а відтак — несправедливим. Адже будь-які санкції відтепер лише закріплюють те, що вже добровільно прийнято більшістю суб'єктів політичної комунікації. Відтак комунікативна парадигма володіє особливою цінністю при формуванні політичної свідомості мультикультурних суспільств, для яких цивілізована взаємодія етносів, релігій, світоглядних та політичних орієнтацій становить головний зміст існування.

Отже, загальну картину взаємовпливу держави та громадянського суспільства в контексті забезпечення легітимності влади на сучасному етапі розвитку людства можна окреслити таким чином: держава як інститут, який регламентує суспільні відносини, та громадянське суспільство як спільнота вільних громадян перебувають між собою у взаємній суперечності — адже саме людина як центральна ланка вищезначеної схеми виступає одночасно в ролі підлеглої (перебуваючи у полі зору влади) та вільної (інтегруючись у позаполітичний простір відносин) істоти. Разом з тим людина як громадянин цілком спроможна компенсувати власну політичну залежність шляхом входження до складу структурованих інституційних утворень громадянського суспільства. Відтак саме залученість громадян до різного роду недержавних інститутів значним чином оптимізує взаємодію населення та влади та полегшує соціально-політичну орієнтацію індивідів.

Антиномічність держави та громадянського суспільства, безперечно, не додає оптимізму з точки зору налагодження конструктивної співпраці між населенням та владою. Втім, як зазначає А. Карась, чималий потенціал напруження, що постійно присутній у взаємовідносинах між ними, має діалектично обумовлене джерело походження: «Як і права людини мають своє джерело у їх порушенні і загрозі, так і громадянське суспільство може виникнути лише як реакція на певні загрози (утиски) з боку держави» [25, с. 133–135]. Таким чином, функція легітимізації політичної влади, прерогатива виступати визначальним джерелом суспільного схвалення владних ініціатив іманентно притаманна феномену громадянського суспільства.

Плюралізм — частина концепції громадянського суспільства, так само як і конфлікт. Адже на сучасному етапі, як слушно зауважує

Ларі Даймонд, недовіра до влади, критика її дій є звичайним явищем: справжня демократія потребує скептичного ставлення до влади з боку населення, певного рівня «розумної недовіри» до обраних лідерів [26, с. 899]. За таких умов значення неpolітичних структур, які опосередковують діалог держави та населення, невпинно зростає: «Чим інтенсивнішим є незадоволення, тим більш необхідними є механізми виходу протесту... Участь громадськості у діяльності добровільних асоціацій розпорошує значну частину агресії» — підкреслює Т. Р. Гарр [27, с. 384–386]. Відтак різноманітність засобів суспільно-політичної участі, серед яких чільне місце посідає діяльність інститутів громадянського суспільства, мінімізує прояв незадоволення населення у деструктивних формах.

Встановлення прямої залежності між розвитком громадянського суспільства та зростанням довіри у площині взаємодії влади та населення в подальшому, припускає П. Ландсхуд, поступово призведе до спустошення внутрішнього змісту концепту легітимності, адже влада, по мірі розширення сфери для самостійної життєдіяльності людини, трансформується у приватну справу кожного окремо взятого громадянина [28, с. 143]. Втім, на наш погляд, подібні погляди нагадують утопічні теорії про настання недержавної стадії існування людства, що на сьогоднішній день, враховуючи недостатній рівень політичної та правової свідомості, видається сумнівним.

2.3. УЧАСТЬ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ ЯК ПЕРЕДУМОВА ЛЕГІТИМАЦІЇ ВЛАДИ

Аналіз концепцій взаємодії громадянського суспільства та держави дає підстави для інтерпретації громадянського суспільства як соціальної першооснови інституціалізованої політичної влади, що визначає характер політичної системи, здійснює організований вплив на формування та трансформацію інститутів держави, цілі та напрями її політики.

Дихотомія «громадянське суспільство — держава» розкриває протистояння між ними за розподіл сфер впливу та владні ресурси, відображає політичну сутність громадянського суспільства, що безпосередньо проявляється у реалізації відповідних функцій. Важливим призначенням громадянського суспільства є легітимація політичної влади та зняття соціальної напруги.

Дефініціювати сутність легітимності можна лише осмисливши природу таких суспільних явищ, як політика, держава, управління. Людина завжди намагалася осмислити ті аспекти власного існування, які пов'язані з атмосферою володарювання та примушення. Відтак з виникненням власне відносин «панування — підкорення» з'являється нагальна необхідність в обґрунтуванні та ретельному аналізі внутрішніх чинників суспільної субординації. Як свідчить історичний розвиток людства, владні відносини (відносини субординації) беруть свій початок ще у додержавних спільнотах. Державна ж влада виникає по мірі ускладнення суспільного організму та, відповідно, неспроможності врегулювати зростаючі суперечності за допомогою традиційних цінностей та норм. Відтак доречно говорити про соціальне джерело державної влади, її суспільну детермінанту та результат соціальної практики.

Амбівалентна роль, яку відіграє у суспільстві влада, репрезентуючи себе не лише у позитивному (як необхідного механізму державного керівництва), але й в негативному світлі (як дегуманізована сила — позбавлений людяності Левіафан), викликає нагальну необхідність у ретельному вивченні внутрішніх чинників феномена суспільної субординації. Протягом усіх етапів розвитку людства питання влади було тісно пов'язане із пошуком шляхів забезпечення її суспільного виправдання. У різні епохи ця дилема вирішувалася по-своєму, проте завжди у нерозривному зв'язку із проблемою довіри.

Теоретичні напрацювання у галузі вивчення суспільно визнаних моделей політичного володарювання логічно доповнювалися зовнішніми проявами у політичній поведінці. Ще задовго до виникнення цілісних науково-теоретичних концепцій, пов'язаних з проблемою володарювання, у звичну практику можновладців входить демонстрація різного роду символічних засобів суспільної підтримки. Людське втілення влади було приховане від населення, задля чого різного роду засобами створювався образ напівбожественного володаря. Проте симптоматичним є той факт, що навіть за часів сакрального поширення уявлень про владу представникам останньої необхідно було виявляти певні ознаки власної відкритості у стосунках з підлеглими. Власну обраність їм доводилося підтверджувати різноманітними доказами: успішністю у бойових діях, відсутністю за час їхнього правління стихійних лих тощо. У протилежному випадку можновладця могли позбавити власних повноважень і навіть фізично знищити як жертвоприношення. Навіть абсолютна влада монархів у часи

середньовіччя обмежувалася потребою власної підтримки (а отже, й визнання) з боку окремих соціальних верств тогочасного суспільства. Відтак абсолютизм королівської влади вимушений був співіснувати з представницькими інтересами феодалної аристократії.

Проте подальший процес накопичення технічних та комунікаційних ресурсів, послаблення позицій церкви, створення відносно автономних політичних і соціальних установ (адміністрація та армія) в атмосфері зростаючої секуляризації науки на початку XVII ст. поширюють нові сумніви у недоторканності державних інституцій. Реальна криза визнання влади переростає у глобальний соціальний вибух, який знаходить свій прояв у буржуазних революціях XVII—XVIII ст. Зародки нових соціальних груп, що не мають змоги змінити принципи доступу до влади, ставлять питання про перегляд характеристик визнання повноважень можновладців. Зростаюча десакралізація влади робить можливою фізичну страту монарха, а утвердження раціональної форми пізнання, що витісняла з картини світу усе надприродне, закладає підвалини для наукового обґрунтування проблеми взаємодії суспільства та влади.

Ідеологічним підґрунтям означених трансформацій цього часу стають філософсько-політологічні теорії Н. Макіавеллі, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є, А. де Токвіля. Відповідні філософські концепції обґрунтовують критерії оцінки населенням діяльності можновладців, а людина перетворюється з об'єкта володарювання на його первинний суб'єкт. Т. Гоббс визнає право народу на повстання проти влади у випадку наявної бездіяльності уряду, його неспроможності забезпечити захист підлеглих, що стає виправданням його ліквідації [29, с. 148]. Разом з тим створений Т. Гоббсом образ нічим не обмеженої влади державного механізму спонукав його послідовників до пошуку альтернативних моделей соціальної інтеграції індивідів та легітимації політичного панування — від ідей конституціоналізму, правової держави до концепцій участі та дискурсивно-комунікативної легітимації, мова про що піде нижче.

Концентрація уваги на невід'ємних правах людини закладає умови для утвердження конституціоналізму як своєрідної форми консенсусу різноманітних соціальних груп та прошарків з приводу влади. Відтепер, за визначенням Дж. Локка, Конституція не є подарунком народowi з боку монарха, а виступає як результат взаємоузгодженої діяльності нового суверена — безпосередньо населення, від якого беруть початок усі владні повноваження [30, с. 186]. Для англійського

філософа очевидним є той факт, що після укладання суспільної угоди народ зберігає свій суверенітет, а відтак — жоден політичний авторитет не може бути легітимним, якщо він не запроваджений самими громадянами.

Теорія суспільного договору Ж.-Ж. Руссо мала на меті поставити урядову владу на фундамент згоди, досягнутої на раціональних засадах [34, с. 57]. Нарешті, філософія Н. Макіавеллі поширює прагматичний погляд на процес володарювання, виводячи його за рамки морально-етичних обмежень.

Отже, десакралізація суспільно-політичного життя (та масової свідомості), поступове утвердження представницької демократії як якісно нової форми політичного устрою вимагали активізації зусиль, спрямованих на винахід інших — раціональних — механізмів суспільної підтримки влади. Іншими словами, відтепер мова йде не стільки про традиційні засоби отримання представниками влади від підлеглих згоди на панування, скільки про процес свідомого конструювання політичного механізму, який здатний постійно підтримувати в суспільстві потребу у політичних інститутах, що, у свою чергу, забезпечуватиме державі необхідний рівень соціальної довіри.

Теоретична «гуманізація» феномена влади, що відбулася в епоху Просвітництва в західноєвропейській суспільно-політичній філософії, у XIX ст. отримує своє продовження у практичному житті, зокрема, європейська цивілізація поступово відмовляється від практики тілесних покарань. Те, що раніше вважалося прийнятним, відтепер починає сприйматися як варварство. Загальною характеристикою змін є той факт, що влада починає використовувати більш гнучкі та опосередковані механізми впливу. Оскільки суб'єкт влади потребує наявності об'єкта, на який він здійснює свій вплив, цілком логічною є теза про їхню невідворотню взаємозалежність. Відтак ми отримуємо ситуацію взаємовпливу — простір, в якому необхідною передумовою є можливість для існування як пануючої влади, так й контрвлади. У такій ситуації панування не може ґрунтуватися виключно на репресивних заходах, оскільки, як справедливо зауважує Т. Болл, застосовуючи лише примусові засоби підкорення суб'єкт влади фактично визнає, що він не в змозі досягати своєї мети за умови конструктивної співпраці з іншими [35].

Етимологічно поняття «легітимність» пов'язане з латинськими словами *lex, legis* — закон, юридична норма, правило, принцип, порядок; *legitimus, legitima, legitimum* — законний, правомірний, юри-

дичний, обов'язковий. Похідне ж від них визначення «легітимація» (від. лат. — *legitimus*) у правових системах західноєвропейських країн XVII–XIX ст. розумілося здебільшого процедурно — як узаконення (легалізація) позашлюбних дітей [36, с. 168]. Достатнього поширення набули спроби ототожнення походження терміна «легітимність» з назвою політичної течії («легітимісти») в Західній Європі у XIX ст. (зокрема, у Франції), представники якої визнавали головним принципом державного устрою спадкове право певної династії на владу. Звідси — легітимізувати — визнавати законним. Проте, як зазначають окремі дослідники, за усієї різноманітності варіантів пошуку етимологічного походження назви концепту, у вітчизняній політологічній та соціологічній літературі утвердилась практика розглядати його виключно під кутом зору юридичного нормативізму (як похідне саме від латинського *lex (legis)* — закон). Натомість у лексиконах різних народів з найдавніших часів зберігаються значно ширші за своїм розумінням синоніми даного поняття: *legitimieren* (нім.) — посвідчувати особистість; *legitimate* (англ.) — усіма визнані досягнення [37, с. 126].

Вже у IV–III ст. до н. е. посилення на легалізацію як основу влади використовувалися школою китайських легістів як вагомий аргумент у дискусіях із представниками конфуціанства. Закладене легістами розуміння права в руслі юридичного позитивізму (визнання закону (нормативно-правового акта) та його настанов головним критерієм істинності) з часом спричинило стійку опозицію «природноправовим» концепціям.

Підхід, згідно з яким пошук істини пропонується розпочати у сфері дії «природного» права, яке не завжди адекватно сприймається законодавцями, панував у юридичній науці включно до початку XIX ст. Спроби розв'язати суперечності між легальністю (законом) та моральністю (об'єктивним правом) з різною мірою успішності приймалися представниками німецької класичної філософської думки. Принцип «категоричного імперативу» І. Канта був покликаний узгодити процес «позитивації» права із вимогою справедливості у суспільно-політичному житті [38, с. 176]. На думку ж Г. В. Ф. Гегеля, незважаючи на наявність суперечностей між правом «природним» та правом позитивним, їх (суперечностей) недоречно абсолютизувати: «Та обставина, що насильство та тиранія можуть бути елементами позитивного права, є випадковою та суттєво не впливає на його природу» [39, с. 175].

Наукове оформлення концепту «легітимність» відбувалося паралельно з формуванням політології як науки. Поступова автономізація знань про політику, їх дистанціювання від суто юридичних дисциплін вимагали вироблення відповідної теоретико-категоріальної та методологічної бази. Неможливість ефективного та всебічного аналізу усієї різноманітності політичних відносин виключно за допомогою категоріально-методологічної бази юридичних наук, неспроможність пояснити причини, мотиви та наслідки політичної поведінки, що не вкладалися у вузькі нормативні стандарти дослідження правознавчих дисциплін, викликали до життя появу інноваційних підходів, що відображали характерні тенденції розвитку політичного життя, а саме тієї його складової, яка має відношення до процесів володарювання. На початку XX ст. з'являються, а згодом набувають поширення біхевіористичні методи вивчення та спостереження за динамікою політичного життя. Притаманні їм гнучкість та варіативність у вивченні політичних процесів поставили на порядок денний питання про необхідність зосередження уваги навколо нових термінологічних характеристик політичної влади як визначального компонента політичної системи.

Найбільш поширеною концептуальною основою для вивчення та розуміння проблем державного управління на якісно новому рівні залишається теоретична модель, розроблена видатним німецьким політологом та соціологом М. Вебером. Він вперше відмовився від суто юридичного підходу до вивчення влади та її отождолення виключно із сукупністю державно-правових інституцій, запропонувавши нову — соціологічну — парадигму інтерпретації політичних процесів та феномена володарювання. Запровадивши до наукового обігу нову характеристику політичного життя — «легітимність», — М. Вебер значно розширив існуючі на той час уявлення щодо сутності феномена влади та політичного управління.

Визнаючи владу як можливість здійснення своєї волі, долаючи опір інших, особливого значення мислитель надає вивченню поведінкових характеристик її прояву у суспільстві, видів її суспільного відображення. Останні є доволі складним та багатоаспектним явищем, що пов'язується із процесом панування. Еволюційний розвиток людства напрацював складний механізм політичного керівництва, організував специфічний соціальний клас управлінців — бюрократію. Проте наголос на процесі панування, без врахування думок, уподобань та переконань підлеглих ніколи, як зазначає М. Вебер, не забезпечить ефективності державного управління.

Політичне управління передбачає не тільки — і не стільки — примус виключно за допомогою фізичної (державної) сили. Значно важливішим є здатність та вміння здійснювати вплив на підсвідомі та ціннісно-духовні особливості людської психіки. Іншими словами, панування є намаганням забезпечити «шанси слухняності щодо певних розпоряджень, що може ґрунтуватися на різних мотивах покірності» [40, с. 157]. Той, хто керує, очікує відповідної покорності своїм рішенням, в той час як той, хто підкоряється, сподівається на відповідність змісту наказів власним уявленням щодо соціальної справедливості. Ефективність влади, виконання її рішень обумовлені формуванням такої залежності, «коли людина поступається владній настанові не тільки через страх, а і з власної волі, внаслідок визнання й прийняття її авторитетності та необхідності» [40, с. 12].

Отже, розуміння легітимності М. Вебер пов'язує із процесом панування. Фактично це своєрідне соціальне дзеркало, до якого представники влади повинні періодично придивлятися. Легітимність — це «мотиви покірності», ігнорування яких обумовлює невизнання та суспільне неприйняття владних повноважень. Зазначені мотиви можуть мати своїм підґрунтям як раціональні, так і підсвідомі чи ментально-духовні чинники.

З метою розкриття змісту процесу панування М. Вебер зупиняється на класичних («чистих») типах легітимності. Хронологічно першим сформувався традиційний тип. Він засновується на «вірі у святість тих порядків і тих можновладців, які існують здавна» [40, с. 160]. Фактично за такого виду легітимності все, або майже все, залежить від рівня утвердження в суспільстві значення традиції, віри у святість та непорушність здавна прийнятих принципів суспільного устрою. Відповідна ірраціональність засновується на «душевній спрямованості на щось звичне для нас і віру в нього як у непорушну норму поведінки» [40, с. 430]. Прикладами такого роду панування є патріархальні та монархічні форми суспільної організації, а характер відносин підпорядкування та визначення повноважень структурних елементів отримує, здебільшого, неформальний прояв. Отже, спираючись на специфічну атмосферу апріорної покірності з боку підлеглих, традиційна форма легітимності відзначається неабиякою міцністю та притаманною стабільністю. Споконвічні традиції поваги та визнання можновладців найкраще сприяють формуванню серед громадян уявлення про владу як самодостатню та непорушну цінність, створюючи навколо неї своєрідний «ореол» недоторканності.

Харизматичне панування засновується на емоційному захопленні «особистими небуденними якостями» суб'єкта влади. Подібна легітимність у чистому своєму вигляді відкидає значення традиції як принципу суспільного функціонування та характерної риси соціальних відносин. Навпаки, утвердження харизми передбачає, здебільшого, зміну традиційних усталених засобів панування та запровадження інноваційних механізмів підтримки авторитету. Якщо традиція спрямована на сталість, то харизма зосереджена навколо чогось незвичного, того, що раніше не визнавалося.

Проте, на відміну від традиції, харизма завжди дійова. Притаманне людині прагнення до раціонального пояснення навколишнього середовища обумовлює нетривкий та чутливий до змін характер «небуденних якостей» керівника. «Харизма зберігається, поки вона підтверджується» [40, с. 165]. Це вимагає від влади, що спирається на подібні мотиви панування, застосування в процесі управління фактично авторитарних засобів мобілізації населення. Віра підлеглих у визнання вважається обов'язком.

Поступове утвердження раціоналістичного напрямку філософії, заміна релігійного світогляду науковими методами пізнання сприяли формуванню нового типу панування — легальної легітимності. Якщо попередні ірраціональні мотиви підкорення з боку підлеглих засновувались на повазі та безумовному визнанні самодостатності традиції чи харизми, то легальне панування акцентує увагу навколо формалізованих загальноприйнятих правил політичного процесу, участь у формуванні яких приймає кожен громадянин. Суб'єкт панування при цьому характеризується безособовим статусом — підпорядкування здійснюється не окремій особі в силу наявних у неї трансцендентних якостей, а встановленим загальноприйнятим правилам [40, с. 434]. Класичним прикладом легального виду легітимності М. Вебер вважав бюрократію як спосіб організації управління. Останнє засновується на таких принципах:

- 1) чітка формалізація виникнення та зміни процедур політико-правового процесу;
- 2) виникнення та оновлення керівних органів у відповідності із загальноприйнятими нормами;
- 3) дотримання принципу «народного суверенітету» — включеність громадян та закріплення за ними провідної ролі у процесах формування та ротації найвищих владних структур.

При цьому необхідно відзначити, що сама природа демократичної форми устрою значно підвищує потребу у систематичному підтвер-

дженні владних повноважень. Делегування громадянином власних електоральних можливостей іншій людині (не монарху, обраному Богом, не харизматичній особистості), за статусом рівній нам, викликає цілком логічний сумнів у її авторитетності. З'являється потреба доводити цю авторитетність, а отже, й необхідність розробки нових та оновлення вже існуючих формалізованих правил політичного процесу. В цьому контексті можна говорити про притаманну динамічність та об'єктивну схильність до постійної трансформації легальної форми легітимності влади та відносно статичний характер харизматичного і традиційного типів панування.

Варто зазначити, що «веберівське» розуміння раціонального типу легітимності не обмежується виключно демократичними рамками. Головне завдання влади — забезпечити поширення у суспільстві переконання про неперевершеність та доцільність саме існуючого порядку з усіх можливих, абстрагуючись від ідеологічного забарвлення режиму. Подібний прагматизм у розумінні М. Вебером сутності державного управління дозволяє говорити про значний прогностичний потенціал його теорії в контексті розвитку соціально-гуманітарних досліджень у XX ст.

Більше того, беручи до уваги схильність індустріально розвинутого суспільства до динамічних структурно-функціональних змін, відзначаючи внутрішню притаманну «чистим» типам панування ознаку до постійної модернізації у зв'язку з ускладненням власне механізму соціально-політичного управління, М. Вебер не виключає можливостей поєднання як раціональних, так і афективних «мотивів покірності». В цьому контексті особливу увагу у власних дослідженнях він приділяє вивченню «змішаних» проявів легітимності.

Так, наприклад, харизматичний володар, відчуваючи нетривкий характер власного панування, потребу у постійному підтвердженні дієвості власних «небуденних якостей», змушений з часом вдаватися до використання плебісцитарних процедур у політичному процесі. За таких умов визнання набуває форми виборів, а «легітимізований» завдяки власній харизмі володар стає носієм влади з доброї волі підлеглих і завдяки мандату» [40, с. 171–172]. До цього можна додати можливість поступової трансформації харизматичної легітимності у харизматично-традиційний тип панування, коли афективно визнаний у суспільстві суб'єкт влади намагається надати власному статусу традиціоналістського забарвлення. Подібна мета, як правило, пере-

слідуються у поширених випадках визначення володарем власного наступника, що сприяє досягненню сталості та незмінності політичного курсу та дозволяє уникнути невідворотних при цьому перетворень. Така «вождистська демократія» додає волюнтаристському стилю керівництва харизматичного лідера ознак суспільної обумовленості та наділяє широкою соціальною підтримкою.

Втім найбільше за інші типи, на думку М. Вебера, потребує обов'язкового підкріплення легальне панування. Це знаходить свій прояв в органічному поєднанні формалізованих процедур з елементами традиціоналізму та харизматичними якостями. Власне, сама теорія демократичного устрою (як однієї з форм політичного життя), теоретичним підґрунтям якої вважаються концепції «суспільного договору» та «народного суверенітету», на думку деяких сучасних дослідників, відкидає можливість розгляду феномена легального панування у відриві від необхідних ірраціональних чинників підкорення. Обґрунтоване представниками політичної думки Нового часу невідчужуване право населення виступати первинним суб'єктом політичного життя (закріплення за ним одночасно функцій управління та підпорядкування, про що йшлося, зокрема, у поглядах Ж.-Ж. Руссо) фактично позбуло владу визначальної якісної ознаки, того, чим вона завжди намагається бути, а саме, її надсуспільний характер [41, с. 166]. Тому за своєю зовнішньою формою легальна легітимність приймає вигляд як всенародно обраних «президентів» чи парламентарів, так і «спадкоємних харизматичних володарів» в обличчі монархів, від процесу формування яких народ здебільшого відсторонений [40, с. 159].

При цьому владні повноваження монарха, як правило, залишаються суто представницькими, тоді як його авторитет дозволяє утримувати все суспільство у цілісній системі, запобігаючи виникненню численних соціальних криз. Таке поєднання є досить ефективним та поширеним явищем у сучасному світі, особливо на тлі утвердження у свідомості населення уявлення про архаїчність монархічного способу організації влади.

Отже, рівень легітимності влади, ймовірність ефективного втілення у життя теоретичної моделі «панування — підкорення» потребують, на думку М. Вебера, врахування багатьох суспільно-політичних чинників. Інституціональне забезпечення владних повноважень нерозривно пов'язане з їх відображенням у суспільній свідомості. Тому особливого значення набуває питання вивчення та аналізу внутріш-

ніх мотивів покори, що сприяють формуванню необхідної суспільної згоди. Остання ж виникає на основі різноманітних, часом протилежних за своєю природою переконань.

Підсумовуючи внесок М. Вебера у розробку теорії легітимності влади, неможливо обійти стороною помічену рядом дослідників (М. Тур) методологічну «прогалину» у теоретичній конструкції німецького філософа, зосередивши увагу на об'єкті (легітимності), в тіні залишається активність суб'єкта цього процесу (як влади, так й громадян), здатних впливати на раціональний процес легітимації.

Урізноманітнення та ускладнення суспільно-політичного життя, формування нових концептуальних підходів до розуміння феномена влади та природи панування наприкінці XIX ст. прискорило процес розмежування сутнісного змісту означених термінів «легальність» та «легітимність». Відтепер влада перетворювалася з «просто матеріального факту», правової константи на сукупність «ідей, вірувань та колективних уявлень» [42, с. 647]. За влучним зауваженням П. Бурд'є, «питання про легітимність виникло з можливості ставити під сумнів, з розриву із доксою[xi], згідно з якою поточний порядок сприймався як такий, як сам собою розуміючийся» [43, с. 75].

Німецький правознавець К. Шміт констатує, що в XIX ст. у своїй масі освічені люди відмовляються від уявлень про трансцендентне. В ідейно-історичному контексті розвитку теорії держави цього періоду він відзначає два характерні моменти: усунення усіх теїстичних і трансцендентальних уявлень і утворення нової, демократичної ідеї легітимності, яка заступає місце традиційного поняття легітимності на основі монархічного принципу [44, с. 77].

На думку Т. Парсонса, влада є «реалізацією узагальненої здатності домагатися від членів колективу виконання їх зобов'язань, що легітимізовано значущістю останніх для цілей колективу» [45, с. 481]. Влада є результатом комплексу інституціоналізованих прав контролювати дії інших членів суспільства за умови, що вони «спираються на досягнення колективних цілей».

Американський дослідник зосереджує увагу на двох властивостях влади — «узагальненості» та «легітимності». Перша вказує на усупільнений характер панування — «здатність забезпечувати задоволення бажань має бути узагальненою», а не поодиноким випадком застосування санкції [45, с. 485]. Другою ж властивістю влади є «легітимність», яка в соціальних системах виконує функцію довіри аналогічно тому, як гроші відіграють роль посередника при обміні в

економічних системах. Таким чином, Т. Парсонс використовує термін «легітимність» в контексті взаємовідносин між суспільством, стиржневим елементом якого виступає структурований нормативний порядок, та культурною системою. За умови легітимності влади індивід як раціонально діючий суб'єкт, що усвідомлює факт власної залежності, має добровільно підкоритися існуючому режиму.

Тріумф демократичної форми інституціалізації суспільно-політичного життя більшості західноєвропейських держав на рубежі XIX–XX ст., як виявилось згодом, ще не означав остаточного та беззаперечного утвердження відповідного змісту політики. Тоталітаризація у 1930-ті рр. демократичних за формою країн загострила питання про державну владу — її легальність (юридичну обґрунтованість) та легітимність (справедливість, народне визнання, загальну підтримку населенням владних ініціатив). Відтак легальна влада не обов'язково є легітимною. І навпаки — діяльність влади нелегітимної може не виходити за формальні рамки законодавчих норм, а отже, бути цілком легальною.

Сучасний етап політологічних досліджень проблеми легітимності збагачений працями Д. Істона, С. Ліпсета, Ю. Габермаса, П. Бурд'є, А. Саймонса, Д. Гелда, Дж. Ротшильда. Їх наукові доробки у цій галузі дозволили виокремити цілісні теоретико-методологічні моделі вивчення даного питання.

Французький дослідник П. Бурд'є джерельною базою легітимності вважає виключно суб'єктивний чинник: легітимною влада буде залишатися до того часу, поки той, «хто їй підпорядковувється, погоджується з її існуванням» [43, с. 209]. Іншими словами, громадяни погоджуються бути підпорядкованими державі, надаючи представникам влади своєрідний кредит довіри. І саме це, підкреслює французький дослідник, є головним індикатором легітимності.

Американський дослідник Д. Істон виокремлює два об'єкти легітимності — структуру режиму та, власне, політичне управління. Виходячи з цього, він вказує на три групи факторів, що здійснюють визначальний вплив на легітимність політичної системи в цілому — сприйняття населенням ідеологічних принципів режиму, його структури та особистих якостей політичного керівництва. Відтак, резюмує Д. Істон, можна вести мову про ідеологічний, структурний та особистісний рівні легітимності влади [46, р. 286–287].

Д. Гелд типологізує прояви легітимності таким чином: 1) згода під загрозою насильства; 2) легітимність як традиція; 3) згода вна-

слідок апатії; 4) прагматичне підпорядкування (підтримка заради особистої користі); 5) інструментальна згода (переконання в тому, що режим може слугувати інструментом реалізації ідеї загального добробуту); 6) нормативна згода; 7) ідеальна нормативна згода [47, с. 155–176]. Серед усіх різновидів лише останні два значення він розглядає як показники справжньої легітимності. Водночас англійський дослідник підкреслює, що «нормативна згода» та «ідеальна нормативна згода» зустрічаються у політичній практиці вкрай рідко. Найчастіше, на думку вченого, можна спостерігати поєднання різних варіантів легітимності.

М. Доган зауважує: «У світі немає жодної країни, в якій би усі сприймали існуючий режим як абсолютно легітимний» [48, с. 89]. Для того щоб адекватно аналізувати проблему легітимності, важливо чітко розрізняти легітимність режиму та довіру громадян до певних інститутів чи політичних лідерів. Адже, як засвідчує досвід сучасних західноєвропейських країн, «незадоволення тим, як функціонують інститути, не ставить під сумнів легітимність демократичного режиму» в цілому [48, с. 89].

Складність протікання соціально-економічних та політичних перетворень на теренах держав, що виникли після розпаду соціалістичного табору, безвідповідальність політичних лідерів, представників виконавчої та законодавчої влади, що має своїм наслідком поширення проявів розпачу та скептицизму у масовій свідомості, змусили сучасних дослідників говорити про нетрадиційні форми легітимності. Так, німецький філософ Ю. Габермас характеризує зазначені посткомуністичні владні режими, як такі, що знаходяться у стані «узаконення кризи».

Зростаюча глобалізація суспільних відносин та пов'язана з цим мінімізація ролі окремого громадянина у процесі творення політики, відчуття власної відстороненості та непотрібності по відношенню до влади, поширення корумпованості владних структур змусили американського політолога Д. Гелда запропонувати форму легітимності влади, що отримала назву «згода через апатію».

Попри великий масив літератури стосовно проблеми легітимності, її сутність, місце та роль у політичному процесі з'ясовані не до кінця. Більше того, проблема легітимності носить чітко виражений міждисциплінарний характер — її осмисленню присвячують свої наукові розвідки не лише представники політичної науки, але й суміжних з нею дисциплін. Відтак семантичне поле легітимності не обмежуєть-

ся лише юридичною чи політичною термінологією — застосування даного поняття поширюється на всю сферу соціальних відносин, включаючи не лише суспільні прояви влади, але й широкий спектр соціальних інститутів та явищ. Так, у рамках напряму «соціології знання» питанню легітимації як засобу когнітивного обґрунтування соціальної реальності присвятили свої дослідження німецькі соціологи П. Бергер та Т. Лукман. Французький дослідник Ж. Баланд'є виникнення перших державних форм та політичної влади пов'язує із критерієм територіальної єдності та функцією підтримки соціального ладу. Відтак влада передбачає як принцип легітимності, так і можливість зловживання: «Влада є одночасно прийнятною (як гарант ладу й безпеки), шанованою (через її сакральні імплікації) і оспорюваною (оскільки виправдовує й підтримує нерівність)» субстанцією [цит за: 49, с. 37].

Грунтовні міждисциплінарні дослідження проблеми легітимності на сьогоднішній день здійснені й українськими науковцями. Так, М. Тур розуміє легітимацію як «процес переходу зовнішнього (об'єктивного) смислу у внутрішнє (суб'єктивне), тобто як інтеріоризацію в нормативному плані та як схвалення — в когнітивному» [49, с. 15].

На розумінні легітимності як явища соціального, яке не обмежується лише рамками політичної сфери, наполягає українська дослідниця І. Попова. О. Середя [50] тлумачить процес легітимації як «діяльність» свідомості соціального суб'єкта щодо феноменів соціальної дійсності. На думку дослідниці, загальний механізм легітимації діє протягом проходження соціальним суб'єктом п'яти етапів, кожний з яких органічно впливає з попереднього:

I етап: закладення основ бачення світу, побудова картини об'єктивної дійсності, тобто системи уявлень про світ;

II етап: виокремлення побудованої картини світу як особистої, побудова теоретичних моделей досягнення світу;

III етап: зіставлення власної внутрішньої побудованої моделі світу з реально функціонуючою моделлю конкретного історичного суспільства, елементом якого соціальний суб'єкт виступає;

IV етап: встановлення внутрішнього відношення (позитивне / схвальне, негативне, індивідуальне), оцінювання зафіксованого відношення як результат зіставлення; «пояснення» та виправдання певного процесу або явища;

V етап: реакція на отримане зіставлення картин світу.

Тріумф демократичних цінностей та світогляду обумовили поступове утвердження у другій половині ХХ ст. відповідної теоретичної моделі легітимного панування: легітимною визнається лише та політична система, що відповідає та засновується на демократичних принципах. Так, Л. Даймонд підкреслює: «досягнення режиму оцінюють на основі не тільки економічного зростання та соціальної реформи, а й кількох вирішальних політичних вимірів: спроможності підтримувати порядок, забезпечувати прозорість урядування, підтримувати верховенство права та ...поважати правила демократичної гри й дотримуватися їх» [26, с. 893].

Проте варто відзначити функціональну обмеженість такого підходу за сучасних умов. Ігнорування нерідко визначального впливу на політичні процеси соціокультурних чинників, особливостей історично сформованих традицій та ціннісних настанов у поведінці різних народів та етносів обумовлюють поширення не завжди прогнозованих наслідків від впровадження загальноприйнятих стандартів демократичного підходу у процесі легітимізації влади.

Кожна з площин політичної свідомості обумовлюється відповідним способом розуміння і здійснення влади, що дозволяє по-різному тлумачити проблему легітимації. Так, на рівні масової свідомості проблема зводиться до екзистенційного протистояння можновладців та громадян; у площині нормативної моделі політичної свідомості мова йде про пошук формально-юридичних процедур адекватності чи політичної доцільності, способів та засобів здобуття суспільного визнання; нарешті, відповідь на питання про мотиви підпорядкування одних людей іншим закладена на фундаментальному рівні сприйняття.

Осмислення джерел легітимності та чинників, які спонукають до акцентуалізації цього феномена у суспільно-політичному житті, нерозривно пов'язано із розумінням подвійної природи влади [15, с. 18–21]. Адже, з одного боку, владне начало присутнє у суспільстві безвідносно до впливу тих чи інших чинників суспільно-політичного життя, як-от держави, права, громадян (і в цьому плані влада є дійсною, трансцендентною), а з іншого — у практичному житті влада завжди отримує предметний вигляд у формі його носіїв. Відтак саме реальна влада — відчужена «загальна воля» (Ж.-Ж. Руссо) — потребує власного визнання, легітимації.

Будь-яка влада є чинною настільки, наскільки обґрунтованим та ствердженим є право на неї. Відтак під легітимністю розуміють «здат-

ність того чи іншого політичного режиму досягти суспільного визнання та виправдання обраного політичного курсу» [51, с. 304].

Необхідність та потреба у легітимації обумовлена самою природою влади, оскільки остання набуває реальності лише у визнанні підвладних, спираючись на їх волю підкоритися. Тому теорії, що так чи інакше торкаються проблеми легітимності, намагаються обґрунтувати право на панування та примушення.

Індикатором легітимності політичних інститутів та суспільно-політичного ладу взагалі є прийнятний рівень їхньої обґрунтованості, виправданості, значущості, що притаманні тій чи тій політичній спільноті. Таким чином, легітимність постає як виправдання інституційного порядку, що надає йому значущості, а отже, й нормативного характеру його практичним імперативам у відносно усталених межах політичної спільноти.

Легітимність не гарантується демократичними інституціями, навіть попри той факт, що демократична процедура прийняття рішень є єдиною основою, яка в сучасному контексті створює умови для набуття легітимності. Здатність підтримувати легітимність системи управління є соціокультурним досягненням, що потребує сталого механізму культурного відтворення й прийнятного рівня соціальної інтеграції. Отже, легітимність можлива лише за певного рівня нормативного консенсусу і постає як ціннісно-нормативна легітимація. За такою постановкою питання для легітимативних процесів особливу роль відіграють ресурси й потенціал соціокультурної сфери.

Легітимність — це якість влади, відтак результат набуття цієї якості є легітимацією. У свою чергу, легітимація — процедура набуття владою власного виправдання у суспільстві. Іншими словами, легітимація — це процес, за допомогою якого певна соціальна система, держава, політична влада, її структурні компоненти набувають властивості легітимності. Ця властивість є багатогранною за змістом і виражає слушність, виправданість, закономірність, правомірність, законність тощо.

Суб'єкти легітимації на підставі характеру участі у здійсненні політики діляться на суб'єктів обґрунтування і виправдання політики, з одного боку, і суб'єктів визнання (правильності) та підтримки політики — з іншого. С. Пролеєв підкреслює амбівалентність легітимуючого визнання: «владарюючий повинен виправдатися у своєму зазіханні на владу, а підвладний впевнитися в обґрунтованості своїх поступок його волі» [52, с. 191]. Процес легітимації здійснюється

як взаємодія суб'єктів обґрунтування і суб'єктів визнання стосовно узгодження перспектив реалізації взаємних інтересів для розширення владних (домінантних) можливостей політики, що проводиться, та її творців. Зрештою, як підкреслює М. Фуко, «владних відносин не існує поза спротиву їм, при цьому такий спротив завжди формується та посилюється саме тим, що має місце прояв владних відносин» [Цит. за: 53, с. 384].

На сучасному етапі проблема легітимності влади зазнає суттєвих трансформацій у напрямі зростаючого дефіциту легітимації інституту держави, що дедалі чіткіше спостерігається в умовах поширення світових процесів інтернаціоналізації та європеїзації. Суверенітет національної держави в ситуації глобалізації обмежується в багатьох вимірах — інформаційному, економічному, правовому, політичному тощо. У нових регіональних спільнотах поступово зростає усвідомлення своєї етнорегіональної самобутності, що призводить до появи на державному рівні сепаратистських тенденцій та, як наслідок, до делегітимації існуючих національних державних утворень. Наразі в західноєвропейській філософії кінця ХХ ст. почали вести мову про феномен ерозії інституту держави та влади [54].

Український дослідник М. Тур до головних чинників загострення кризи політичної легітимації відносить: глобалізацію економіки та виникнення транснаціональних компаній; глобалізацію інформаційних мереж, що відкриває можливості для маніпулювання інформацією та створює реальну загрозу суверенітету, політичній та економічній безпеці національних держав; формування електронної системи публічної комунікації — мультимедіа, яка охопила електронними комунікаціями всі сфери публічного та приватного життя [49, с. 311].

Вплив держави у внутрішній політиці поступово втрачає статус вирішальності внаслідок утворення виникнення мережі громадських організацій, які у своїх функціях виходять на міжнародний рівень, тим самим вступаючи у відносини конкуренції не лише між собою, але й з державною владою як суб'єктом міжнародних економічних та політичних відносин. До цього слід додати й те, що з утворенням міжнародних урядових організацій національні уряди добровільно поступаються частиною своїх владних повноважень.

Легітимуючий потенціал громадянського суспільства реалізується через механізм участі громадськості у процесі розробки та прийняття політичних рішень. За умов сучасної системи непрямої демократії по-

треби громадян не можуть бути відображені повною мірою у політичному процесі. Головним чином, через те, що їхня участь обмежується, здебільшого, функцією делегування повноважень виборним органам. Разом з тим сучасна демократія не зводиться лише до виборчих інститутів та процесів. Як слушно зауважує Д. Гелд, до принципів демократії, окрім «знеособленої» структури державної влади та конституції, яка покликана захищати та забезпечувати права і свободи громадян, належить «розмаїття осередків влади і в самій державі, і за її межами, зокрема інституційованих форумів», головним призначенням яких є сприяння відкритим дискусіям і обговоренню питань суспільного значення [47, с. 164].

Результативність взаємодії населення й держави, а отже, й зростання легітимності влади безпосередньо залежать від рівня інституалізованості суспільно-політичної діяльності громадян, що, у свою чергу, можуть забезпечити саме організації громадянського суспільства. «Коли громадяни обізнані, поінформовані та політично активні, коли вони впевнені, що їхня активність матиме вирішальний вплив на політичні результати (внутрішня ефективність), і коли вважають, що політична система прислухається до їхніх потреб (зовнішня ефективність), слід сподіватися на високий рівень» легітимності — підкреслює Л. Даймонд [26, с. 934]. Відтак питання участі громадян у процесі вироблення політичних рішень зводиться до проблематики громадянського суспільства, якості та ефективності взаємодії його інститутів з владними установами не лише під час виборів, але й (що найголовніше) у міжвиборчі цикли.

Важливу роль у цьому контексті відіграє ідея дорадчої демократії, що передбачає значну активність громадян, об'єднаних у різноманітні організації з метою контролю за державною владою, реалізації принципів місцевого самоврядування тощо. На Заході нині ведуться активні дослідження, в яких ключова роль у взаємодії держави та населення відводиться представникам «третього сектора» [55; 56]. Завдяки «третьому сектору» в суспільстві формується чималий сегмент соціально активних громадян, які залучені до різних соціальних структур, що сповідуватимуть загальні гуманістичні ідеї свободи і добровільного співробітництва.

Формування та втілення державної політики відбувається через прийняття політичних рішень. Останнє є технологічною компонентою політичної влади, що пов'язана з управлінням суспільними процесами. У сучасній політичній науці даний аспект державного управ-

ління розглядається у безпосередньому взаємозв'язку з інтересами та діяльністю численних суб'єктів суспільно-політичного та соціально-економічного життя. Фактично процедура вироблення управлінських рішень — це «процес трансформації вимог різноманітних груп та громадян у прийнятні для суспільства засоби та методи регулювання соціальних відносин» [57, с. 392]. Настановлення на ефективну громадську участь — неодмінний компонент демократичної політичної системи, а участь — найважливіший елемент функціонування демократії. Саме завдяки йому громадяни добиваються того, щоби структури влади були їм підзвітними.

Основними суб'єктами прийняття управлінських рішень є громадяни, представники громадських організацій, асоціації, політичні партії, професійні спілки, представники влади. У сучасній політичній науці та практиці як повноцінний учасник та активний суб'єкт усіх процесів у державі визнається громадянське суспільство в його інституційному контексті — як сукупність громадських організацій, асоціацій, профспілок тощо.

Світовий досвід з вивчення форм участі громадськості в діяльності органів влади у зарубіжній політичній науці припадає на другу половину XX ст. Криза інституціональних основ політичного процесу, падіння рівня довіри до органів влади на Заході викликали нагальну потребу у дослідженнях, які б ретельно вивчали поведінкові характеристики динаміки політичного життя, акцентували б увагу на суб'єктивних чинниках політичної участі.

Класичним уявленням про сутність громадянського суспільства була протиставлена так звана «модель участі». В рамках останньої на передній план висувався динамічний аспект життєдіяльності населення, головними ознаками якої ставали мобільність та асоціативна активність. Громадянське суспільство — це, насамперед, активна громадськість, яка дискутує з приводу найбільш значущих для неї проблем та критикує уряд, домагаючись того, щоб її думка була врахована при підготовці та прийнятті державних рішень.

Значної популярності у повоєнні роки набуває теорія «учасницької демократії», що була покликана активізувати політичний процес, максимально наблизити зміст політики до потреб та інтересів пересічних громадян. Так, на думку Алмонда і Верби, «учасницька політична культура пов'язана з активною роллю індивіда у державі», що виявляється не тільки на виборах, а й у політичних інтересах, інформації, знаннях, формуванні громадської думки та членстві в різних органі-

заціях [58, с. 124]. Саме значенню інституцій громадянського суспільства було приділено головну увагу в процесі подальшого осмислення форм участі населення в діяльності органів влади: «майбутнє демократії пов'язане з сильною демократією учасницького типу... та низкою громадянських інституцій», наголошує Б. Барбер [59, с. 258].

Джозеф Ф. Ціммерман виділив такі види активної участі громадян: громадські слухання, громадські дорадчі комітети, референдум, ініціатива, відкликання, добровільність [60, с. 263–304]. В загальних рисах зміст наведених вище видів участі можна охарактеризувати таким чином:

1. Громадські слухання. Найдавніша форма активної участі громадян в ухваленні державних рішень. Громадські слухання не уповноважують громадськість ухвалювати рішення, проте покликані спонукати урядовців змінити свої первісні пропозиції та погляди з приводу вирішення поставленого завдання.

2. Громадські дорадчі комітети. Створюються для забезпечення таких цілей: 1) дати громадянам змогу брати участь у процесі ухвалення рішень; 2) оптимізувати процес взаємообміну думками між громадянами і державними урядовцями; 3) врахувати досвід громадськості у тих чи інших сферах суспільного життя. Задля уникнення падіння довіри громадян до даного виду активної участі держава має піклуватися про те, щоб рекомендації, які продукуються відповідними дорадчими комітетами, діставали належну увагу з боку урядовців та вчасно імплементувалися останніми у суспільно-політичний процес.

3. Референдум. За допомогою референдумів громадяни отримують змогу інформувати представників влади про свої погляди стосовно вирішення тих чи інших питань суспільної ваги, а також ухвалювати відповідні постанови.

4. Ініціатива. Одна з форм прямої демократії, яка дає змогу громадянам ухвалювати відповідні рішення, не вдаючись до послуг законодавчого органу.

5. Відкликання. Захід, який покликаний забезпечувати постійну відповідальність державних урядовців перед громадськістю, даючи їй змогу збирати підписи для організації окремого голосування з метою оцінки відповідності перебування політика на тій чи іншій посаді.

6. Добровільність. Організаторами програм добровільної діяльності виступають індивіди та організації, метою яких є роз'язання спільних із владою проблем, які є соціально значущими [60, с. 268–274].

У цілому країнам Західної Європи властива консенсусна модель політичної культури, яка передбачає існування згоди між громадянами з приводу механізмів прийняття політичних рішень, а також стосовно головних проблем, які постають перед суспільством, і шляхів їх вирішення [61, с. 286–287]. Відповідно, панівною формою участі громадян є конвенційна діяльність: звернення з листами, петиціями до офіційних осіб та інститутів; участь у різноманітних акціях протесту (пикетування, маніфестації, страйки тощо). Традиційним показником активності населення вважається участь у профспілках.

Нарешті однією з форм конвенційної політичної участі є феномен громадянської непокори, яка спрямовується на зміну певного політичного рішення, закону, усталеної норми діяльності. Такий вид діяльності має значний мобілізувальний потенціал щодо громадськості та спроможний впливати на еліту країни. Неконвенційними формами участі є: несанкціоновані мітинги, страйки, демонстрації, терористична діяльність, громадянська війна та революції.

Фахівці Інституту громадянського суспільства наводять таку схему класифікації процесу участі громадськості у суспільно-політичному житті залежно від рівня впливу суспільства на ухвалення рішень:

✓ делегування — влада підтримує незалежні громадські ініціативи та діяльність організацій громадянського суспільства, не визначаючи способи розв'язання виявлених проблем;

✓ спільна реалізація — тісна співпраця держави та інститутів громадянського суспільства у сфері ідентифікації потреб громадськості, їх спільна реалізація через узгоджені партнерські програми;

✓ спільне ухвалення рішень — державні органи, у співпраці з громадськістю та організаціями, які її репрезентують, ідентифікують потреби населення та на партнерській основі приймають остаточне рішення щодо вирішення відповідних проблем;

✓ консультації — надання представникам громадянського суспільства варіантів вирішення проблеми з метою виявлення їх думки та її врахування в процесі прийняття остаточного рішення;

✓ інформування громадян про плани органів публічної влади — «односторонній потік інформації (за певних умов може бути трансформованим у двосторонній потік інформації для налагодження зворотного зв'язку з метою дослідження суспільної думки)» [62, с. 11].

В цілому ж можна виокремити такі форми впливу громадян та інституцій громадянського суспільства на процес підготовки та прийняття політичних рішень:

- безпосередня участь громадян (вибори, референдуми), що впливає на державну політику і відповідні рішення;
 - опосередковане представництво інтересів громадян (через депутатів усіх рівнів, виборних посадовців, політичні партії);
 - діяльність громадських організацій, асоціацій, профспілок;
 - направлення пропозицій, петицій, звернень, вимог до органів влади, які безпосередньо приймають управлінські рішення — до глави держави, законодавчого органу (зокрема парламентських комітетів), в органи виконавчої влади, державні комітети тощо;
 - підготовка громадських експертиз, експертних висновків і оцінок як щодо конкретних документів, рішень, так й щодо певних суспільних подій;
 - організація громадських акцій (мирні збори), громадських слухань;
 - діяльність дорадчих структур (громадських рад, колегій), створених при державних органах законодавчої та виконавчої гілок влади, з числа представників громадських об'єднань;
 - обговорення в засобах масової інформації, соціологічні опитування та моніторинги громадської думки;
 - проведення семінарів, «круглих столів», консультацій за участю експертів, зацікавлених груп, засобів масової інформації.
- Зупинимося більш детально на тих механізмах впливу громадськості на владу, які реалізуються за допомогою інститутів громадянського суспільства.

1. Громадські дорадчі комітети. Це інституалізована форма взаємодії влади та громадянського суспільства, завдяки якій, з одного боку, відбувається залучення громадськості до процесів управління, а з іншого — стає можливим ідекватне інформування представників органів державної влади щодо потреб громадян. Функціональне призначення громадських дорадчих комітетів можна розкрити у таких аспектах: 1) дані утворення підвищують як кількісний, так і якісний виміри участі громадськості в управлінському процесі; 2) посилюють комунікацію між урядом та громадськістю, виступають джерелом нових думок, ідей та альтернатив; 3) сприяють деполітизації процесу управління та знижують напругу у суспільно-політичному просторі. Світовій практиці відомі два типи громадських дорадчих комітетів

— постійні (виконують свої функції з року в рік) та тимчасові (утворюються для виконання конкретного завдання на певний проміжок часу).

2. Громадські ради. Є неформальними громадськими структурами, що співпрацюють з органами державної влади та місцевого самоврядування у визначених ними сферах та організаційних форматах [63, с. 39]. На Заході даного типу структури почали виникати наприкінці 1970-х рр. як реакція на потребу правлячих партій мати чітке уявлення про підтримку суспільством їхньої політики протягом терміну правління сформованого ними складу органу державної влади чи місцевого самоврядування. Тож від дієвості громадських рад залежить рівень суспільної довіри до влади, а відтак стабільність у відносинах між державою й суспільством та зниження ризиків виникнення протистояння влади та населення.

Громадські ради можуть створюватися з різною метою — починаючи з експертних консультацій з тих чи інших питань, участі в розробці законодавства і закінчуючи участю в складанні державного бюджету, моніторингу його реалізації тощо. Виходячи з мети утворення громадської ради виділяють два основних види вищезначених структур — громадські ради як представництво громадськості та як консультативно-експертний орган. У першому випадку до складу цієї інституції залучаються громадські діячі, які є представниками певних груп громадян, здебільшого, керівники громадських організацій. В такому форматі її призначення зводиться до оцінки та прогнозу реакції громадськості на певне рішення. У другому випадку до складу ради входять представники третього сектора, які є експертами та фахівцями у певній галузі. Відтак їхнім основним завданням є надання експертної оцінки щодо документів чи певних подій, удосконалення нормативно-правової бази, контроль за діяльністю органів влади.

3. Громадські слухання можна розглядати як форум, на якому збираються представники громадськості, органів влади для обміну думками та інформацією щодо конкретного питання перед прийняттям рішення. Громадські слухання являють собою механізм забезпечення активності громадян у міжвиборчий період, коли необхідно з'ясувати думку громадськості з конкретного питання. Відтак подібний інструмент взаємодії влади та громадянського суспільства значно підвищує легітимність рішень представників держави.

Ініціаторами проведення громадських слухань є ініціативні групи громадськості, органи самоорганізації населення, громадські органі-

зації, представники органів влади. Залежно від масштабів вирішення проблеми громадські слухання можуть набувати статусу загальнодержавного чи локального (регіонального, місцевого) статусу.

Зазвичай виділяють декілька видів громадських слухань: 1) інформаційні слухання — мають на меті донесення до громадян певної інформації; 2) проблемні слухання — проводяться задля висунення пропозиції щодо розв'язання проблеми (такого роду заходи можуть набувати формату переговорів, діяльності робочих груп, «мозкового штурму») [62, с. 76]. В цілому ж потрібно відзначити, що ефективність та результативність громадських слухань безпосередньо залежать від своєчасності та систематичності процесу залучення громадськості до прийняття управлінських рішень.

4. Одним з найважливіших завдань дорадчих структур та державних органів є сприяння розвитку громадянської ініціативи, як однієї з форм прояву суспільної активності громадян та їх об'єднань, звернень до влади задля вирішення питань повсякденного життя місцевості.

Громадські ініціативи, як організована форма донесення суспільних інтересів та водночас впливу на державну владу, дозволяють вирішувати такі проблеми:

1) утверджувати суспільну легітимність діяльності органів державної влади;

2) зміцнювати інституції громадянського суспільства та публічної влади, а отже зменшувати закритість влади, корупцію, зокрема — через контроль суспільства над владою.

Громадянська ініціатива може набувати таких форм:

✓ касаційні ініціативи, які стосуються щойно ухваленого політичного рішення і є реакцією на урядову політику;

✓ превентивні ініціативи, суть яких зводиться до впливу на процес ухвалення політичних рішень на етапі їх розробки;

✓ альтернативні ініціативи, які можуть запобігати політичним крокам влади або бути реакцією на них;

✓ інноваційні ініціативи, метою яких є участь громадян у формуванні міжвиборчого політичного дискурсу.

Варто підкреслити, що зарубіжний досвід застосування цього інструменту участі громадськості у процесах вироблення та прийняття політичних рішень засвідчив: статус рішень, які приймаються населенням через зазначені форми, є обов'язковим для реагування спеціалізованими структурами, створеними при органах державної

влади. Серед найбільш актуальних тем, відображених у громадських ініціативах, є транспортні питання, розвиток об'єктів комунальної інфраструктури, проекти забудови територій, захист навколишнього середовища тощо. В цьому контексті вивчення подібної практики є надзвичайно корисним для України з точки зору розвитку контролюючої функції громадян за діями представницьких органів влади, особливо на місцевому рівні, що, у свою чергу, потребує активізації досліджень у відповідному напрямі.

Важливе значення для ефективності механізму взаємодії влади та громадянського суспільства, безумовно, має соціокультурний фактор. Перехід до демократії передбачає наявність відповідних умов у сфері соціальних відносин. Адже соціальні основи демократії виникають зазвичай у надрах громадянського суспільства. Чим досконаліше суспільство, тим ефективніша демократія. Якість суспільства залежить від якості осіб, які його складають, їх рівня культури, прагнень, моралі тощо. Головна умова активного функціонування громадянського суспільства полягає в соціальній і політичній свободі, гармонійних відносинах з державними структурами. Соціальна свобода забезпечує активну участь населення у справах громади та в політичному управлінні, в широкому розумінні — у самовизначенні людини в суспільстві.

Всебічна підтримка та культивування політичної культури демократії сприяє формуванню прошарку громадян, які не лише віддані ідеалам демократії, але й на практиці підтримують базові демократичні інститути. Німецький дослідник Р. Дарендорф висловив занепокоєння сучасним розвитком демократії. На його думку, сьогодні існує тенденція формування суспільства *sofab potatoes*, телеглядачів, які лежать на дивані, спостерігаючи за подіями у світі, в якому вони більше не беруть участі [64, с. 90].

Сучасні інститути не можуть працювати самі по собі. Вони вимагають наявності людей, характер соціальної, економічної і політичної поведінки яких відповідав би запитам суспільства. А. Інкельс з цього приводу відзначає три аспекти «синдрому сучасної громадянської участі»:

1. Свобода від традиційних авторитетів. У структурі сучасної політичної культури особливе місце посідають зміни у сприйнятті політичного авторитету. Широкий набір традиційних релігійних, сімейних, етнічних, місцевих авторитетів замінюється єдиним загальнонаціональним політичним авторитетом.

2. Інтерес до суспільних проблем, відображений в активній політичній участі і підкріплений бажанням бути поінформованим про соціально-політичну ситуацію в суспільстві.

3. Орієнтація на політичні і урядові процеси, як визнають необхідність і бажаність раціональних процедур та відповідної організації державного управління [Цит. за: 65, с. 53–54].

2.4. СПЕЦИФІКА ВЗАЄМОДІЇ СТРУКТУР ВЛАДИ, БІЗНЕСУ ТА ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Враховуючи умови ринкової економіки, можна констатувати, що Україна має справу з продовженням тривалого якісного перелому у взаємодії владних структур та громадських організацій, дуже небезпечного для країни. Дотепер здавалося, що громадські організації отримують щодалі більший вплив на владні структури, але могутнім конкурентом у налагодженні прямих зв'язків між цими суб'єктами загального суспільного розвитку виступив консорціум бюрократії та бізнесу.

Це обумовлює резонне бажання влади синхронізувати три різних процеси-намагання: обмежити владу значного капіталу, окрім законодавчих та виконавчих засобів, ще й за допомогою незалежних громадських організацій; блокувати принципами прозорості прийняття рішень дію тих окремих владних структур чи їхніх представників, які негласно тим чи іншим чином підпорядковані реалізації/лобіюванню інтересів цього ж капіталу всупереч громадським ініціативам; і, нарешті, стимулювати громадські організації у поглибленні їхнього впливу як на дії влади, так і на представників бізнесу при використанні можливостей фінансування з обох боків і при переважному сподіванні на допомогу першого.

Окреслене бажання влади передбачає подальшу модернізацію усіх господарчих комплексів, лібералізацію економіки на якісно новому досягнутому натеper рівні. Проте ще й досі зберігаються ознаки прямування Україною своєрідним гібридним шляхом, коли співіснують можливості введення частково мобілізаційної економіки, цільового «розвласнення» частини значних власників і їхньої нейтралізації у процесі входження у транснаціональні корпорації, штучної підтримки суперечностей залучення зовнішніх та внутрішніх інвестицій у виробництво. Такий гібридний шлях, у свою чергу, несе в собі загрозу

хронічної дестабілізації економіки та політичної девіантності як у внутрішніх відносинах суспільства, так і у міжнародній площині. За цих умов громадські організації України, як і за радянських часів, можуть отримати усі шанси залишитися на узбіччі процедури прийняття життєво важливих для суспільства питань та моніторингу їхнього виконання. А на рівні влади державним пріоритетом в економіці стає не протиборство з корупцією, а перегляд результатів приватизації незалежно від неї.

В умовах асиметрії державних, громадських і приватних інтересів та відповідних ресурсів боротьба стає аномальним принципом суспільного життя, що суперечить усім доти прийнятим світовим співтовариством принципам гуманізму та людяності. У такому випадку ця суто тактико-політична боротьба позбавлена мікшування завдяки відсутності суспільно значимого результату діяльності громадських організацій. Вона розширює конфліктогенне поле громадянського суспільства і набуває антистратегічних, стагнативних наслідків для України.

Черговий парадокс взаємодії владних структур та громадських організацій в Україні полягає у тім, що інтереси інтегрованих груп впливу на владу (бюрократів, громадських активістів, бізнесменів), як і на громадські організації в цілому, повинні були зіткнутися навіть не тому, що вони різні, а тому, що вони однакові. Адже саме більшість їхніх представників однакові у своєму намаганні підпорядкувати окремі владні структури, однак із залученням впливових, відносно незалежних та масових громадських організацій. Ці групи по-радянському однаково рвуться до монополії на ресурси влади і не готові ні з ким ділитися, співробітничати, координувати інтереси. Важливо не тільки те, що ворогуючі сили стоять на різних позиціях, а те, що вони теж намагаються монополізувати владу [66].

Звісно, це сприяє встановленню монополії на ресурси влади, хоча б й тимчасової, і, відповідно, заважає цивілізованому її розподілу в інтересах загалу громадян, налагодженню системи співробітництва та координації в межах окремого громадянського суспільства. І от тут виникає проблема «першого з найперших» — або консолідація влади має попередити, якісно і хронологічно, консолідацію громадянського суспільства в усіх його вимірах — економічному, політичному, соціокультурному, міжконфесійному, регіональному тощо або навпаки. А у випадку неготовності звернутися до відвертого насильства, змішані системи влади позбавляються усталеності та будь-яких перспектив.

Отже, й можливості розширення своєї легітимної бази, бо егоїстичні інтереси власників величезних економічних та фінансових ресурсів підпорядковують собі і владно-державницькі, і громадські інтереси у сфері політики, у тому числі й регіональної.

Якщо немає інституалізованих і схвалених усім суспільством, тобто легітимних, загальних принципів життєдіяльності трикутника «влада — громадські організації — бізнес», щоб легально просувати і захищати свої владно-політичні інтереси, то цей трикутник за багатьма параметрами піде у «тінь». У такий спосіб буде неминуче зростати корумпованість кожного окремого чиновника, розширюючи при цьому поле для напівлегальних та кримінальних процесів. Однак бізнес при цьому буде поставлений у рамки, з одного боку, системою влади, а з другого — слабкістю громадських організацій. Загальний розвиток суспільства неминуче загальмується.

Таким чином, виникає потреба створити прозорі взаємовідносини всередині «трикутника», де бізнес зміг би у відношенні до влади, поступаючись поточною користю, зробити внесок у довгостроковий розвиток громадських організацій, виявляючи та реалізуючи через останні свої владно-політичні амбіції. Тут практичного втілення очікує ідея включення голів громадських організацій у постійний діалог з провідними представниками вітчизняного бізнесу та структурами влади. Це допомогло б подолати хронічну соціальну суперечність між бізнесом і громадянським суспільством з його організаційними осередками. Адже перший за допомогою влади завжди намагатиметься шукати шляхи інтеграції у громадські організації з метою власної легітимації в очах населення, яке напередодні виборів отримує гучну назву «електорат».

На жаль, бізнесовим колам України вдалося інтегруватись та легітимуватись, головним чином, не у власному суспільстві, а за кордоном, де, однак, прискіпливо спостерігають за виконанням історично усталених, визнаних цивілізованими засобів конкуренції та ринкової економіки в цілому. Тому їхня інкорпорованість у західні структури допоки ще превалює над аналогічним процесом всередині країни і, природно, всередині власного громадянського суспільства.

Викликає хвилювання також і те, що продуктивні, взаємовигідні спроби наведення контактів вітчизняного бізнесу з громадськими організаціями і з інститутами громадянського суспільства взагалі, головним чином для вирішення соціально-економічних проблем громадян, часто натикаються на негативну реакцію, а то й прямий

супротив чиновництва як в центрі, так і на місцях [67]. Пояснення просте, бо чиновник надає перевагу збереженню старих правил відносин з бізнесом — тіньових і нелегітимних, позбавлених громадського контролю, що дає йому можливість контролювати фінансові потоки та товарообіг. Тут починає діяти страх перед тим, що бізнес, ставши прозорим завдяки прямому співробітництву з громадськими організаціями, позбавиться бюрократичного допінгу і стане самостійним та незалежним суб'єктом господарювання. І при цьому однією з головних особливостей взаємодії владних структур з громадськими організаціями при посередництві структур бізнесових є те, що, коли на Заході усі борються за власність, то у нас — за фінансові потоки, за можливість їх контролювати та розпоряджатися на власний розсуд.

У вирішенні цієї суперечності є лише три шляхи — ретроспективний, ситуативний та перспективний, що іноді поєднуються у дивній конфігурації.

Перший шлях, назовемо його силовим, — повернення до деякої рівноваги, що існувала до поточного моменту. Однак, вочевидь, що цілком повернутися у попередній стан неможливо. Силкові структури влади, відчувши силу рекреації, напевне спробують отримати ще більші або надзвичайні повноваження і підвести під це легітимну базу. У свою чергу, представники великого капіталу можуть почати контрнаступ, сутність якого полягає у поверненні до історично апробованих революційних потрясінь, але вже у більш жорсткій силовій формі за допомогою залучення великих мас людей. Тим більше, що без структурної зміни влади подібні ситуації будуть повторюватися і у майбутньому, бо мова йде про протиборство різних чинників на рівні владних шаблів та на рівні їхніх взаємовідносин з бізнесовими структурами та громадськими організаціями.

Другий шлях, на наш погляд, доцільно назвати компромісним (відтак і доволі нетривким), тобто ситуативним сполученням історичної свідомості, відбиття реалій сьогодення та бажання зазирнути у майбутнє, яке зазвичай бачиться набагато кращим, аніж те, що є у наявності або вже пережито. Цей шлях вимагає копіткої розробки нових стратегій відносно взаємодії владних структур та громадських організацій, де бізнес матиме лише ту роль, яку йому відводять навіть не люди, а обставини часу та простору у сукупності з національними особливостями. До речі, тут можна подивитися і на реакцію іноземних інвесторів. Адже, поки їхня більшість не змінить своїх стратегічних переваг і не позбавиться спекулятивних настроїв щодо молодого

української економічної та політичної демократії, годі й очікувати поліпшення інвестиційного клімату в усіх його вимірах — соціально-економічному, політичному та культурному.

Третій шлях, образно кажучи романтичний, може стати повністю реальним після тривалого історичного періоду завдяки зусиллям багатьох поколінь. Він передбачає усенародну ухвалу та практичну — законодавчу та виконавчу — реалізацію програми часового (покоління та їхній соціальний статус і потенціал) та просторового (регіони) загальнонаціонального консенсусу згідно з новою формулою впорядкування відносин між бюрократичною владою, бізнесом і громадянським суспільством. Цей консенсус має спричинити конкретні політико-правові наслідки за порушення його умов і спиратися на якісно нову модель легітимації влади. Новизна моделі забезпечується не завдяки «братерству» кланів з їхніми внутрішньо тіньовими зобов'язаннями та виходами на владу, закритими для громадських організацій відповідного профілю, а завдяки постійному, відкритому діалогу з громадськими організаціями та громадянським суспільством. І тут може допомогти навіть така, на перший погляд, ірреальна ідея, як створення Антиолігархічної ради громадських організацій із наданням їй відповідних дорадчих повноважень або створення постійно діючого Всеукраїнського конгресу громадських організацій [68]. Тим самим процес прийняття владою певних рішень та їхнього виконання стане більш прозорим та демократичним.

Поточна конфігурація усіх трьох зазначених шляхів в оптимальному вигляді поетапно передбачає: компетентну, всебічну оцінку вибухонебезпечного потенціалу, накопиченого у громадянському суспільстві завдяки нелегальному співробітництву влади та бізнесу; попередження конфліктів внутрішнього, соціально-політичного плану із одночасним виробленням стратегічних орієнтирів та поточних принципів їхнього досягнення (деконфліктизація суспільного поля); систематичну, послідовну комплексну роботу з громадською думкою з метою досягнення нею перспектив розвитку добробуту як окремого громадянина, так і Української держави в цілому. Адже настрої, що домінує в стурбованій громаді, потребує, як мінімум, відповіді на два запитання: «Хто винний?» і «Що робити?».

На перше запитання більшість населення відповідає: «представники влади та олігархи». Воно не симпатизує ані першим, ані другим і до будь-яких адміністративних санкцій відносно них ставиться або схвально, або байдуже. Внаслідок цього адміністративно народжена

ідея перегляду результатів приватизації була сприйнята громадськістю без будь-яких значних сумнівів, закрила собою в інтересах бюрократичного корпусу ідею боротьби з корупцією всередині цього ж корпусу і стала сприйматися багатьма як головна, від реалізації якої залежать всі інші. Але треба визнати, що реприватизація сама по собі нічого не змінює і лише ставить у скрутне становище ту частину бізнесу, що наближається до рівня прозорості та громадської корисності. При цьому багато людей прекрасно усвідомлюють, що реприватизація не принесе їм реального піднесення власного добробуту, втім як не розуміють, чому і завдяки яким здобуткам багато чиновників та олігархів стали власниками величезних капіталів.

Однак передача цих капіталів іншим приватним особам не зробить їх легітимними, як і не підвищить рівень легітимації влади, а у випадку ж одержавлення — не забезпечить ефективність їхнього використання, більш того — поставить під загрозу суцільного розкрадання шляхом безпрецедентного поширення корупційних дій. Адже світовий досвід незаперечно свідчить, що чим більше в економіці державних важелів, тим ширше корупційне поле. І для України основний висновок з цього полягає у тім, що зараз, як ніколи, насправді життєво важливою для усього українського соціуму є необхідність детінізації капіталу і забезпечення його прозорості, створення умов для вкладання цього капіталу в економічні і соціальні програми і насамперед із широким залученням громадських організацій як своєрідних орієнтирів та ініціаторів таких програм.

Конкретна ж відповідь на запитання «Що робити?» не може бути універсальною, бо структури влади, бізнесу та громадянські організації мають свої власні погляди на вихід з ситуації перехідного (трансформаційного) суспільства, які частково збігаються, а у чомусь різняться, нерідко аж до протилежних. Але навіть частковий збіг інтересів вже сам по собі створює сприятливий стартовий майданчик для початку процесу досягнення суспільної злагоди через одночасне підвищення рівня соціальності як держави, так і капіталу, через справедливий розподіл суспільного багатства.

З цієї точки зору, мусимо зазначити таку особливість теперішньої ситуації в Україні — бізнесові структури, зорієнтовані на прозорість та соціальну активність, на загальнонаціональні пріоритети і антикорупційні дії, тут набагато більше потребують підтримки громадських організацій, ніж структури влади взагалі і особливо зацікавлені в бізнес-структурах тіньового гатунку. З іншого боку, першим треба,

нарешті, відмовитися від усталеної практики, нав'язаної бюрократією, згідно з якою вони виявляють свою зацікавленість у співробітництві з громадськими організаціями лише тоді, коли на них тиснуть владні структури.

Усе це викликає зневагу широкої громадськості до бізнесу і тим самим зашкоджує встановленню відносно рівнобічності або, скажімо так, збалансованості вже згадуваного трикутника «влада — бізнес — громада», звужуючи одночасно можливості громадянської самодіяльності й солідарності і разом з тим відповідальності держави перед своїми громадянами. Це, у свою чергу, скорочує довіру громадських організацій і до бізнесу, і до влади, знижує активність бізнесу у капіталізації українських кампаній, а населення — у депозитах, а також стимулює перетікання капіталу за кордон або у «тінь».

Таким чином, можна зробити проміжний висновок про те, що в Україні зараз відбуваються одночасно три різновекторні процеси:

а) реалізація популістських намагань обмежити завдяки частковій націоналізації власності вплив великого капіталу на владу адміністративно-бюрократичними рішеннями та на його спонсорство щодо громадських організацій;

б) спроби розвитку громадянського суспільства за рахунок частково мобілізаційної економіки, що дозволить перерозподілити власність на користь новоутворених під структури влади угруповань, котрі іншими засобами, крім як силовими і нелегальними, таку власність отримати у цивілізованій конкурентній боротьбі нездатні;

в) визначення за допомогою громадських організацій програмних принципів ситуативного та перспективного розвитку зазначеного трикутника у напрямку подальшої модернізації та соціально узгодженої лібералізації економіки, де так чи інакше має бути присутнім публічний остракізм у відношенні до суб'єктів передчасної транснаціоналізації вітчизняного капіталу.

Останній, найбільш перспективний надалі процес, на нашу думку, знов-таки потребує максимальної прозорості взаємодії структур влади, бізнесу (особливо середнього та малого) та громадських організацій. Паралельно має йти активний процес пошуку формули примирення інтересів груп впливу на владу, їхньої рівновіддаленості від неї. Адже домінування однієї сили веде до того, що в результаті влада виявляється її заручником, і далі відбувається чергова атака бюрократії в особі свого авангарду «силовиків» на великий бізнес, насамперед той, що тісно пов'язаний з громадськими організаціями. Стають ре-

альними деконсолідація влади та її фрагментованість, а також криза у відношеннях між бізнесом, суспільством і владою.

Однак треба усвідомлювати, що значний бізнес, володіючи величезними економічними ресурсами, вже сам по собі є політичним чинником і обмежити його вплив на владу без легітимного насильства практично неможливо. Він неминуче буде шукати форми свого політичного продовження, в тому числі й у регіонах, а також засоби найскорішої реалізації своїх інтересів, які всюди і завжди були егоїстичними, і насамперед шляхом прямого включення у владні структури. Спонсорування таких громадських організацій, як партії, закупівля місць у партійних списках — це реалії сьогодення. Погано це чи ні, але цей процес є природним для системи влади, яка склалася зараз в Україні, буквально запрограмований нею. Адже якщо немає інституалізованих і схвалених усім громадянським суспільством принципів і правил гри, у рамках яких великий бізнес міг би легально просувати і захищати свої політичні інтереси, то він буде робити це тінювим засобом. А такий засіб неминуче корумпуватиме чиновника і розширюватиме поле для напівлегальних та кримінальних процесів.

Таким чином, аналізуючи взаємовідносини структур влади, бізнесу та громадських організацій, можна дійти до декількох висновків.

По-перше, для подолання негативних тенденцій всередині трикутника «влада — бізнес — громадські організації» необхідні, з одного боку, розробка та впровадження «Закону про лобізм», котрий забезпечить транспарентність бізнесу для влади, а з іншого — включення правозахисників і представників громадських організацій в діалог між великим бізнесом і владою, що зробить зрозумілою поведінку бізнесу та влади для широких верств населення. Це стимулюватиме усвідомлення усіма сторонами необхідності легітимації своїх взаємовідносин через отримання підтримки і довіри переважної більшості членів громадянського суспільства та його інститутів.

По-друге, протягом часів незалежності України постійно відчується наявність кризи відносин між бізнесом і громадськими організаціями, яка обумовлена тим, що значна частина громадян взагалі не цікавиться взаєминами влади та олігархів, а ті, хто цікавиться, виступають на підтримку реприватизації. Це означає, що український великий бізнес поки так і не знайшов ефективного засобу інтеграції в громадянське суспільство, своєї легітимації в очах населення. Очевидно, це проблема не тільки влади, але і самого бізнесу. Варто зазначити, що деяким вітчизняним олігархам вдалося легітимувати себе в очах Заходу

і знайти свої шляхи інкорпорації у західні структури влади та бізнесу, але вони так і не змогли зробити це в Україні. Останнє стає можливим лише за умов постійного діалогу між громадянськими організаціями та бізнесом, надання бізнесом допомоги демократичним партіям і його активної участі у вирішенні гострих соціальних проблем. Вихідною ж умовою тут виступає підтримка або, принаймні, невтручання бюрократичного корпусу у налагодження відповідного процесу.

По-третє, мова зараз повинна йти про практичний перехід від «бюрократичної, керованої демократії» до демократії реальної і про мінімізацію ролі закулісних домовленостей та неформальних відносин, які допоки що превалюють над традиціями громадянської, публічної діяльності. Початком такого переходу може стати широка суспільна дискусія по базових цінностях, зокрема по приватизації і приватній власності, котра для багатьох членів суспільства є нелегітимною. Результатом відповідної дискусії покликаний стати висновок про неможливість подальшого перегляду статусу приватної власності та наслідків приватизації та перевід останньої з революційного в еволюційне русло. Це, зокрема, дозволило б впорядкувати і боротьбу різних ідеологій, різних бачень розвитку країни за напрямки розвитку, яка дотепер у більшій мірі залишається стихійною і може призвести до руйнації України.

ПОСИЛАННЯ ДО РОЗДІЛУ 2

1. Шматко Н. А. Плюрализация социального порядка и социальная топология // Социологические исследования. — 2001. — №9. — С. 14–18.
2. Луман Н. Реальность масс-медиа. — М.: Праксис, 2005. — 256 с.
3. Шматко Н. А. Феномен публичной политики // Социологические исследования. — 2001. — №7. — С. 106–107.
4. Ленуар Р. Социальная власть публичного выступления // Поэтика и политика. Альманах Российско-французского центра социологии и философии Института социологии РАН. — СПб.: Алетейя, 1999. — С. 167–192.
5. Шампань П. Делать мнение: новая политическая игра. — М.: Socio-logos, 1997. — 317 с.
6. Шматко Н. А. Феномен публичной политики // Социологические исследования. — 2001. — №7. — С. 106–107.

7. Узбестер Ф. Теории информационного общества. — М.: Аспект Пресс, 2004. — 400 с.
8. Линч Дж. Reporting the World: этические проблемы международных новостей // Масс-медиа, сектор безопасности и власть. — К., 2005. — С. 81–92.
9. Кин Дж. Средства массовой информации и демократия. — М.: Памятники исторической мысли, 1994. — 177 с.
10. Почепцов Г. Г. Паблик рилейшенз для профессионалов. — М.: Релф-бук; К.: Ваклер, 1999. — 624 с.
11. Иванов Д. В. Виртуализация общества. Версия 2. 0. — СПб.: Петербургское востоковедение, 2002. — 224 с.
12. Сарафанов В. И. PR как информационно-технологическое обеспечение современных организационно-управленческих систем // Организационно-управленческие системы информационного общества: теоретические и методологические проблемы. — М.: РАН ИНИОН, 2003. — С. 80–93.
13. Том Н. Тенденции и перспективы развития управления персоналом // Проблемы теории и практики управления. — 2000. — № 6. — С. 95–100.
14. Панарин А. С. Философия политики. — М., 1996. — 365 с.
15. Рябов С. Г. Легитимация власти как социально-философская проблема (концептуально-методологический анализ): Автореф. дис... д-ра философ. наук: 09.00.03 / Сергей Геннадійович Рябов. — Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 1997. — 32 с.
16. Вятр Е. Социология политических отношений / Е. Вятр. — М.: Прогресс, 1979. — 463 с.
17. Макиавелли Н. Государь // Избранные произведения: Пер. с ит. — М.: Худож. лит., 1982.
18. Дегтярев А. А. Основы политической теории: Учеб. пособие / А. А. Дегтярев. — М.: Высш. шк., 1998. — 239 с.
19. Розова Т. В., Барков В. Ю. Специфика становления гражданского общества в Украине / Т. В. Розова, В. Ю. Барков. — Одесса: Юридична література, 2003. — 336 с.
20. Ортега-и-Гассет Х. Старая и новая политика / Х. Ортега-и-Гассет // Политические исследования. — 1992. — № 3. — С. 136–137.
21. Кант И. К вечному миру / И. Кант // Соч.: В 6 т. — Т. 6. — М.: Мысль, 1966.
22. Рикер Поль. Герменевтика. Этика. Политика: Московские лекции и интервью: Пер. с нем. / РАН; Институт философии (Москва)

- // И. С. Вдовина (отв. ред. и авт. послеслов.). — М.: АО «КАМИ», Академия, 1995. — 160 с.
23. Габермас Юрген. Структурні перетворення у сфері відкритості. Дослідження категорії громадянське суспільство: Перекл. з нім. / Юрген Габермас. — Львів: Літопис, 2000. — 318 с.
 24. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность: Московские лекции и интервью / Ю. Хабермас. — М.: ACADEMIA, 1995. — 246 с.
 25. Карась Анатолій. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і неklasичних інтерпретаціях / Анатолій Карась. — К.; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. — 519 с.
 26. Даймонд Ларі. Консолідація демократії і політична культура // ДЕМОКРАТІЯ: Антологія / Упоряд. О. Проценко. — К. Смолоскип, 2005. — XXVIII+1108 с. — С. 882–943.
 27. Гарр Т. Р. Почему люди бунтуют / Т. Р. Гарр. — СПб.: Питер, 2005. — 461 с.
 28. Шпакова Р. П. Легитимность политической власти: Вебер и современность // Советское государство и право. — 1990. — № 3. — С. 143–151.
 29. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского // Гоббс Т. Сочинения: В 2 т. Пер. с англ. — Т. 2. — М.: Мысль, 1991.
 30. Локк Д. Два трактата о правлении / Соч.: В 3 т. Пер. с англ. — Т. 3. — М.: Мысль, 1988.
 31. Рассел Б. Власть. Новый социальный анализ: Пер. с англ. — К., 1996.
 32. Болл Т. Власть / Т. Болл // Полис. — 1993. — № 5. — С. 3–42.
 33. Словарь русского языка: в 4 т. / Под ред. А. П. Евгеньевой. — Т. 2. — М.: Русский язык, 1982.
 34. Завершинский К. Ф. Легитимность: генезис, становление и развитие концепта / К. Ф. Завершинский // Полис. — 2001. — № 2. — С. 124–132.
 35. Нерсисянц В. С. Философия права: Учебник для вузов / В. С. Нерсисянц. — М.: Изд. группа ИНФРА-М-НОРМА, 1997. — 652 с.
 36. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель: Пер. с нем. — М.: Мысль, 1990. — 527 с.
 37. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / М. Вебер / Пер. з нім. Погорілого. — К.: Основи, 1998. — 534 с.
 38. Чесноков С. В. «Социология господства» М. Вебера сквозь призму теории верховной власти Л. А. Тихомирова // Полис. — 2000. — № 2. — С. 161–171.
 39. Дюверже Морис. Политические институты и конституционное право / Морис Дюверже // Антология мировой политической мысли. В 5 т. — Т. II — Зарубежная политическая мысль. XX в. — М.: Мысль, 1997. — 830 с.
 40. Бурдьё П. Социология политики: Пер. с фр. / П. Бурдьё. / Сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. — М.: Socio-Logos, 1993. — 336 с.
 41. Шмитт К. Политическая теология: Сборник / К. Шмитт; Пер. с нем. — М.: «КАНОН-прес-Ц», 2000. — 336 с.
 42. Парсонс Т. О понятии «политическая власть» / Т. Парсонс // Антология мировой политической мысли: В 4 т. — М., 1997. — Т. 2. — С. 479–486.
 43. Easton D. A systems analysis of political life. — Chicago; The U. of Chicago Press, 1979. — 507 p.
 44. Гелд Девід. Моделі демократії // ДЕМОКРАТІЯ: Антологія / Упоряд. О. Проценко. — К.: Смолоскип, 2005. — XXVIII+1108 с. — С. 155–176.
 45. Доган М. Эрозия доверия в развитых демократиях // Политология: Хрестоматия / Сост. Б. А. Исаев, А. С. Тургаев, А. Е. Хренов. — СПб.: Питер, 2006. — 464 с.
 46. Тур М. Г. Некласичні моделі легітимації соціальних інститутів: Монографія / М. Г. Тур. — К.: ПАРАПАН, 2006. — 396 с.
 47. Серета О. О. Легітимізація соціальної нерівності як чинник конституювання соціального порядку: Автореф. дис... канд. соціол. наук: 22.00.03 / Олена Олегівна Серета. — Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2005. — 20с.
 48. Політологічний енциклопедичний словник / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Укр. асоціація політологів; Ред.: Ю. С. Шемшученко, В. Д. Бабкін, В. П. Горбатенко. — 2-ге вид, доп. і перероб. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.
 49. Пролеєв С. В. Метафізика влади: Монографія / С. В. Пролеєв. — К.: Наук. думка, 2005. — 324 с.
 50. Арато Эндрю, Коэн Джин Л. Гражданское общество и политическая теория / Арато Эндрю, Коэн Джин Л.; пер. с англ. — М.: Весь Мир, 2003. — 784 с.
 51. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглхарт // Полис. — 1997. — № 4. — С. 6–23.

52. Chalmers D. How Do Civil Society Associations Promote Deliberative Democracy? // http://www.columbia.edu/~chalmers/Chalmers_LASA.htm
53. Каротерс Томас. Критический взгляд на гражданское общество [Електрон. ресурс] // Портал «Академия «Гражданское общество» [веб-сайт]. — Режим доступу: <http://www.academy-go.ru/Site/GrObsh/Publications/Karoters.shtml>
54. Пугачев В. П., Соловьев А. И. Введение в политологию: Учебник для студентов высш. учеб. заведений. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Аспект Пресс, 1998. — 447 с.
55. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии / Г. Алмонд, С. Верба // Полис. — 1992. — № 4. — С. 122–134.
56. Барбер Бенджамен. Сильна демократія: політика учасницького типу // ДЕМОКРАТІЯ: Антологія / Упоряд. О. Проценко. — К.: Смолоскип, 2005. — XXVIII+1108 с. — С. 254–263.
57. Циммерман Джозеф Ф. Учасницька демократія: відродження попуплізму // ДЕМОКРАТІЯ: Антологія / Упоряд. О. Проценко. — К.: Смолоскип, 2005. — XXVIII+1108 с. — С. 263–304.
58. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір / А. Романюк. — Львів: Тріада плюс, 2004. — 392 с.
59. Форми та методи залучення громадськості: навч. посіб. / Інститут громадянського суспільства; за заг. ред. В. Артеменка. — К.: ІКЦ «Леста», 2007. — 240 с.
60. Кравченко И. И. Концепция гражданского общества в философском развитии / И. И. Кравченко // Полис. — 1991. — № 5. — С. 27–38.
61. Дарендорф Р. Ліберальний устрій під тиском: демократичні дилеми // У пошуках нового устрою: Лекції на тему політики свободи у ХХІ ст. / Пер. з нім. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — С. 74–90.
62. Гончаров Д. В. Теория политического участия / Д. В. Гончаров. — М.: Юрист, 1997. — 208 с.
63. Рябчук М. Зона відчуження: українська олігархія між Сходом і Заходом. — К.: Критика, 2004. — 224 с.
64. Русначенко А. М. Пробудження: Робітничий рух на Україні в 1989 — 1993 роках. — К.: Вид. дім «KM Academia», 1995. — 229 с.
65. Барков В., Розова Т. Громадянське суспільство в Україні: проблеми та їх вирішення // Вибори та демократія. — 2006. — №3. — С. 20–27.

Розділ 3

ПРАВОВІ, ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІНІЦІАТИВИ В УКРАЇНІ

3.1. ГРОМАДЯНСЬКА ІНІЦІАТИВА ТА ЇЇ СУБ'ЄКТИ В СУСПІЛЬСТВІ

Словосполучення «громадянська ініціатива» користується безпрецедентною популярністю у сучасному політичному, науковому, публічному та медійному дискурсі. Про це свідчить хоча б те, що сучасні пошукові системи в Інтернеті знаходять величезну кількість посилань на нього: в україномовних ресурсах — більше 37 тисяч, в російськомовних — більше 2 мільйонів 400 тисяч, в англійськомовних — більше 28 мільйонів 600 тисяч.

Досить часто, зокрема, послуговуються цим поняттям дослідники громадянського суспільства (як зарубіжні, так і вітчизняні), представники численних громадських організацій та політичних партій.

Однак, незважаючи на таку частоту вживання, практично ніхто з вчених не наважується дати більш-менш конкретне наукове визначення цього терміна. Майже не зустрічається воно і в довідкових виданнях: словниках, енциклопедіях тощо. Скажімо, навіть таке авторитетне міжнародне видання, як «Короткий Оксфордський політологічний словник» (2006 р.), пов'язує зі словом «ініціатива» виключно «особливу форму референдуму, яку застосовують головним чином у Швейцарії та Каліфорнії» [1, с. 204].

Чи не єдиним винятком у даному випадку є енциклопедичний словник «Політологія», виданий у 1993 р. у Москві за редакцією Ю. І. Авер'янова. У ньому знаходимо: «громадянські ініціативи — форма локальної, частіше за все обмеженої за цілями і часом діяльності, спонтанної колективної самоорганізації громадян для взаємодопомоги або захисту своїх інтересів від рішень властей і адміністрації, що ущемляють їх у політичній та економічній галузях. Представлені ініціативними групами, робітничими гуртками, громадянськими комітетами, «громадянськими акціями» і т. п., що займаються проблемами житла, освіти і виховання, транспорту, міського розвитку,

культури, молоді, маргінальних груп, екології. Засновані на особистих контактах, повній добровільності та свободи участі; формальне членство, ієрархічна організація, диференціація за соціальною чи партійною ознакою відсутні» [2, с. 71].

Одразу слід звернути увагу на деяку обмеженість наведеного визначення, яку почасти можна пояснити часом його формулювання. Акцент у ньому зроблений виключно на локальних, стихійних, «обмежених за цілями і часом діяльності», недосконалих в організаційному плані проявах громадянської ініціативи, до того ж переважно протестної спрямованості. Проте соціальна дійсність сьогодення, особливо країн з високим рівнем розвитку громадянського суспільства, демонструє значний креативний потенціал громадянської ініціативи, прогресуючі форми її організаційної та нормативно-правової інституалізації, широкі можливості її конструктивної взаємодії з владними інститутами. У сучасному глобалізованому світі громадянські ініціативи нерідко поширюються не тільки через локальні, але й через національно-державні межі, справляючи значний вплив на соціально-політичні, економічні та культурні процеси у планетарному масштабі. Тому цитоване вище визначення не відповідає сучасному стану дослідження проблематики громадянського суспільства і потребує докорінного переосмислення.

У посібнику для громадських організацій «Громадські слухання як елемент лобювання для розвитку малого та середнього бізнесу» (видааний у Києві у 2002 р. у межах проекту «Економічний розвиток жінок в Україні» за сприяння міжнародної організації «Winrock International») широко використовуються словосполучення «громадські слухання», або «форуми громадянських ініціатив» (як означення конкретного виду заходів). Програма «Громадянські ініціативи», що реалізується «Вінрок Інтернешнл», «має на меті допомогти організаціям, які підтримують розвиток малого та середнього бізнесу, організовувати та проводити громадські слухання або форуми громадянських ініціатив як інструмент лобювання для захисту прав та інтересів підприємців нашої країни» [3, с. 3].

У заданому контексті посібник проводить відповідну конкретизацію поняття «громадянські ініціативи»: «Однією з найпопулярніших і найдієвіших форм громадянської ініціативи є організація та проведення громадських слухань. Таким чином, у нашому посібнику під словосполученням «громадянські ініціативи» розуміється органі-

зація та проведення громадських слухань або форумів громадянських ініціатив» [3, с. 6].

Зрозуміло, що у даному разі, мова йде лише про робочу, вузько прагматичну конкретизацію поняття, яка не претендує на узагальнююче, науково-теоретичне визначення.

Відомий фахівець з питань місцевого самоврядування та громадянського суспільства В. П. Рубцов вважає, що «різноманітні громадянські ініціативи» є «однією з найважливіших форм громадянської участі». «Навіть у країнах із усталеною демократичною системою, — відзначає він, — засоби громадянської участі можуть компенсувати недоліки системи представницької демократії у забезпеченні реалізації спільних інтересів, рівності громадян, їх доступу до впливу на політичні процеси. Важливо відмітити, що поруч із реальними формами громадянської участі, які дають можливість вести мову про громадянський контроль та партнерство (громадські й експертні ради, спільні робочі групи тощо), влада вдається до імітації громадянської участі або у кращому разі до інформування громадян. Така форма громадянської участі, як голосування на виборах, є однією з найменш дієвих форм участі. Суттєво більш ефективною може бути участь у масових акціях у передвиборний період, оскільки вони викликають інтерес з боку ЗМІ і можуть вплинути на рішення політичного керівництва» [5, с. 10]. Зазначений тут функціональний аспект громадянської ініціативи, попри всю свою безсумнівну суспільно-політичну значимість, далеко не вичерпує всю різноманітність її проявів та форм.

Більш поширеними, як у нормативно-правових документах, так і в науковій та довідковій літературі, є спроби визначити поняття «місцева ініціатива». Зазвичай такі дефініції не містять суттєвих розбіжностей між собою. Типовий приклад знаходимо у «Словнику із соціальної політики» Т. Семигіної: «Місцева ініціатива — право територіальної громади ініціювати розгляд у місцевій раді будь-якого питання, що належить до її компетенції, є важливим для громади, але не виноситься на розгляд ради через небажання це зробити міським головою чи депутатами ради. Порядок внесення місцевої ініціативи на розгляд ради визначає місцевий нормативний акт. Вона підлягає обов'язковому розгляду за участю членів ініціативної групи...» [5, с. 10].

Оскільки місцева ініціатива обмежена територіально, складом свого суб'єкта і відповідним рівнем цілей та форм здійснення, ми будемо розглядати її як один із видів громадянської ініціативи в цілому.

Досить чітко визначене у юридичному та політичному лексиконі поняття «законодавча ініціатива». Її трактують як «звернення суб'єкта права законодавчої ініціативи, визначеного Конституцією України, до Верховної Ради України стосовно прийняття закону, припинення чинності або зміни чинного закону, яке здійснюється шляхом подання на розгляд Верховної Ради України законодавчої пропозиції чи проекту закону». Виключний перелік суб'єктів законодавчої ініціативи містить ст. 93 Конституції України: Президент України, народні депутати України, Кабінет Міністрів України (до конституційної реформи у ньому був і Національний банк України).

Хоча, таким чином, громадяни та їх об'єднання не можуть безпосередньо бути суб'єктами законодавчої ініціативи, але завдяки різним формам впливу на політичні партії, депутатський корпус, органи влади вони можуть спричинити до неї опосередковано. У такому контексті відповідні законодавчі ініціативи можна розглядати як результат дії громадянської ініціативи. Різні громадські об'єднання в Україні, до речі, вже неодноразово виступали з вимогою внесення таких змін до чинного законодавства, які дозволили б їм набути статусу суб'єктів безпосередньої законодавчої ініціативи.

Для того щоб дати визначення такого складного та багатопланового поняття як «громадянська ініціатива», треба звернутися, насамперед, до головної предметної складової цього словосполучення. Українське «ініціатива» походить від французького «initiative» та латинського «initium», що дослівно означає «початок». «Сучасний словник іншомовних слів» наводить щонайменше два значення цього слова, доречних у даному випадку: «1) перший крок у якій-небудь справі, почин; 2) уміння самотійно розпочинати будь-яку справу, робити почин» [6, с. 307].

Громадянська ініціатива, як вже зазначалося раніше, неможлива у тоталітарному суспільстві. Вона потребує демократичного суспільно-політичного устрою, вільної особистості, гарантування загально визнаних прав і свобод людини. Сама можливість громадянської ініціативи передбачає наявність цілого комплексу правових, політичних та соціально-економічних передумов. Їх квінтесенцією є певна ступінь розвитку громадянського суспільства. Адже громадянське суспільство, як гласить одне з його лаконічних визначень, це — «безпосередньо не контрольована державою сфера життєдіяльності індивідів» [7, с. 307]. Тобто, саме громадянське суспільство є потенційним полем для генерування, акумуляції, розгортання та результативного здійснення громадянських ініціатив.

З іншого боку, громадянська ініціатива є атрибутом громадянського суспільства, необхідним способом його нормального функціонування, а відтак, і соціального буття правової держави. Саме на цю його сторону звертає увагу «Політологічний енциклопедичний словник» за редакцією Ю. С. Шемшученка, коли стверджує, що громадянське суспільство «є базисом держави, ініціює в ній необхідні зміни» [8, с. 79–80]. Інакше кажучи, існування громадянської ініціативи без громадянського суспільства також неможливе, як і існування громадянського суспільства без громадянської ініціативи.

Для того щоб стати суб'єктом громадянської ініціативи (чи то в індивідуальному порядку, чи то в складі громадського об'єднання), особистість повинна володіти необхідними суспільними якостями, концентроване вираження яких відбито у понятті «громадянськість». Громадянськість, за визначенням В. П. Горбатенка, це «готовність і здатність людини, громадянина до активної участі у справах суспільства і держави на основі глибокого усвідомлення своїх прав і обов'язків; антитеза поняттям аполітичність, абсентеїзм, соціально-політична індиферентність і синонім соціально-політичної активності, патріотизму. ...Розуміння громадянськості як сукупності високорозвинених моральних якостей суб'єкта передбачає: зрілість політичної і правової свідомості; почуття патріотизму, причетності до історичної долі своєї вітчизни та її народу; усвідомлення себе як повноправного члена соціальної спільноти, громадянина своєї країни» [9, с. 647–648].

Громадянська ініціатива може бути спрямована за різними векторами: як у напрямі творення та утвердження нових елементів та норм суспільного життя, так і у напрямі негачії, заперечення застарілих та неприйнятних (з тих чи інших причин) його елементів. В останньому випадку вона буде набувати форм критики, засудження, протесту та, у найвищій точці свого розвитку, громадянської непокори. Громадянська непокора — це, за визначенням М. Ф. Головатого, «відсутність покори громадян, масові акції громадян, пов'язані з відмовою підкорятися; але такі, що не супроводжуються використанням сили з їх боку» [10, с. 156]. Історії відомо багато прикладів успішного та ефективного застосування громадянської непокори: від національно-визвольних та громадянських рухів під керівництвом Джавахарлала Неру та Мартіна Лютера Кінга до київського майдану під час помаранчевої революції.

Окремо слід підкреслити, що до громадянських ініціатив, незалежно від вектора їх спрямованості, можуть бути віднесені лише ті дії, які у кінцевому підсумку націлені на удосконалення суспільства та поліпшення умов життя його громадян. Ні в якому разі до них не можуть бути віднесені протиправні дії, акти насильства та терору, зазіхання на державний суверенітет та територіальну цілісність країни, навіть якщо зовні вони маскуються під громадянські ініціативи.

Інколи розрізняють застосування понять «громадянська ініціатива» та «громадська ініціатива», мотивуючи це тим, що перше охоплює прояви активності громадськості переважно в політичній сфері, а друге відповідно — у менш заполітизованих галузях (освіта, виховання, охорона здоров'я, екологія та ін.). Однак ступінь інтегрованості різних сфер життя сучасного соціуму настільки високий, що у більшості випадків такий поділ не має підстав. Тому у нашому дослідженні термін «громадянська ініціатива» застосовується до всіх без винятків основних сфер життя суспільства.

Наведені вище зауваження дають нам можливість сформулювати достатньо широке визначення громадянської ініціативи.

Громадянська ініціатива — це атрибут громадянського суспільства, виражений у різних формах активності його суб'єктів у межах правового поля, націленої на захист своїх інтересів та внесення змін з метою покращення умов своєї життєдіяльності.

Громадянська ініціатива може розрізнятися за сферою свого застосування: політична, економічна, соціальна, культурна, освітня, екологічна і т. д.

Залежно від масштабів охопленого громадянською ініціативою соціального простору доцільно виділяти місцеву, регіональну, загальнонаціональну, міжнародну та глобальну ініціативу.

Тривалість громадянської ініціативи дає підстави для класифікації її як короткострокової або довгострокової.

Відповідно до ступеню масовості громадянської ініціативи можна вести мову про індивідуальну, групову, колективну або масову ініціативу, а залежно від міри її підтримки — про ініціативу більшості чи ініціативу меншості.

Нарешті важливе, як у теоретичному, так і в практичному плані, значення має класифікація громадянських ініціатив за їх суб'єктом. У ролі останнього можуть виступати окремі індивіди, їх групи та неформальні об'єднання, громадські організації, профспілки, політичні партії, громадські рухи тощо.

На думку більшості дослідників, найбільш активним та успішним продуцентом громадянських ініціатив (в силу цілого ряду причин) є громадські (неурядові) організації. Тому на аналізі стану, проблем та перспектив їх діяльності є сенс зупинитися більш докладно.

Останніми роками в Україні продовжувався процес кількісного та якісного зростання інституцій громадянського суспільства, розвитку їх інфраструктури, організаційного, кадрового та фінансового зміцнення.

Так, за даними Міністерства юстиції, станом на 1 червня 2005 року в Україні офіційно зареєстровані понад 2000 всеукраїнських та міжнародних громадських організацій, 192 осередки неурядових організацій зарубіжних держав, 108 профспілок та їх об'єднань, 728 благодійних організацій.

Якщо ж взяти до уваги всі їх філії, спеціалізовані відділення, регіональні і місцеві осередки та місцеві організації, то у Єдиному державному реєстрі підприємств, організацій та установ (ЄДРПОУ) зареєстровані (за даними Державного комітету статистики станом на 1 липня 2006 р.) як його суб'єкти громадські організації — 48 816, релігійні організації — 19 297, профспілки та об'єднання профспілок — 16 555, благодійні організації — 9956 [11].

Однак, на думку фахівців, більшість зареєстрованих утворень існують лише формально або ж функціонують не періодично. Так, за оцінкою творчого центру «Каунтерпарт», активно діючими можна вважати тільки 4–5 тис. неурядових організацій. Відповідно існуючим критеріям, до таких належать організації, що працюють не менше двох років, мають досвід виконання двох і більше проектів та є відомими в своєму регіоні [12, с. 4].

Для порівняння — у Великій Британії приблизна кількість неурядових організацій коливається у межах 170 000 — 1 300 000 (враховуючи різні методики підрахунків та плінність існування багатьох із самих громадських об'єднань). До 4 мільйонів осіб щомісяця безплатно витрачають свій час на діяльність добровільних організацій в ролі волонтерів. Налічується приблизно 750 тисяч осіб, які добровільно працюють у ролі членів різних рад. Грошовий обіг у цьому секторі становить 15 мільярдів фунтів стерлінгів (приблизно 35% від валового національного продукту) [13, с. 17].

Звертає на себе увагу, що серед інституцій громадянського суспільства в Україні найшвидшими темпами розвиваються громадські (неурядові) організації. І це цілком закономірно — адже саме вони є

найбільш масовим суб'єктом громадянської ініціативи та охоплюють надзвичайно широкий спектр її застосування в суспільстві.

Сучасні європейські стандарти щодо неурядових організацій зафіксовані, зокрема, у «Фундаментальних принципах щодо статусу неурядових організацій в Європі», прийнятих учасниками багатосторонньої зустрічі, організованої Радою Європи у Страсбурзі 5 липня 2002 р. Саме громадянська ініціатива проголошується цим документом єдиним чинником виникнення неурядових організацій: «НУО виникають внаслідок ініціативи індивідуумів чи групи осіб. Саме тому національна юридична і податкова структура, що застосовується до них, має дозволяти і заохочувати цю ініціативу» [14].

Даний документ дає визначення неурядових організацій через перелік їх суттєвих рис:

1. НУО є, по суті, добровільними самоврядними організаціями і саме тому не підлягають управлінню з боку органів державної влади. Терміни, якими їх звичайно описують у національному праві, можуть варіювати, однак вони охоплюють асоціації, благодійні заклади (charities), фонди (foundations, funds), некомерційні корпорації, товариства і довірчу власність в управлінні (trusts). Вони не включають організації, що діють як політичні партії.

2. НУО охоплюють організації, створені окремими особами (фізичними і юридичними) і групами таких осіб. Вони за своїм складом і сферою діяльності можуть бути національними або міжнародними.

3. НУО звичайно, але не обов'язково, є членськими організаціями.

4. НУО не мають за мету одержання прибутку. Вони не розподіляють прибутки, що є результатом їхніх дій серед їх членів чи засновників, але використовують їх для досягнення своїх цілей.

5. НУО можуть бути або неформальними організаціями, або організаціями, що мають правосуб'єктність. Відповідно до національного права вони можуть мати різні статуси для того, щоб відображати відмінності у фінансових чи інших перевагах, які їм надаються на додаток до правосуб'єктності [14].

Надзвичайно дискусійним залишається питання щодо класифікації громадських організацій за галузями їхньої діяльності. Тут як серед вчених, так і серед практиків немає єдності думок, хоча б стосовно основних критеріїв такого поділу. Проте чимало спроб класифікації «третього сектора» все ж таки було здійснено.

Одна з найвідоміших серед них була розроблена в Університеті Джона Гопкінса як частина дослідження неурядових організацій у

світовому масштабі. Ця система отримала назву Міжнародної класифікації недержавного (та неприбуткового) сектора і є надзвичайно складною системою, яка поділяє недержавні громадські організації на десять основних категорій з цілою низкою другорядних категорій. До десяти головних категорій, згідно з нею, входять: культура і відпочинок; освіта і наукові дослідження, охорона здоров'я, соціальні служби, навколишнє середовище, розвиток і житлово-комунальне господарство, адвокатура і політика, філантропічні посередники і підтримка, міжнародна діяльність, бізнес, професії і спілки. Така класифікація є досить корисною для дослідників, адже у повній своїй формі вона надзвичайно деталізована і має на меті представити всю гаму галузей, у яких діють неурядові організації [15].

Ще одна класифікація, яка використовується фундацією «Коммонвелз Фаундейшн» (Фундація Співдружності), розглядає громадянське суспільство як свою вихідну точку і поділяє організації на п'ять основних видів:

1. Неурядові організації, які займаються доглядом і соціальною допомогою.

2. Трудові спілки, які займаються умовами роботи.

3. Релігійні організації, в центрі уваги яких перебуває віра, людська поведінка, стосунки і моральність.

4. Політичні групи, які опікуються загальним управлінням і прогресом суспільства.

5. Організації, що займаються справою бізнесу [13, с. 17–18].

Кожна класифікаційна система звичайно має свої переваги і дозволяє висвітлити більш детально певні аспекти громадянського суспільства та громадського сектора організацій. Разом з тим не можна не погодитися з О. Я. Хуснутдіновим, який пише (стосовно країн Західної Європи): «...класифікації, які були чіткими в один із періодів, стають менш чіткими в інші часові відрізки. Наприклад, тенденція до комерціалізації соціально активної держави, яка спостерігається в останні роки, спричиняла розмивання меж між державним, приватним і доброчинним. А це призвело до того, що отримало назву «гіпотези розмитого сектора», в якому у громадянському суспільстві настає безлад і плутанина. Це природа громадянського суспільства, і замість того, аби розглядати її як проблему, варто радше дивитися на це як на можливість. Громадянське суспільство — це зона невизначеності, у якій громадяни можуть обговорювати свої потреби, інтереси, вимоги, вислови і внески» [13, с. 18].

Творчий центр «Каунтерпарт» при проведенні дослідження «Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України. 2002–2005 роки» застосував власну класифікацію, згідно з якою організації розподілялись відповідно їх секторам діяльності (19 позицій) та видам діяльності (12 позицій). Причому респонденти могли обрати до основних секторів, у яких працює їх організація, із 18 запропонованих. Якщо ж наведений перелік їх не влаштовував, можна було обрати відповідь «інше» та вказати, у якому саме секторі працює організація.

У ході дослідження майже половина респондентів зазначила сектор «діти і молодь» (44%) як один з трьох основних секторів своєї діяльності. Наступними за вагомістю є сектори «вирішення соціальних питань» (35%) та «права людини» (31%). У секторі «громадянська освіта» працюють 27% опитаних організацій. За іншими позиціями учасники дослідження розташувались таким чином: «політика, законодавство, держава» — 20%, «розвиток сектора НУО» — 17%, «культура, мистецтво, література» — 15%, «розвиток бізнесу» — 12%, «охорона здоров'я» — 11%, «екологія, захист навколишнього середовища» — 11%, «жінки» — 10%, «засоби масової інформації» — 10%, «ВІЛ/СНІД» — 7%, «професійні асоціації» — 6%, «інше» — 6%, «права споживачів» — 4%, «розвиток сільського господарства» — 4%, «Чорнобиль» — 2%, «релігійні асоціації» — 2% [12, с. 10].

Переважає більшість неурядових організацій України працює одночасно у декількох секторах, про що свідчить загальна сума відсотків, яка майже втричі перевищує 100%.

Стосовно видів діяльності респонденти теж могли обрати із запропонованих у списку до основних видів діяльності або, обравши відповідь «інше», вказати свій вид діяльності. Найбільш поширеним видом діяльності серед українських недержавних організацій виявився «захист інтересів та лобіювання» (44%). Організації цього ж виду діяльності продемонстрували й найбільшу динаміку зростання. Адже у 2002 р. такий варіант відповіді обрали лише 16% респондентів. На думку самих дослідників, це свідчить про те, що «багато організацій зрозуміли важливість відстоювання інтересів населення поряд з наданням послуг у сфері освіти, поширенням інформації та проведенням тренінгів».

Таким видами діяльності, як надання тренінгів та консультацій, займаються 39% організацій, поширенням інформації — 38%, освітньою діяльністю — 32%. Соціальні послуги надають близько 26%

опитаних, стільки ж займаються дослідженнями та аналітикою. 22% респондентів надають правову допомогу. Займаються благодійністю 16% організацій, розробкою суспільно-політичних рекомендацій — 14%, реабілітацією — 12%, адмініструванням грантових програм — 8%. Варіант відповіді «інше» обрали 6% [12, с. 11].

Для порівняння варто зазначити, що, за даними Інституту Джона Гопкінса (США), в країнах Центральної та Східної Європи (Польща, Словаччина, Чехія, Угорщина, Румунія) НУО більш зорієнтовані на самоствердження та самовираження (їх діяльність концентрується на вираженні культурних, релігійних та професійних інтересів), на відміну від розвинутих країн, де сектор громадських організацій на 64% залучений до надання послуг. Винятком є три північноєвропейські країни: Швеція, Норвегія та Фінляндія, де, як і у випадку країн Центральної та Східної Європи, держава займає домінуючу позицію у наданні соціальних послуг [15, с. 10].

Певне уявлення про те, з якими соціальними групами співпрацюють громадські організації, може дати розділ дослідження творчого центру «Каунтерпарт», озаглавлений «Клієнти НУО». У ньому респонденти визначали своїх клієнтів так само, як сектори і види діяльності, обираючи до трьох альтернатив. Серед груп, що представляють клієнтів неурядових організацій, найбільш значною є молодь (45%). Наступними за популярністю є такі категорії, як члени організацій (30%), діти (25%), студенти (23%) та все населення (23%) [12, с. 13].

Цілком закономірні тенденції демонструє аналіз взаємозв'язку між секторами та видами діяльності неурядових організацій. Більшість організацій, що працюють у сфері «діти та молодь», як і у сфері «громадянської освіти», зосереджуються на проведенні тренінгів та консультацій. Переважає більшість тих, хто працює у напрямку розвитку сектора НУО, проводять тренінги та консультації, захищають та лобіюють інтереси, а також поширюють інформацію. Організації, що працюють у секторі «права людини», зазвичай захищають інтереси та лобіюють їх, проводять тренінги і консультації, займаються поширенням інформації. Багато організацій, які працюють у секторі «політика, законодавство, держава», займаються захистом інтересів та їх лобіюванням, а також проводять дослідження і займаються аналітикою. Організації, які працюють над «вирішенням соціальних питань», здебільшого надають соціальні послуги, займаються захистом інтересів та їх лобіюванням, поширюють інформацію, а також проводять тренінги і консультації [12, с. 13–14].

Зростає також кількість громадян, що у тій чи іншій формі беруть участь у діяльності неурядових організацій. За даними опитування, проведеного творчим центром «Каунтерпарт» у 2005 р., членськими організаціями є 80% організацій, представники яких брали участь в опитуванні. Серед них у 24% організацій налічувалося від 11 до 30 членів, у 26% — понад 100 членів. За 2005 р. кількість членів збільшилася у 40% опитаних неурядових організацій України. Постійний персонал мають 57% організацій, представників яких було опитано. В середньому їхній штат налічує 5 постійних співробітників. У 2005 р. 77% неурядових організацій використовували працю волонтерів. У більшості з них працювало в середньому по 18 волонтерів [12, с. 21–23].

Зміцніло матеріальне становище громадських організацій та їх технічне оснащення. Офісне приміщення (власне, надане безоплатно або орендоване) мають 94% організацій, з них 14% — власне. 79% респондентів повідомили, що їхні організації мають комп'ютери; 67% організацій мають доступ до електронної пошти та Інтернету. Станом на 2005 р. із більшістю діючих організацій можна було контактувати за допомогою телефону (83%), електронної пошти та Інтернету (67%); представники майже всіх організацій вказали поштову адресу. Власний сайт мали в 2005 р. 22% організацій [12, с. 25–27].

Основні проблеми розвитку громадянського суспільства в Україні загалом і громадських організацій зокрема досить чітко окреслені експертами та усвідомлюються спільнотою активістів громадського руху. Експерт Українського незалежного центру політичних досліджень М. Лациба визначає основні ризики для сталого розвитку громадянського суспільства в Україні:

- 1) недостатня кількість майнових та фінансових ресурсів, якими володіє «третій сектор»;
- 2) припинення фінансової підтримки громадських ініціатив в Україні з боку міжнародних донорів (у першу чергу, це ризик для аналітичних центрів);
- 3) відсутність безпосереднього доступу українських організацій громадянського суспільства до структурних фондів Євросоюзу;
- 4) замала чисельність середнього класу в українському суспільстві (близько 10%), що значно обмежує соціальну базу для розвитку громадянського суспільства;
- 5) згорання новим урядом демократичних реформ та євроінтеграційної політики, відмова від проведення адміністративної реформи та від реформування місцевого самоврядування;

6) консервація чинного дискримінаційного законодавства для організацій громадянського суспільства.

«Для зменшення впливу цих ризиків, — вважає М. Лациба, — необхідно провести значне реформування законодавства ...та докласти значних зусиль для популяризації ідеї щодо участі людей у громадській діяльності, в створенні нових організацій та в підвищенні їх спроможності» [16, с. 26].

У вересні 2006 р. у Києві відбувся «круглий стіл» відомих громадських організацій (серед них — Український незалежний центр політичних досліджень, всеукраїнська громадська організація «Комітет виборців України», асоціація «Спільний простір», комітет «Рівність можливостей», «Інтернюз-Україна» та Українська Гельсінкська спілка з прав людини), учасники якого звернулися до уряду з пропозицією створити Громадську раду при Кабінеті Міністрів України та пропозиціями до Програми дій уряду щодо політики по розвитку громадянського суспільства в Україні. Серед останніх були такі:

1. Провести дерегулювання громадської діяльності. (З цієї метою передбачається спрощення процедури створення, реєстрації та діяльності громадських організацій, запровадження єдиного реєстраційного вікна для об'єднань громадян та зменшення вартості реєстраційних процедур, забезпечення відкритого доступу до державних реєстрів інформації про об'єднання громадян, розробка відповідних змін до законів України «Про громадські організації», «Про організації самоорганізації населення», «Про благодійність та благодійні організації»).

2. Розробити та запровадити спільно з організаціями громадянського суспільства урядову Стратегію розвитку громадянського суспільства України.

3. Забезпечити рівні можливості для громадських та державних організацій по наданню соціальних послуг населенню за рахунок державного та місцевого бюджетів.

4. Забезпечити прозорість та відкритість діяльності уряду, міністерств та відомств.

5. Забезпечити фінансування організацій громадянського суспільства з державних та приватних джерел на рівні 1% ВВП (5,94 млрд грн. в 2007 р.) [17].

Стосовно необхідності зміцнення горизонтальних зв'язків та посилення взаємодії між інституціями громадянського суспільства вже неодноразово висловлювалися пропозиції (як з боку науковців,

політиків, представників влади, так і з боку активістів громадських організацій) про необхідність створення відповідної координуючої структури.

Так, В. Ю. Барков і Т. В. Розова зазначають: «З метою подолання недостатньої розвиненості горизонтальних зв'язків між громадськими організаціями (обмін інформацією, проведення спільних заходів) та підвищення рівня їхньої координації, впливу на владу та міжнародного іміджу ... доцільно провести Всеукраїнський конгрес громадських організацій України із фундацією постійно діючого одноіменного органу управління. Це істотно сприяло б як підвищенню контролю громадських організацій за діями влади, подоланню їхньої міжрегіональної ізоляваності, так і впровадженню державницької ідеології серед громадського загалу» [18, с. 26].

Одна з останніх ініціатив у цьому плані з боку групи громадських організацій — пропозиція про заснування в Україні Коаліції громадських організацій. Ініціаторами розроблений та запропонований до обговорення зацікавленими сторонами проект Положення про Коаліцію громадських організацій. Він передбачає два типи участі: повне (повноправне) членство, коли громадська організація підтримує всю діяльність коаліції, та часткове (асоційоване членство), коли громадська організація приєднується до окремих заходів коаліції. Основними принципами участі в коаліції та її діяльності визнаються принципи добровільності, формалізованості процедур, колегіальності і рівноправності, обов'язковості рішень для всіх членів. Її цілями проголошуються «розбудова і зміцнення громадянського суспільства шляхом об'єднання зусиль громадських організацій і рухів для забезпечення оперативного та ефективного реагування на соціальні й економічні проблеми громади» та «формування в громаді соціального оптимізму, відчуття особистої затребуваності, умов для реалізації можливостей громадян, упевненості кожного громадянина в собі й необхідності особистої участі в побудові та розвитку гармонійного суспільства, забезпеченні суспільного добробуту» [19].

Створення об'єднань громадських організацій з метою координації та посилення ефективності їх дії є перевіреним на практиці засобом не тільки для транзитних суспільств. Наприклад, у країні з таким розвинутим громадянським суспільством, як Німеччина, дуже поширені об'єднання НУО за галузевим принципом. Багато з них тягнуть до створення союзів для реалізації своїх громадянських ініціатив. Це цілком закономірне явище не знаходить перешкод у законодавстві

Німеччини і тому процвітає та розвивається. Одне з найвідоміших об'єднань такого роду — це Союз німецьких НУО, що займається програмами розвитку, включає в себе біля 100 німецьких НУО, які проводять у життя всі ініціативи союзу через мережу власних місцевих підрозділів. Зразком може слугувати й Національна конференція по боротьбі з бідністю, яка являє собою об'єднання організацій самопомогі, профспілок, благодійних організацій, які ставлять своєю головною метою подолання бідності [20, с. 196].

Проблема недостатнього рівня співпраці між об'єднаннями громадян та державою детермінується, з одного боку, слабкістю, недостатнім розвитком та рівнем авторитету самих інституцій громадянського суспільства в Україні, з іншого — відсутністю у держави науково обґрунтованої стратегії розвитку громадянського суспільства та зацікавленості (особливо на рівні правлячої еліти) і політичної волі для її втілення. Як зазначає з цього приводу В. Ю. Барков, «відсутність адекватної стратегії як наслідок фрагментарності спроб запровадити стратегічний підхід у державному плануванні та управлінні є однією з головних причин системної дезорганізації. Має бути розроблений підхід, який би дав змогу сформулювати пріоритети розвитку і побудувати взаємини між суспільством і державою таким чином, щоб ці пріоритети не були тільки на папері, а сприяли суспільній солідарності, стали підґрунтям суспільного консенсусу» [21, с. 56].

У загальній оцінці стану громадських організацій в Україні слід погодитися з прогностичними висновками, зробленими фахівцями Національного інституту стратегічних досліджень у 2004 р. (їх актуальність з того часу тільки посилилася). Вони констатували, «що недержавні неприбуткові організації є основою громадянського суспільства і вирішальним чином впливатимуть надалі на архітектуру суспільства в цілому і на вектори цивілізаційного розвитку в ХХІ столітті. «Третій сектор» західного світу досяг значного рівня розвитку, відрізняється секторальною збалансованістю і відносною не політизованістю на противагу «третьому сектору» в пострадянських країнах, де триває процес його формування. В Україні цей процес відбувається загалом успішніше, ніж в інших пострадянських країнах, але стан «третього сектора» ще далекий від його прототипів на Заході» [22].

Досить критичну оцінку стану громадських організацій на пострадянському просторі (у тому числі і в Україні) дають західні дослідники. «Процес трансформації, — підкреслює професор Кембриджського університету (Велика Британія) Девід Лейн, — мав сильні та слабкі

сторони. Слабкість громадянського суспільства у формі як економічних класів, так і соціальних та політичних об'єднань уможливила «пакт» політичних еліт. ... Економічна слабкість громадянського суспільства спричинила появу сильної буржуазії, що має хист до нагромадження капіталу, але нерозвинену політичну свідомість, а тому неспроможна як правлячий клас. У своїй політичній та соціальній формі «громадянське суспільство» також неадекватне. Це означає не лише неадекватність вираження інтересів населення, а й те, що власне слабкість і є формою стабільності. Попри поширення незадоволення результатами трансформації, протестні організації, покликані захистити знедолених, не мали успіху» [23, с. 30–31].

На слабкість інституцій громадянського суспільства в Україні та на необхідність їх підтримки з боку держави і міжнародної спільноти неодноразово вказували й вчені із представників української діаспори. Наприклад, спеціаліст з міжнародного, конституційного і порівняльного права Марта Бабич-Трофименко (Канада) констатує: «Очевидно, було б наївним очікувати стихійного народження громадянського суспільства з набуттям незалежності. ...Якщо міжнародна спільнота та Українська держава не візьмуть на себе підтримки нечисленних нових українських громадських груп, то на громадянське суспільство, свідоме своїх прав, в Україні доведеться ще довго чекати. Це було б вкрай небажаним: активне громадянське суспільство є життєво необхідним для подальшого перетворення у відкрите демократичне суспільство» [24, с. 142].

3.2. ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІНІЦІАТИВИ

Успішне вирішення проблеми інституалізації громадянської ініціативи у більш широкому контексті творення громадянського суспільства можливе лише за наявності певних політичних передумов, які є необхідними, але разом з тим і не завжди достатніми для своєчасного перебігу відповідних процесів соціальної активності. Створення таких передумов, з одного боку, спирається на демократичні тенденції, зафіксовані в культурно-історичному досвіді українського народу (про це йшла мова в попередньому розділі), з іншого гальмується все ще не подоланим у різних сферах суспільного життя спадком досить тривалого тоталітарного минулого. Формування тоталітаризму

у його класичному радянському варіанті відбувалося в СРСР за часів Сталіна. Саме в період його правління, як зазначають В. Г. Кремень та В. М. Ткаченко, «крайній авторитаризм у суспільстві, що стало на шлях модернізації, переросло у тоталітаризм» [25, с. 394].

Міжнародний енциклопедичний словник дає таке визначення тоталітаризму: «Тоталітаризм, характерна для диктаторських режимів ХХ століття система управління, яка прагнула до цілковитого підпорядкування суспільства державі за допомогою монополії на інформацію та офіційної державної ідеології, обов'язкової для громадян, терору таємних служб, масових монопартиї...» [26, с. 1357].

Вперше саме поняття «тоталітаризм» (від лат. *totalitas* — цілісність, повнота) вжито критиками режиму Муссоліні (Дж. Амендола і П. Гобетті) в Італії в 1920-х рр. [27, с. 1129]. Першою фундаментальною працею про природу тоталітаризму була книга Ханни Арентс «Джерела тоталітаризму» (1950). Вона, як і подальші політологічні дослідження (перш за все — К. Фрідріха і З. Бжезінського), виходила із структурної близькості комуністичного і фашистсько-нацистського тоталітаризму, описує і аналізує їх спільні риси. Насамперед це, згідно з Ханною Арентс, — тотальна пропаганда і терористична організація [див.: 28]. У роботі К. Фрідріха і З. Бжезінського «Тоталітарна диктатура і автократія» (1956) стверджується, що тоталітарна диктатура — це «автократія, заснована на сучасній технології та масовій легітимізації». Сама сутність і структура тоталітарного суспільства унеможлиблює в його межах будь-яку громадянську ініціативу. Активність мас можлива тільки в напрямі, жорстко визначеному правлячою верхівкою. У таких умовах не може йти ніякої мови про громадянське суспільство. Адже, як зазначає М. Попович, «важливо, що тоталітарне суспільство виділяє безконтрольну верхівку, наділену засобами тотального контролю над думками і поведінкою величезних мас. Якщо панує егалітарна ідеологія, верхівка владарює «від імені і за дорученням» мас, робить вигляд, що джерелом її владних повноважень є не надзвичайна природа еліти, а її певний ідейний багаж, що приймається з релігійним ентузіазмом...» [29, с. 585]. Для подолання тоталітарної спадщини та успішного здійснення демократичного транзиту надзвичайно велике значення має усвідомлення, як політичною елітою, так і широкими верствами громадянства, самої суті демократії як форми державного управління. Це ж, у свою чергу, є справою досить не простою, враховуючи багатопланову сутність феномена демократії.

Нині демократія, слушно зауважує А. В. Толстоухов, як парадигма науковості в соціальному пізнанні перестала бути виключно науковою категорією у дихотомії автократія — демократія, а є передусім категорією загальнофілософською. На користь цього твердження він наводить ряд її суттєвих категоріальних характеристик: «...в онтологічному сенсі ...демократія є специфічною формою соціально-політичного буття людини і суспільства, якій властиві самотні характеристики і закономірності розвитку. У першому наближенні це означає, що демократія є складною відкритою системою, здатною до саморозвитку і розширення (експансії). ...У гносеологічному сенсі за демократизації процесу пізнання як такого створюються плюралістичні передумови, що не обмежують людину й громадянина у їхньому виборі методів і методики, об'єкта і предмета, термінів початку та кінця дослідження або практично-політичної дії (вчинку). ...В аксіологічному сенсі демократія (поряд зі свободою, рівністю тощо) є абсолютною загальнолюдською цінністю нашого часу поряд із «класичними» позитивними і негативними цінностями (добро — зло, свобода — несвобода, рівність — нерівність тощо). ...В етичному сенсі демократія прагне дати відповідь на корінне питання «Що маю робити?», аніскільки не вступаючи в суперечність з «категоричним імперативом» І. Канта, а лише виводячи його в площину політичну. В українських політичних реаліях це означає повагу до точки зору інших, зокрема, — відповідальне ставлення до демократичної опозиції. ...З соціально-антропологічного погляду, демократія є ступенем розвитку людства, поки що найвищим в лінійно-цивілізаційному сенсі (дикість — варварство — цивілізація). ...У культурологічному сенсі демократія пов'язана з певною політичною культурою суспільства, заснованою на принципах автономії індивіда, терпимості (толерантності) та суспільної і громадянської відповідальності. ...У футурологічному сенсі демократія вбачається оптимальною соціально-політичною системою, спрямованою на сталий розвиток. ...У вимірах дихотомії «держава — громадянське суспільство» демократія є найбільш збалансованою моделлю відносин соціально-політичних суб'єктів» [30, с. 116–122]. Тобто, інакше кажучи, поняття демократії вказує на певну політичну та соціальну цінність, нерозривно пов'язану із принципом свободи, правами людини та створенням максимальних умов для саморозвитку особистості [31, с. 128].

Завдання демократичних перетворень у пострадянській Україні із самого початку було надзвичайно важким через свою багатоскладовість. Воно, користуючись термінологією Тараса Кузьо, може бути

визначено як «квадротранзит». «Поставторитарні транзити у Латинській Америці та Південній Європі, — пише Т. Кузьо, — в основному фокусувалися на завданнях демократизації та — у набагато меншому ступені — маркетизації. Проблеми будівництва сучасної держави та громадянської нації не відігравали значної ролі у цих переходах. У більшості центральноєвропейських випадків ми також маємо справу з поставторитарною демократизацією, як і в Латинській Америці та в Південній Європі. У багатьох із них також існували деякі елементи ринкової економіки, як, наприклад, у сфері обслуговування чи приватному сільськогосподарському виробництві у Польщі. Постколоніальні транзити у державах колишнього СРСР та деяких югославських республіках можуть бути зрозумілі саме як «чотирискладові» переходи (квадротранзити), тому що вони зіштовхуються з фундаментальними проблемами державності, створення нації, відносинами з колишніми правлячими іншими націями та національними меншинами. Чотирима складовими елементами такого роду переходу є демократизація, маркетизація, будівництво модерної держави та громадянської нації. Такі «чотирискладові» переходи до того ж одночасно зіштовхуються зі значним тоталітарним спадком, який переважно відсутній у Центрально-Східній Європі, де авторитарні режими були встановлені після 1953 року» [32, с. 177]. Таким чином, за класифікацією Т. Кузьо, суспільно-політичне перетворення України — це класичний випадок «квадротранзиту».

Зрозуміло, що перехідний період (йдеться про перехід від авторитарно-тоталітарного суспільного устрою з планово-розподільчою економікою до демократичної правової держави з вільною, соціально орієнтованою ринковою економікою та до громадянського суспільства) за таких складних початкових умов повинен бути тривалим і відбуватися поетапно. Один із авторитетних українських дослідників даної проблематики Ф. М. Рудич виділяє такі основні етапи цього переходу: «Перший етап — фундаментальна зміна усталених політичних і економічних структур, другий — розвиток і закріплення демократичних процесів, зміцнення економічних інститутів, при цьому ефективнішим стає виробництво. І, нарешті, третій етап політична консолідація як неодмінна умова економічного піднесення, утвердження принципів правової держави, становлення інститутів громадянського суспільства» [33, с. 128].

На його думку, Україна зараз тільки завершила початковий етап перехідного періоду — проголошення незалежності та набуття атри-

бутів держави і перейшла до етапу розвитку демократичних процесів, політичного та економічного облаштування. Незалежна Україна, пройшовши складний конституційний процес — від Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.), укладення Конституційного договору між Президентом України і Верховною Радою України (8 червня 1995 р.) до прийняття 28 червня 1996 р. Конституції України, — обрала демократичний тип суспільно-політичного устрою. За Конституцією Україна проголошена суверенною і незалежною, демократичною соціальною правовою державою.

Правова держава зумовлює специфіку, історичні та змістовні межі громадянського суспільства. Поступ громадянського суспільства, його досягнення, потреби і проблеми фіксуються у розвитку як поняття, так і реальної практики правової держави і зумовлюються таким розвитком. Тому можна погодитися із судженням Ю. А. Левенця: «Мають право на існування і видаються цілком коректними зовні протилежні, але суттєво тотожні твердження: правова держава — це сукупність політико-правових ознак громадянського суспільства та інструмент його життєзабезпечення; громадянське суспільство — це соціальний результат функціонування правової держави» [34, с. 107].

Становлення політичної системи та інститутів громадянського суспільства відбувається складно та суперечливо. Україна, безперечно, назавжди залишила минуле, і повернення до нього неможливе. Вона набуває контурів сучасної, повноцінної і цивілізованої держави, політичної та економічної визначеності. Українська держава за роки незалежності відбулася за всіма основними формальними параметрами: незалежність, суверенітет і недоторканність кордонів визнано світовим товариством, країна стала рівноправним членом багатьох міжнародних організацій і об'єднань, зокрема Ради Європи; укладені угоди про співробітництво з провідними міжнародними союзами — ЄС і НАТО, вдалося набути без'ядерного статусу, врегулювати гострі конфліктні ситуації навколо питань щодо статусу Криму, базування Чорноморського флоту Російської Федерації, Керченської протоки; наявні досягнення в трансформації економіки і впровадженні в неї ринкових принципів, уведена і протягом останніх років залишається стабільною національна валюта.

У суспільно-політичному житті відбулася демонополізація ідеологічної сфери, формується багатопартійна система, діють, хоч і не так активно, як могли б за сприятливіших умов, структури громадянського суспільства — громадські об'єднання, позадержавні аналітич-

ні центри, незалежні друковані й Інтернет-видання. Проте, вступивши в перехідний період, Українська держава лише в найзагальніших рисах визначила, куди йти і ще менше — як це зробити.

В Україні, як і в інших республіках колишнього Радянського Союзу, перехід від авторитарно-тоталітарної системи суспільного устрою до демократичного суспільства і правової держави розпочався зі створення нової політичної системи. Слід відзначити, що на початковому етапі Україна прагнула створити соціально-політичні інституції за європейським зразком. Наблизилася до рівня професійного парламенту Верховна Рада України, у системі державної влади виникли такі нові органи та інститути, як інститут Президента України, Конституційний Суд, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Вища рада юстиції, обласні, районні державні адміністрації.

За державно-територіальним і адміністративно-територіальним устроєм Україна є унітарною державою: єдина конституція, єдине громадянство, єдина система органів державної влади. Систему органів державної влади за Конституцією України становить: глава держави — Президент України; орган законодавчої влади — Верховна Рада України; органи державної виконавчої влади — Кабінет Міністрів, обласні та районні державні адміністрації; органи судової влади. Судочинство відповідно до Основного Закону України здійснюється Конституційним Судом та судами загальної юрисдикції.

В Україні функціонує політична система — «сукупність державних і недержавних соціальних інститутів, які здійснюють владу, управління суспільством, регулюють відносини між громадянами, соціальними та етнічними групами, забезпечують стабільність суспільства, відповідний порядок у ньому» [35, с. 8].

З цього приводу В. Ю. Барков зауважує: «З точки зору проблеми взаємовідносин громадянського суспільства та правової держави, до яких прагне Україна, феномен політичної системи виглядає дещо по-іншому. Ми ніколи не скажемо: «політична система держави», навіть інтуїтивно відчуваючи їх деяку спільність. Втім, лише частково, оскільки держава виступає тільки складовою політичної системи. Водночас, кожний з нас із повним правом, в абсолютній упевненості, що його зрозуміють, може оперувати поняттям «політична система суспільства». Тому політична система суспільства цілком може бути представлена як сукупність уніфікованих історичним досвідом засобів оперативного зняття суперечностей між людиною, як суспільною істотою, і державою, як політичним утворенням. Цей зв'язок відбу-

вається завдяки поступовій соціалізації держави шляхом зміцнення гарантійного комплексу для забезпечення прав і свобод громадян при необов'язковій політизації з боку конкретно-реальної людини» [36, с. 343–344]. Державна влада здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Держава виступає ключовим елементом політичної організації суспільства з усіма її складовими: законодавчою, виконавчою та судовими гілками влади, органами громадського порядку, служби безпеки та збройними силами. Основним Законом визначається і гарантується самоврядування.

Конституція України визначає Президента як главу держави, який виступає від її імені. Посада Президента держави була введена Законом України «Про заснування посади Президента Української РСР і внесення змін і доповнень в Конституцію (Основний Закон) Української РСР» від 5 липня 1991 р. [37]. Перший Президент України був обраний 1 грудня 1991 р. Президент України не входить безпосередньо до жодної з гілок влади, є вищою посадовою особою в державі, гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина, виступає від імені України у міжнародних відносинах з іншими країнами. Президент України обирається громадянами держави на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування терміном на 5 років. Він має бути громадянином України, жити в Україні до дня виборів не менше 10 років, мати право голосу, володіти активним виборчим правом, а також державною мовою. Президент може займати цю посаду не більше двох термінів підряд. Він може бути обраний і на третій термін, однак після того, як на цій посаді перебувала інша особа. Президенту України забороняється мати інший представницький мандат, займати посади в державних або громадських органах, займатися підприємницькою діяльністю. Повноваження обраного Президента починаються з моменту принесення ним присяги на вірність народу України, до якої його приводить на урочистих зборах Верховної Ради Голова Конституційного Суду. Президент України має вагомі конституційні повноваження. Він забезпечує державну незалежність, національну безпеку країни, представляє Україну в міжнародних відносинах, укладає договори від імені держави, призначає представників України в інших державах і приймає представників іноземних держав в Україні. Президент є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України, призначає вище командування Військових формувань України, очолює Раду

національної безпеки і оборони України, приймає рішення про мобілізацію і запровадження військового стану, має право нагороджувати державними нагородами, присвоювати вищі військові звання, чини, дипломатичні ранги, здійснювати помилування засуджених. Президент України виконує свої повноваження самостійно, не може передавати їх іншим особам чи органам. Президент України підписує закони, прийняті Верховною Радою України, на основі та на виконання Конституції та законів України, видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України.

Важливим органом, покликаним допомагати Президенту в здійсненні його повноважень, забезпеченні безпеки країни та її оборони, є Рада національної безпеки і оборони України (РНБО). До складу Ради входять Прем'єр-міністр, міністри силових міністерств — оборони, внутрішніх справ, голова Служби безпеки України, міністр закордонних справ та інші особи. У засіданнях РНБО може брати участь Голова Верховної Ради України. Цей орган забезпечує координацію і контроль усіх дій у галузі національної оборони і безпеки. Під національною безпекою зазвичай розуміють «стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави, людства в цілому від внутрішніх і зовнішніх загроз» [38, с. 9].

За Конституцією єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — Верховна Рада України, конституційний склад якої — 450 народних депутатів України. Основу структури Верховної Ради України становить депутатський корпус — народні депутати України, які є повноважними представниками українського народу в законодавчому органі держави. Вся організація роботи Верховної Ради здійснюється відповідно до вимог Конституції і прийнятого парламентом регламенту своєї діяльності. Її основними функціями є законодавча, установча та контрольна. Головною функцією Верховної Ради України вважається законодавча функція, яка полягає в прийнятті парламентом законів, внесенні змін і доповнень до них, визнанні їх такими, що втратили силу, в скасуванні або припиненні їх дії. Пріоритетним напрямом законодавчої функції парламенту є внесення змін до Конституції України. Контрольні повноваження, як і в діяльності будь-якого парламенту, є одним із найвідповідальніших завдань. З дієвістю парламентського контролю за виконавчою владою пов'язана також реалізація його законодавчих та установчих повноважень, що у підсумку визначає роль і місце представницького органу серед інших владних інститутів держави. До головних форм

парламентського контролю Конституція України відносить контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України, за виконанням урядом Державного бюджету України, за використанням позик іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій, утворення тимчасових слідчих комісій для проведення розслідувань з питань, що становлять суспільний інтерес, направлення депутатських запитів до Президента України, державних органів та посадових осіб, висловлення недовіри до окремих осіб держави, наслідком якої є їхня відставка. Окремими формами відставки Конституція України визначила усунення Президента України з поста у порядку імпічменту не менш як трьома четвертими голосів від конституційного складу Верховної Ради України та прийняття резолюції недовіри Кабінету Міністрів України більшістю від конституційного складу Верховної Ради України. Контрольна функція Верховної Ради України тісно пов'язана з іншими функціями парламенту: здійснення названих функцій і повноважень потребує перевірки виконання прийнятих рішень. Верховна Рада України здійснює й інші повноваження, які відповідно до Конституції України належать до її відання.

Вищим органом у системі органів виконавчої влади є Кабінет Міністрів України. Кабінет Міністрів України розв'язує питання державного управління, приймає постанови, видає розпорядження, розробляє програми соціально-економічного розвитку України і організовує їх виконання, забезпечує проведення фінансової та цінової політики, здійснює в країні заходи для забезпечення правопорядку. Основою діяльності Кабінету Міністрів є Програма діяльності уряду, яку схвалює Верховна Рада України. Відносини Верховної Ради з Кабінетом Міністрів визначаються законами, що їх приймає парламент, які уряд зобов'язаний неухильно виконувати. Верховна Рада здійснює фінансовий контроль за діяльністю уряду шляхом затвердження Державного бюджету та прийняття рішення щодо звіту про його виконання. До складу Кабінету Міністрів входять Прем'єр-міністр України, перший віце-прем'єр-міністр, три віце-прем'єр-міністри, міністри. Прем'єр-міністр України керує роботою Кабінету Міністрів, спрямовує її на виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів, схваленою Верховною Радою. Кабінет Міністрів забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України. Важливим завданням Кабінету Міністрів є забезпечення прав і свобод людини

і громадянина, що цілком відповідає сутності демократичної держави. Виконавча влада на місцях забезпечує виконання Конституції і законів України, законність і правопорядок, відповідає за здійснення програм соціально-економічного і культурного розвитку свого регіону, складає відповідні місцеві бюджети і звітує про їх виконання. Структуру виконавчої влади на місцях визначає відповідна рада з урахуванням місцевих потреб і особливостей. Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації у співробітництві з регіональними, місцевими виборчими органами.

Відносно новим соціальним інститутом для України стали місцеві органи самоврядування. Історично місцеве самоврядування в Україні бере свій початок від магдебурзького права. Ця форма суспільного устрою відображена у таких міжнародних правових документах, як Всесвітня декларація та Європейська хартія про місцеве самоврядування. Згідно з цими правовими актами, важливими ознаками будь-якого органу місцевого самоврядування є його правова, організаційна та фінансова автономія.

Згідно із Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні», місцеве самоврядування — це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади — жителів села чи жителів кількох сіл, селища та міста — самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою в порядку, встановленому законом, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі комітети, а також через районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад, селищ, міст. Статус голів, депутатів і виконавчих органів ради та їхні повноваження, порядок утворення, реорганізації, ліквідації визначаються законом. Держава фінансово підтримує місцеве самоврядування.

Систему функцій місцевого самоврядування становлять функції, які аналогічні відповідним функціям держави: політична — забезпечення реалізації громадянами конституційного права брати участь в управлінні державними та громадськими справами, формуванні органів місцевого самоврядування; економічна — спрямована на виконання програм економічного розвитку територіальних одиниць; матеріально-технічна — управління об'єктами комунальної власності; бюджетно-фінансова, соціально-культурна, екологічна та інші.

Влада органів місцевого самоврядування, таким чином, є похідною від державної влади, суть якої полягає в передачі територіальним громадам та утвореним ними органам у межах, передбачених чинним законодавством, певної частини повноважень державних органів для здійснення централізованої державної виконавчої влади на місцях.

Система судової влади в Україні складається з Конституційного Суду України, Верховного Суду України, судів загальної юрисдикції. Новим інститутом у системі правосуддя України є Вища рада юстиції.

Утвердження правової держави значною мірою залежить від ефективного функціонування судової влади, яка є інституційною характеристикою правової держави, важливою гілкою в системі поділу влади. Судова влада тісно пов'язана з принципом верховенства права. Забезпечуючи правосуддя, судова влада доводить, що суспільство має правову державу.

Дотримання владними структурами, відповідно до Основного Закону країни, своїх функцій і повноважень покликані контролювати Конституційний Суд України. Це єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні. Він складається з 18 суддів Конституційного Суду України. Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають (чи обирають) по шість суддів Конституційного Суду України. Повноваження Конституційного Суду визначені за чотирма напрямками. Перший — вирішення питань щодо відповідності духу і букві Конституції законів, прийнятих Верховною Радою, указів і розпоряджень Президента України, актів Кабінету Міністрів, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Другий — офіційне тлумачення Конституції України і законів України з точки зору їх відповідності Конституції. Третій — розгляд справ щодо відповідності Конституції України чинним міжнародним угодам або тим, які виносяться Верховною Радою для давання згоди на їх обов'язковість. Четвертий — надання висновків стосовно дотримання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з посади у порядку імпідменту. На суддів Конституційного Суду України поширюються гарантії незалежності та недоторканності.

Саме завдяки принциповій та зваженій позиції Конституційного Суду України був знайдений єдино можливий легітимний вихід із суспільно-політичної кризи, спричиненої масовими фальсифікаціями під час другого туру президентських виборів 2004 р.

Створення чіткого механізму стримувань і противаг між гілками влади, а головне, неухильне дотримання владними структурами Конституції України — неодмінна умова поглиблення демократичних засад в управлінні державою. Винятково важливу роль у процесі формування владних структур відіграють політичні партії. Здійснення політичної реформи та перехід до парламентсько-президентської форми правління роблять політичні партії, наряду з парламентською більшістю у Верховній Раді та коаліційним урядом, ключовими ланками політичного процесу. За даними Міністерства юстиції, в Україні станом на жовтень 2006 р. офіційно зареєстровано 132 політичних партії [39]. Політична партія — добровільне об'єднання громадян, яке виражає інтереси певних соціальних верств і груп, бере участь у процесах здобуття, утримання і впливу на державну владу та прагне досягти цієї влади шляхом обрання своїх членів на державні посади, причому влада стає засобом для реалізації політичної програми такого об'єднання. Крім того, для України надзвичайну актуальність зберігає заувага одного з класиків сучасної політичної думки М. Дюверже: «Реальна влада належить то одному, то іншому клану, котрий складається навколо парламентського лідера; суперництво цих угруповань і становить життя партій» [40, с. 41].

Закон України «Про політичні партії в Україні» визначає, що «політична партія — це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян — прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах» [41]. Партії — унікальні організації, які виконують низку взаємопов'язаних функцій, основоположних для процесу демократичного управління. «Політичні партії є особливим елементом громадянського суспільства. З одного боку, вони є формою самоорганізації громадян, виразником їх політичних інтересів. З іншого боку, приводячи своїх представників до влади в результаті виборів, політичні партії самі стають складовою частиною влади» [42, с. 7].

Невід'ємним елементом будь-якої дійсно демократичної системи є багатопартійність. Однак багатопартійність — це лише політичне поле, на якому виростає в кількісному і якісному відношенні певна партійна система, покликана зайняти належне їй місце в політичній системі, забезпечити функціональність і стабільність цієї системи, злагоду і порядок у суспільстві. Доводиться констатувати, що в Укра-

їні багатопартійність залишається скоріше кількісною, ніж якісною. Політичні партії виникли тут раніше, ніж соціальні групи, інтереси яких вони мають виражати. У більшості партій все ще залишається невизначеною їх соціальна база. Розмитість ідеологічних орієнтирів утруднює шляхи політичної соціалізації та ідентифікації. Це, у свою чергу, утруднює і політичну соціалізацію та самоідентифікацію виборця. Адже, як зазначає О. Резнік, «внаслідок політичної соціалізації формується політична свідомість особистості, її політична поведінка, відбувається становлення особистості-громадянина. Особистість завдяки політичній соціалізації опановує здатність обирати із запропонованого їй набору політичних позицій ті, що відповідають її внутрішнім переконанням...» [43, с. 70]. На думку П. Бергера і Т. Лукмана, формування цього абстрагування у свідомості означає, що індивід тепер ідентифікується не тільки з конкретними іншими, а й із узагальністю інших, із суспільством. Лише завдяки цій узагальненій ідентифікації його власна самоідентифікація набуває стабільності та безперервності [44, с. 217]. Більшість сучасних політичних партій України не мають чіткого ідеологічного забарвлення, і пересічному громадянину складно зорієнтуватися. Тому, як правило, виборець «персоніфікує» партію, орієнтуючись на лідера партійного списку. Із 132 партій, зареєстрованих Міністерством юстиції, чотири називають себе комуністичними, чотири — ліберальними, сім — зеленими чи екологічними, чотирнадцять — соціал-демократичними, чотири партії претендують на представництво інтересів сільського населення, ще три називають себе представниками інтересів жінок. У програмах можна зустріти посилення на ідеологічний напрям або на політичну платформу партій. Переважна більшість їх досить невизначено або узагальнено ідентифікує себе. Лише близько 30 партій чітко вказують у програмних документах свою ідеологічну чи політичну приналежність (Комуністична партія України, Конгрес українських націоналістів, Народний рух України, Соціал-демократична партія України (об'єднана), Українська народна партія та ін.) [45, с. 179–180].

За сучасних українських умов складно вписати вітчизняні політичні партії у загальноприйняте у світі позиціювання по шкалі «праві — центристи — ліві». Хоча в Україні, безумовно, представлений весь спектр політичних партій, актуальною залишається проблема їх політичної ідентифікації та самоідентифікації.

У суспільстві, де система цінностей ще остаточно не склалася, значимість програмно-ідеологічної діяльності партій і надалі буде акту-

лізуватися. Загострення ідеологічної конкуренції між політичними партіями, удосконалення її форм і методів повинні надати новий поштовх виробленню загальноприйнятої національної ідеї. Поняттям національної ідеї, на думку М. Розумного, «сьогодні окреслюється певне смислово-комунікативне поле, в якому конкурують між собою основні пропозиції соціальних акторів щодо ключових питань суспільної свідомості — параметрів і вимірів національної ідентичності, принципів співжиття, ієрархії цінностей, символів та ритуалів національної єдності» [46, с. 187].

Сучасний етап перехідного періоду в Україні визначається перебігом та наслідками ряду ключових подій, що визначали характер політичного процесу протягом 2004–2006 рр., а саме: президентськими виборами 2004 р., політичною реформою (що фактично означає перехід моделі державно-політичного устрою від президентської республіки до парламентсько-президентської), парламентськими виборами 2006 р. та надзвичайно затягнутим, складним і суперечливим процесом творення парламентської коаліції.

Події, які відбувалися в Україні в листопаді — грудні 2004 р., викликали і ще довго будуть викликати гострі дискусії серед вчених, політиків та пересічних громадян, тому що вони зачепили безпосередні інтереси широких верств населення. Суперечки з приводу «Що це було?» ведуться в дуже широкий шкалі між діаметрально протилежними оцінками від «помаранчевої революції» і «найвищого злету народного духу» до «оранжевого путчу», «операції зарубіжних спецслужб», «міжкланового конфлікту» і т. п.

І дійсно, вказані події не вкладаються в класичну схему політичної революції, згідно з якою, «політична революція — це суспільний рух і переворот, мета яких — повалення старого режиму шляхом насильницького завоювання політичної влади і здійснення докорінних змін політичного життя суспільства» [47, с. 569].

Разом з тим об'єктивних та суб'єктивних чинників створення революційної ситуації, що, у свою чергу, стала наслідком загальносистемної кризи, було цілком достатньо. Так про системний характер української політичної кризи, яка сягнула апогею на той час, свідчать, з точки зору Ф. Медвідя та М. Гордієнка, такі обставини:

- несформованість ефективної демократичної політичної системи, адекватної вимогам сучасного соціально-економічного розвитку;
- застарілі технології в промисловості, розвал сільського господарства та маніпуляції із власністю на землю;

— деградація системи освіти й науки, що призводить до зниження культурного рівня населення, втрати духовних і етнічних цінностей;

— неефективне соціальне забезпечення, суцільна корупція, бюрократична сваволя, що породжували соціальну апатію і політичну байдужість;

— ігнорування владою потреб української спільноти в артикуляції своїх інтересів у формі громадянського суспільства;

— брак повноцінної інформації в умовах заангажованості ЗМІ;

— спроба певних фінансово-промислових груп, яким колишній режим надавав преференції, приватизувати державну владу;

— несформованість середнього класу як основи стабільного і сталого розвитку та функціонування суспільства [48, с. 45].

Ескалація протистояння між соціальними, політико-економічними силами, відвертий цинізм у діях влади, високі очікування громадян — все це призвело зрештою до соціального вибуху, який означав, зокрема, подолання громадськістю невіри у власні сили. За точною характеристикою О. Куценко, «врешті-решт «повстання еліт» (К. Леш) переросло у «повстання мас» (Ортега-і-Гассет). Але якщо «повстання еліт» було прогнозованим і очевидним ще до початку виборчої кампанії, то «повстання мас» виявилось несподіваним. І така несподіванка була виявом біфуркаційної форми руху, в якій розгортався політичний процес» [49, с. 73–74].

Не буде перебільшенням зазначити, що саме події помаранчевої революції показали найвищий підйом масовості, енергетичної насиченості та потенційних можливостей розгортання громадянської ініціативи в Україні (незалежно від того, з якого табору вона генерувалася — «помаранчевого» чи «біло-блакитного»). Разом з тим саме ці події безпрецедентно актуалізували необхідність інституалізації громадянської ініціативи, з метою її переходу в нереволюційні, перманентно діючі форми та вияви.

Не менш важливим для нормального розвитку громадянського суспільства є те, що в результаті революції 2004–2005 років в українському суспільстві в цілому зміцнилися цінності культурного плюралізму. «Воно визнає нормальність того, що регіони, культурні і соціальні прошарки України різноманітні, а найважливіше — що вони хочуть і надалі зберігати свою самобутність, не бажають зазнавати диктату будь-якого імперського уніфікуючого центру» [50, с. 35].

Однак після революційний розвиток подій в Україні показав безпідставність завищених масових очікувань на миттєве вирішення всіх

проблем. Втім застереження серйозних експертів з цього приводу лунали одразу ж після закінчення революційних подій. Так, наприклад, вже в одній з перших фундаментальних праць, присвячених помаранчевій революції, А. С. Гальчинський писав: «Відповідні застереження стосуються і демократії, під гаслами якої здійснювалася Помаранчева революція. Насамперед маємо бути свідомі того, що процес демократизації суспільства не може зводитися лише до електоральних процедур. Вільні демократичні вибори є конче важливими, однак далеко не визначальними у здійсненні демократичного транзиту. Нашою метою є не просто демократичні вибори, а демократичне суспільство, суспільство консолідованої демократії. Захід прямував до цієї мети 200–250 років» [51, с. 18].

Важливою історичною віхою в демократичному поступу українського суспільства стали парламентські вибори 2006 р. Вони уперше в історії сучасної України відбулися за пропорційною системою, що несе в собі цілий ряд як переваг, так і недоліків. Зокрема, найбільшу загрозу серед них являють зменшення особистої відповідальності депутатів, послаблення їхніх зв'язків із виборцями, непропорційне представництво у Верховній Раді окремих регіонів, надмірне посилення впливу лідерів партій та фракцій.

Через вступ у дію з 1 січня 2006 р. основних положень політичної реформи та перетворення, таким чином, України на парламентсько-президентську республіку, ще більшої ваги набуває проблема забезпечення стабільності в роботі парламенту, відповідального за формування та функціонування уряду. Це, з одного боку, підняло для основних суб'єктів політичного процесу ціну питання проходження до нового складу ВР, з другого — повинно було б стимулювати підвищення їх суспільної відповідальності. З цією метою слушним, на думку багатьох вітчизняних та зарубіжних фахівців, мало стати суттєве підвищення прохідного бар'єру до ВР навзаємін зафіксованого у чинному Законі «Про вибори народних депутатів України» на рівні 3%. Однак всі спроби його здійснити наštовхнулись на рішучий спротив більшості депутатів ВР передостаннього скликання.

За офіційними даними, оприлюдненими Центральною виборчою комісією, про підсумки голосування на виборах народних депутатів України 26 березня 2006 року, кількість голосів, поданих за кандидатів у народні депутати України, включених до виборчого списку партії (блоку) у відсотках була такою: Партія регіонів — 32,14%, Блок Юлії Тимошенко — 22,29%, блок «Наша Україна» — 13,95%,

Соціалістична партія України — 5,69%, Комуністична партія України — 3,66%, Блок Наталії Вітренко — 2,93%, Народний блок Литвина — 2,44%, Український блок Костенка і Плюща — 1,87%, партія «Віче» — 1,74%, Блок ПОРА-ПРП — 1,47%, опозиційний блок «НЕ ТАК!», інші партії та блоки — 7,10%. Проти всіх проголосували 1,77% виборців. Всього у парламентських виборах-2006 взяли участь 66,59% виборців, що менше, ніж у повторному голосуванні на президентських виборах-2004 (77,19%), але все ж свідчить про досить високу активність електорату» [52].

Вибори були визнані демократичними, чесними та прозорими переважною більшістю їх учасників, владою, численними міжнародними спостерігачами. Як зазначив з цього приводу політолог С. Кисельов, «переважна більшість незалежних спостерігачів свідчить про наявність порушень, які як за якістю, так і за кількістю не є такими, щоб вважати вибори або недемократичними, або такими, що не відбулися» [53, с. 45].

Особливого значення для стимулювання розвитку громадянської ініціативи, безпосередньо під час проведення виборів, набуло залучення громадських організацій до участі в них у ролі офіційних спостерігачів, що практикувалося вперше за всю історію проведення виборів в Україні. У березні 2006 р. ЦВК зареєструвала та надала дозвіл мати офіційних спостерігачів на виборах народних депутатів України 16 громадським організаціям, причому 5 з них на території всієї України. До останніх належать: всеукраїнська громадська організація «Комітет виборців України», всеукраїнське громадське об'єднання «Нова генерація», всеукраїнське жіноче об'єднання «Солідарність», всеукраїнське об'єднання профспілок «Федерація професійних спілок України», громадська організація «Інститут виборчого права» [54].

Складний та тривалий процес післявиборної стабілізації та створення парламентської коаліції посилив соціально-політичну апатію мас. Тому що виявилось, що ідеологічні настанови, принципові положення партійних документів, обіцянки виборцям практично всіма парламентськими партіями приносяться в жертву заради тактичних переваг у боротьбі за владу.

Разом з тим безумовно позитивне значення мало включення в «Універсал національної єдності», підписаний провідними політичними партіями України, ряду положень, принципових для розбудови громадянського суспільства, а саме:

«1. Розробку й запровадження регулярних публічних консультацій щодо важливих питань суспільного розвитку та державного будівництва, із залученням до діалогу, зокрема, позапарламентських політичних сил, об'єднань громадян та інших учасників суспільно-політичного процесу;

2. Формування ефективних механізмів громадського контролю за діями влади. Забезпечення прозорості та підзвітності органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

3. Забезпечення відповідності діяльності органів влади національним інтересам України, стратегічним пріоритетам розвитку, інтересам окремих громадян шляхом, зокрема, залучення політичних партій та громадських організацій до участі у підвищенні ефективності кадрової політики в державі» [55].

Реальне дотримання задекларованих положень основними парламентськими акторами, безумовно, створило би сприятливий політичний клімат для розгортання в країні громадянських ініціатив та більш ефективного функціонування всіх інституцій громадянського суспільства.

У сучасному розумінні громадянське суспільство є не державно-політичною, а головним чином соціально-економічною та приватною сферою життя і діяльності людей. Це — ринкове, багатоскладове конкурентне суспільство зі змішаною економікою, суспільство ініціативного підприємництва, співробітництва та рівноваги різних соціальних прошарків. Громадянське суспільство несумісне з директивно-розподільчою економікою. Воно передбачає вільне об'єднання вільних власників для задоволення своїх інтересів та служіння спільному благу. Сила громадянського суспільства, окрім іншого, у його економічній автономії по відношенню до держави, її владних інституцій. Воно «є суб'єктом, дійовою особою політичного процесу, оскільки вимагає встановлення нового типу відносин — не клієнтальних, а партнерських» [34, с. 116]. Громадянське суспільство є ефективним засобом контролю влади, який здатний обмежити сферу державного регулювання та підвищити активність суспільних інститутів. Але це відбувається за умови, якщо в суспільстві сформувався клімат громадянської ініціативи, на який чутливо реагує і з яким рахується влада. У свою чергу, будь-які прояви громадянської ініціативи можливі лише за умови певного рівня розвитку соціально-економічних відносин у суспільстві, елементарних атрибутів ринкової економіки та хоча б мінімального рівня забезпечення прожиткового рівня громадян, за-

доволення їх найнеобхідніших матеріальних потреб. Про це свідчать і дані соціологічних досліджень.

Так, хоча в свідомості українців міститься доволі багато побоювань щодо різноманітних аспектів нинішнього життя, найбільш актуальними на сьогодні є побоювання, пов'язані з його економічними складовими. Зокрема, за даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України 2006 р., більше всього побоювань викликає можливе зростання цін — близько 80% опитаних українців вказали саме на цю небезпеку. На другому місці йде страх перед втратою роботи (65%), на третьому — невиплати заробітної плати, пенсій тощо (56%). Тобто більше всього українці бояться тих подій, які торкатимуться їх рівня життя. Такі високі показники за даними ознаками свідчать, по-перше, про те, що подібні небезпеки є реальними, з якими люди часто стикалися в своєму житті або житті близьких та знайомих, і, по-друге, про їх суттєвий вплив на життя українців. Значить, добробут нашого населення є таким, роблять висновок соціологи, що зростання цін буде суттєвим ударом по його рівню [56].

Як зазначає Ю. Левенець, існує три форми співвідношення впливу держави та громадянського суспільства на економічні відносини. У соціально-політичних системах із високорозвинутими ринковими відносинами переважає опосередковане втручання держави в економіку, яке визначає лише умови діяльності недержавних економічних структур, що займають домінуюче становище у громадянському суспільстві. У соціально-політичних системах зі слаборозвинутими ринковими відносинами домінує пряме державне втручання в економіку: встановлюються різноманітні форми безпосередньої діяльності держави у сфері економіки; здійснюється державне планування виробництва, споживання, обміну матеріальних благ у всіх галузях господарства; держава здійснює розподіл матеріальних благ; встановлює ціни на продукцію; визначає форми та рівень оплати праці тощо. Все це знижує можливості розвитку громадянського суспільства. Нарешті, існують соціально-політичні системи з перехідною формою економічних відносин. У такому випадку держава повинна обережно втручатися в економічні відносини, відчувати та знати межі такого втручання. Недопустимо штучно заохочувати або утискати яку-небудь форму власності. Адже саме власник є економічним підґрунтям громадянського суспільства. Власність — головна передумова свободи особи та всього суспільства. Там, де немає поваги до власності, не може бути й поваги до особи. Розвиток приватних форм

власності та заснованих на ній приватних підприємств значною мірою визначає рівень та стан громадянського суспільства, він сприяє встановленню ринкових відносин» [34, с. 118—119].

Із цієї точки зору, сучасну Українську державу, безумовно, потрібно розглядати як державу перехідного типу. Її еволюція загалом підтверджує оприлюднену ще в 1995 р. концепцію трансформації посттоталітарних (посткомуністичних) систем Збігнева Бжезінського. У його теоретичній моделі, яка базується на реальному досвіді суспільно-політичного буття країн посткомуністичного простору, весь перехідний період — це не щось тривале і цілісне, а послідовність трьох окремих, тісно взаємопов'язаних фаз.

Перша, переломна, фаза, на яку відводиться до 5 років, починається одразу після повалення тоталітарного режиму і вимагає форсованих зусиль для вирішення своїх найважливіших завдань: політичної трансформації вищих інститутів влади і початкової стабілізації економіки. Якщо перше завдання вирішується встановленням основ демократії згори, звільненням преси, усуненням комуністичних партій від управління державою, то друге пов'язане зі стабілізацією грошової одиниці й одночасним послабленням економічних важелів контролю держави над виробництвом.

Після успішного вирішення завдань першої фази посткомуністичної трансформації, пов'язаних з фундаментальною зміною політичних та економічних процесів, можливий плавний перехід до другої фази — фази стабілізації в політичній сфері і перетворень в економічній. На цьому етапі доцільне прийняття нової конституції, введення нової виборчої системи та поглиблення демократичних процесів у суспільстві для становлення реальної демократії. Паралельно повинні набирати оберти економічні перетворення, пов'язані зі становленням банківської системи, демонополізацією та проведенням малої і середньої приватизації, що повинно ґрунтуватися на законодавчо визначених правах власності.

Після успішного закінчення другої фази стає можливим перехід до третьої, яку можна назвати фазою закріплення перетворень і стабільного зростання. У ній насправді починають закріплюватися демократичні процеси і створюються стабільні демократичні партії, інститути, а економічне зростання стає сталим внаслідок повного вивільнення приватної ініціативи. Поступово стають реальністю демократична культура політичного дискурсу і підприємницька традиція [57, с. 103—117].

Слід підкреслити, що, попри антиетатичні ілюзії, державне регулювання існує в усіх типах політичних режимів, починаючи з тоталітарного і закінчуючи ліберально-демократичним. При цьому істотно відрізняється рівень регулювання: від прямого диктату (диригування) плановим господарством при соціалізмі до плавних методів регулювання (впливу) в ліберально-демократичних системах. У будь-якому випадку держава поряд зі своїми класичними функціями — підтримання законності, правопорядку і справедливості — «неодмінно повинна виступати або як прямий економічний регулятор, або як гарант деяких форм регулювання, виступаючи вираженням існуючого в суспільстві політичного дискурсу» [58, с. 65]. Особливо відповідальною є роль державного регулювання у перехідний період — адже динаміка соціальних процесів у цей час має свої особливості. Це насамперед: протікання їх в екстремальних умовах або в умовах біфуркаційного хаосу; висока динамічність і нерівномірність протікання перехідних процесів, їхня нелінійність і асиметричність; складність управління ними; необхідність постійного відтворення композиції зворотних зв'язків системи; альтернативність перехідних процесів.

Аналіз історичного досвіду різних країн, які вже ефективно вирішили проблеми перехідного періоду з використанням засобів державного регулювання, як зазначає О. Г. Данілян, дозволив йому сформулювати основні завдання в цій сфері:

- 1) відмова від політики «невтручання» в економічні й соціальні сфери, економічне регулювання «м'якими» засобами без управління галузями і підприємствами безпосередньо;
- 2) проведення сильної соціальної політики держави в галузі охорони здоров'я, пенсійного забезпечення, попередження маргіналізації більшої частини населення;
- 3) опора під час проведення економічних реформ на приватну ініціативу, трансформація «дикого ринку» в «ринкову економіку»;
- 4) прийняття соціально орієнтованого законодавства, що скорочує економічну і соціальну нерівність шляхом установлення загальних правил з перерозподілу прибутків; контролю за рівнем цін, вартістю робочої сили, природними монополіями; проведення справедливої приватизації, в результаті якої з'являється середній клас; стандартизація норм оплати праці і колективних угод у різних галузях виробництва та ін.;
- 5) допомога в становленні сильного та організованого профспілкового руху, об'єктивно необхідного різним соціально-професійним категоріям працівників;

6) захист вітчизняного виробника від транснаціональних корпорацій, які нищать економіку перехідних країн демпінговими цінами; зниження податків до раціонального рівня;

7) проведення вмілої ідеологічної роботи з консолідації суспільства на патріотичних засадах, зміцнення солідаристських і підприємницьких настанов у суспільній свідомості;

8) боротьба з корупцією на всіх поверхах влади та з криміналізацією суспільства;

9) створення опосередковуючих структур, які могли б виконувати роль медіаторів у розв'язанні конфліктів між соціальними верствами [59, с. 374–375].

Так, наприклад, за підрахунками К. Д. Ростіашвілі у США таких державно-управлінських структур, що займаються регулюванням соціально-економічних відносин (у тому числі й трудових конфліктів), налічується 14. Причому 6 з них створені в останні десятиліття. Найбільш відомими з них є Національне управління з трудових відносин (НУТВ) та Федеральна служба посередництва та примирення (ФСПП). Цим службам, на думку американських аналітиків, вдалося значною мірою вплинути на формування сучасної культури соціальних відносин і політичної поведінки в США, перетворити прагнення до мирного, ненасильницького розв'язання соціальних суперечностей, конфліктів на одну з основних цінностей американського суспільства [60, с. 65].

Однак застосування передового світового досвіду демократичного транзиту незмінно наштовхувалося на цілий ряд негативних факторів, спричинених українською специфікою. Так, уже в середині 1990-х рр. стало ясно, що у здійсненні реформ Україна фактично не просунулася вперед. На той час вдалося лише стабілізувати економічну ситуацію та призупинити подальше падіння виробництва. Невирішеність соціальних питань та зубожіння значної частини населення, великі суми заборгованості з виплат заробітної плати та пенсій, зростаюче безробіття, занепад медицини, освіти та науки, високий рівень корупції та злочинності свідчили про вкрай неблагополучну економічну ситуацію. Такий соціально-економічний стан українського суспільства був зумовлений цілим комплексом причин. Однією з них були вкрай складні стартові умови реформування економіки. Якщо значна частина посткомуністичних країн на середину 1990-х рр. уже пододала кризові явища і домоглася помітного приросту внутрішнього валового продукту (ВВП), то в Україні лише в 1994 р. падіння ВВП становило

23%, промислового виробництва — 28%, сільського господарства — 17%. Не кращим було й становище у фінансовій сфері — рівень інфляції переступив відмітку у 10 000%, а дефіцит державного бюджету восени 1994 р. досяг майже п'ятої частини ВВП [61, с. 54–55]. Політичні суперечності, зокрема загострення протистояння між виконавчою та законодавчою гілками влади, деструктивні дії опозиційних сил, також негативно позначилися на низькій ефективності реформ. Опозиційна частина парламенту (яку на той час становили комуністи й соціалісти) намагалася всіляко загальмувати або зірвати процес створення законодавчої бази ринкових перетворень. Часто парламентом приймалися закони або вносилися зміни до чинного законодавства, які не враховували реальну соціально-економічну ситуацію, вступали у конфлікт із раніше прийнятими законами та Конституцією України. Соціально-економічна ситуація, що склалася в Україні наприкінці ХХ століття, об'єктивно потребувала внесення суттєвих уточнень у політику системних перетворень, зокрема: посилення соціальної спрямованості курсу ринкових реформ, перетворення соціального чинника на дієвий інструмент прискореного економічного зростання, підвищення дієвості влади, досягнення суспільної злагоди. Це повинно було бути осмислено на рівні загальнодержавної стратегії проведення системної реформи. Тому вже у Посланні Президента України до Верховної Ради України «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки» на основі аналізу динаміки і стану реалізації системної реформи в Україні були окреслені її стратегічні пріоритети. До них віднесено: створення передумов для набуття Україною повноправного членства в Європейському Союзі, забезпечення сталого економічного зростання, утвердження інноваційної моделі розвитку, соціальна переорієнтація економічної політики. Вибір саме таких пріоритетів враховував не тільки внутрішні процеси, що відбувалися в Україні, але й вписував їх у контекст глобальних перетворень. Адже останнє десятиріччя ХХ століття характеризувалося значними змінами у світовій економіці. Нова фаза науково-технічної революції й інтернаціоналізації потоків капіталу трансформувала головні моделі економічного розвитку. Як підкреслюють автори монографії «Інноваційна стратегія українських реформ», цільовою моделлю, яку намагається впровадити більшість країн, є економіка зростання. Але при цьому такі показники, як динаміка інновацій, обсяг інвестиційних потоків, поступилися місцем у рейтингах економічних оцінок факто-

рам технологічної швидкості і концентрації, що визначають ступінь високотехнологічності зростання сучасної економіки. Найважливішими тенденціями, що впливають на перспективи будь-якої економіки, стали гуманітарні фактори — гуманітарна складова економічної моделі. У світі відбувається не просто поступовий еволюційний перехід до нового економічного укладу, а глобальна неоекономічна революція, зумовлена технологічними, фінансовими та екологічними змінами, переходом на новітні ринкомістські, високопродуктивні та гнучкі види виробництва, що стверджують домінування у світі гуманітарної економіки [62, с. 296].

Визначальними векторами зростання гуманітарної економіки стали високоінтелектуальні галузі і новітні типи виробництва, що базуються на інтелекті як основному виробничому ресурсі новітнього технологічного укладу.

Відповідно до теорії У. Растоу, протягом останніх століть в історії технологічно-інноваційної еволюції було п'ять хвиль, у результаті яких утворилося п'ять технологічних укладів. У. Растоу, зокрема, виділяє такі стадії економічного зростання: 1) традиційне аграрне суспільство; 2) «перехідне суспільство» з його національним домонополістичним капіталізмом; 3) період промислової революції; 4) урбанізоване і технізоване індустріальне суспільство; 5) ера високого масового споживання. Економічні перспективи кожного з цих суспільств визначалися домінуванням певного типу ключового виробничого ресурсу [63, с. 393]. П'ята хвиля, що розпочалася в середині 80-х рр. ХХ століття, спирається на досягнення у сфері мікроелектроніки, інформатики, біотехнологій, фармакології, медичної діагностики, генної інженерії, нових різновидів енергії, супутникових технологій і використовує принципово новий тип виробничих ресурсів — гуманітарний (інтелектуальний ресурс), основною характеристикою якого є висока продуктивність, мобільність, невичерпність і регенеративність. Включення України у загальносвітовий ритм технологічного розвитку, з точки зору авторів монографії «Інноваційна стратегія українських реформ», відбулося наприкінці ХІХ століття на рівні третього техноукладу. Створення нових укладів йшло шляхом «доганяючої» органічної модернізації, яка генерується за допомогою швидкого створення нових виробництв в умовах економічної політики мобілізаційно-адміністративного типу. У результаті нові технологічні уклади співіснували (і співіснують нині) з попередніми, використовуючи дефіцитні ресурси і тим самим гальмуючи становлення

передових відтворювально-технологічних контурів та завершення нормального циклу технологічного розвитку.

Процес адаптації України до глобального економічного середовища, на думку С. І. Пирожкова та А. І. Сухорукова, ускладнюється трьома обставинами. По-перше, як незалежна держава Україна змушена здобувати власний досвід зовнішньоекономічної діяльності та формувати якісно нову систему комунікацій з країнами СНД, Східної Європи та іншими. По-друге, в процесі ринкової трансформації Україна зазнала значного скорочення економічних показників і має менший економічний потенціал, ніж партнери, з якими вона співпрацює. По-третє, рецесія світової економіки негативно позначилася на економіці країн з перехідною економікою, до яких належить і Україна, що різко зменшує їх експортні можливості [64, с. 99]. Негативні наслідки глобалізації посилюють, зокрема, і загрози соціальній безпеці країни. При цьому акумулюється ефект впливу зовнішніх і внутрішніх загроз. До групи соціально-економічних загроз фахівці традиційно включають такі, як зростання безробіття, антагонізація соціальної структури, люмпенізація населення, декваліфікація і пауперизація робочої сили, збільшення знедолених категорій населення, криміналізація суспільних відносин, технологічне відставання економіки, зниження життєздатності країни; до групи соціально-психологічних — фізична деградація населення, криза сім'ї, деградація життєвих цінностей; до групи соціокультурних — втрата культурної спадщини [65, с. 73–74]. Технологічна різноукладність вітчизняної економіки, наявність різних техно-економічних секторів, ринкових і галузевих сегментів становлять особливості перехідної змішаної економіки у технологічному і структурному вимірах. Наслідки застосування «доганяючої» моделі значною мірою і зумовили змішаний характер техно-економічної моделі української економіки із секторами різної конкурентоспроможності: по-перше, низьку конкурентоспроможність галузей і технологій масового використання, по-друге, значний потенціал перспективних напрямків фундаментальних і прикладних досліджень у ряді виробництв і, по-третє, значні експортні можливості у традиційно індустріальних і сировинно-транзитних галузях. Для галузей національної постіндустріальної економіки, що розвиваються найбільш стрімко, автори монографії «Інноваційна стратегія українських реформ» запропонували назву *instant* (миттєвий — *англ.*). Вони ввели в науковий обіг термін «інстант-економіка» як змістовну й організаційну складову розвитку п'ятого економічного укладу в Україні, що

«визначається сегментарним маневруванням в рамках різноукладної транзитної економіки» [62, с. 298].

Для України проблема полягає не тільки в необхідності утвердження галузей глобальної економіки як домінуючих сегментів національного розвитку, а й у визначенні оптимальної випереджальної стратегії економічного розвитку держави. Така стратегія має бути пов'язана передусім з пріоритетним розвитком галузей науки й освіти та галузі зв'язку й інформатизації в Україні. Розвиток саме цих галузей дасть змогу не лише зберегти високі стандарти людського ресурсу, наявні в Україні попри економічні негаразди, а й досягнути їх подальшого якісного зростання. Ще одна особливість включення до глобальної економіки полягає в тому, що це — сегментарний та різноцикловий процес, який відбувається за кластерним принципом. Кластери на Заході — це напівстихийні соціальні утворення, які характеризують переважно громадянське суспільство і «надбудовуються» над існуючими доволі жорсткими базовими суспільними структурами. Кластери утворюються як об'єднання людей різних професій і напрямів діяльності довкола конкретних проектів, досить обмежених у часі. Кластери не порушують дії існуючих соціальних систем, а, навпаки, виступають чимось на зразок каталізатора їхньої дії. Базуючись більше на особистих домовленостях, ніж на прийнятті соціальних державних рішень, кластери значно оперативніше, ніж інші структури, реагують на суспільні потреби [66, с. 393]. Стратегія загального державного реформування має бути зорієнтована на створення «кластерів сполучених структур» — структур, що забезпечуватимуть потреби розбудови в Україні інноваційної неоекономіки. При проведенні адміністративної реформи треба враховувати фактор необхідності формування інноваційних територіальних зон, а реформа системи освіти має бути спрямована на її перетворення в індустрію знань. Освіта у тісному зв'язку з наукою та сферою телекомунікацій повинна трансформуватися у галузь постіндустріальної економіки, стати своєрідною економікою знань, що забезпечуватиме «виробництво інтелекту» для високо-технологічних галузей національної економіки.

Реалізація зазначеної стратегії потребує відповідного теоретичного забезпечення. Один із шляхів — орієнтація на концепцію сталого (стійкого) людського розвитку. Її початки — у теорії «людських відносин», яка виникла ще у 20-х рр. XX століття як протипага тейлоризму. Теорія «людських відносин» (пізніше — теорія «людського розвитку») ввела у систему виробничої життєдіяльності психологічні, моральні та

інші людські чинники. Вона пов'язана з іменами Е. Мейо, Д. Макгрегора, Ж. Фрідмана. У другій половині XX століття вона стала основою відносин багатьох підприємців західного світу зі своїми робітниками і службовцями. У США, Англії, Франції, Німеччині, Японії та інших країнах підприємці кожної галузі виробництва використовують настанови цієї теорії стосовно визнання факторів і стимулів позитивного чи негативного ставлення до праці, закономірностей існування трудових колективів та їхнього впливу на окрему людину. Актуальність цієї теорії для трудових відносин різко зросла в наші дні за умов постіндустріального виробництва, високої вимогливості автоматизованого і комп'ютерного чинника до інтелектуальних, загальнокультурних та моральних якостей особистості [67, с. 393].

Розробка категорії «сталий розвиток» і концепції сталого розвитку пов'язана з діяльністю Римського клубу — міжнародної групи вчених на чолі з Е. Печчеї, утвореного у 60–80 рр. XX століття. В цей час під тиском суспільних рухів, партій і неурядових груп з охорони довкілля уряди економічно розвинених держав стали приділяти серйозну вагу охороні навколишнього середовища. Саме завдяки міжнародній громадянській ініціативі було привернуто увагу світової спільноти до цієї проблематики. Визначилася нагальна потреба раціонального використання природних ресурсів у тісному зв'язку з програмами економічного розвитку з метою вирішення широкомасштабних проблем націй і поліпшення життя малозабезпечених верств населення. Організована під егідою ООН у 1972 р. Стокгольмська конференція з навколишнього середовища дійшла висновку, що подальший розвиток та взагалі саме існування світового співтовариства можливі тільки за умови дотримання такого використання природних ресурсів, яке не завдає шкоди довкіллю. У 1987 р. Комісія ООН з навколишнього середовища (так звана «Комісія Брутленд») визначила «сталий розвиток» як розвиток, що «задовольняє потреби нинішнього покоління, не ставлячи під загрозу потреби майбутніх поколінь» [68, с. 98]. У 90-х рр. «сталий розвиток» вже розуміли як стабільний соціально-економічний розвиток, що не руйнує своєї природної основи й забезпечує безупинний прогрес суспільства.

Більш розгорнуте наукове визначення «сталого розвитку» на тій же концептуальній основі знаходимо у М. Н. Руткевича: це тип розвитку складної системи, що складається з двох компонентів (людське суспільство і навколишнє середовище), який передбачає не лише підтримку системи у стані динамічної рівноваги, а й цілеспря-

мовану її зміну на основі застосування досягнень науки і техніки у напрямку, що забезпечує більш стійкий її стан та водночас її успішніше функціонування в інтересах нинішнього та майбутнього поколінь [69, с. 25].

Конференція ООН з навколишнього середовища і розвитку, на якій розглядалися проблеми майбутнього планети, відбулася у 1992 р. у Ріо-де-Жанейро. За результатами її роботи було створено Комісію зі сталого розвитку в рамках Програми розвитку ООН (ПРООН). Конференцією було затверджено «Порядок денний на XXI століття». Він ставить для всіх країн світу головну мету на майбутнє — просування шляхом сталого розвитку суспільства, за якого задовольняються потреби сучасності без загрози майбутнім поколінням щодо задоволення їх потреб; це передбачає взаємне узгодження економічних, екологічних та соціальних чинників розвитку. Проблема сталого розвитку актуалізувала питання про найсприятливіший для сталого розвитку суспільства політичний режим. Так, у «Порядку денному на XXI століття» зазначається, що його впровадження «повинно здійснюватися на основі підходу, орієнтованого на конкретні дії і результати, і відповідати принципам універсальності, демократії, відкритості, економічної ефективності і підзвітності» [70, с. 340]. Автори концепції сталого розвитку вважають, що саме в демократії закладено механізми, які можуть створити гармонійні взаємини всередині суспільства та між природою та суспільством. Прийняття всіх рішень у суспільстві сталого розвитку передбачає відкритість цього процесу, вільний доступ до інформації. Ухвалення рішень на всіх рівнях — це децентралізація, розсосередження влади, що разом з принципом розподілу влади є неодмінною характеристикою демократії і однією з умов збалансованого сталого розвитку. Проте з часів проведення Конференції у Ріо-де-Жанейро, як стверджують фахівці, значного поступу у переході людства до сталого розвитку не спостерігається, а за цілим рядом суттєвих параметрів справи навіть погіршуються. Першим кроком на шляху впровадження концепції сталого розвитку має бути зміна економічної парадигми, за якою функціонує людська цивілізація.

Як зазначає з цього приводу Г. Дейлі, економічний принцип кількісного зростання, на якому будується сучасний ринок, вже не відповідає завданням розвитку. Г. Дейлі підкреслює: «Потреби економічної діяльності в зовнішній екосистемі для поновлення економічних ресурсів «на вході» і поглинання «на виході» мають обмежуватися на рівнях, що можуть бути підтримувані цією системою» [71, с. 1].

А. Кінг та Р. Шнайдер у своїй доповіді Римському клубу звернули увагу на те, що ринок не може задовільно враховувати довгострокові проблеми, які стосуються відносин між поколіннями, а також оптимізувати використання ресурсів, що перебувають у суспільній власності, так як система ринкової економіки зі своєю структурою виробництва і споживання базується на конкуренції та мотивується егоїстичними інтересами [72]. Саме необхідність переходу до сталого розвитку додає гостроти проблемі взаємодії держави з громадянським суспільством. «Дискусійність проблем управління, — цілком слушно зауважує К. Дергачова, — збільшується через велику кількість «акторів»: політичних партій, профспілок, неурядових організацій, а також груп усіх видів, у тому числі й неформальних. Управління вже не є монополією урядів. Його ефективність залежить від здатності лідерів вибірково включати в процес прийняття рішень нових «акторів», які стали учасниками і партнерами в управлінні» [73, с. 124].

Адекватною відповіддю на глобальні виклики сучасності в економічній сфері має стати, зокрема, реалізація стратегії підвищення конкурентоспроможності національної економіки. Ця стратегія, зокрема, передбачає ряд невідкладних заходів, націлених на активізацію людського потенціалу, на стимуляцію громадянської ініціативи в економічній сфері. Серед них можна виділити такі:

- збільшення фінансових ресурсів населення, національних підприємств і держави, відновлення та розвиток мотивації суб'єктів господарювання й населення до інвестування, спрямування інвестицій у реальний сектор економіки, на здійснення позитивних структурних зрушень;

- сприяння зрушенням у структурі ціни (збільшення частки прибутку, зменшення матеріальних витрат, підвищення частки заробітної плати) на підприємствах усіх форм власності з метою зменшення витратності процесу виробництва та збільшення прибутковості офіційного сектора економіки;

- сприяння збільшенню доходів та підвищенню рівня життя населення як підґрунтя для забезпечення стабільного платоспроможного попиту на внутрішньому ринку, зокрема у спосіб: коригування заробітної плати та пенсій, виходячи з показників інфляції, недопущення зменшення реальних грошових доходів населення; забезпечення зростання заробітної плати пропорційно підвищенню ефективності підприємства; регулювання процесу погашення заборгованості попередніх періодів [74, с. 351–356].

Як зазначають фахівці, активна соціальна політика має супроводжуватися прогресивними діями держави у сфері політики пропозиції. Зокрема, жорстку монетарну політику слід поєднувати з підвищенням ефективності управління грошовою пропозицією, зменшенням частки готівки у грошовій масі, розбудовою інститутів кредитування суб'єктів господарювання [75, с. 74–75].

Досягнення стратегічної цілі — закладення основ соціальної держави в Україні можливе у випадку ефективного впровадження стратегії випереджального розвитку, в рамках якої сформується стійка тенденція економічного зміцнення та піднесення. Для успішної реалізації такого завдання, на думку експертів, необхідно зберегти середньорічний приріст ВВП на рівні не менше 7–8%, інвестицій в основний капітал — 10–12%, інфляції не більше 5–6% [76, с. 351–356].

Макроекономічний розвиток України у середньостроковій та довгостроковій перспективі, на думку О. С. Власюка, відбуватиметься під впливом зростання відкритості національної економіки, посилення конкурентного тиску на зовнішніх та внутрішніх ринках та пристосування національного економічного та регуляторного середовища до міжнародних економіко-правових стандартів.

О. С. Власюк зазначає, що, зважаючи, на це слід очікувати:

1. Трансформування експортної моделі зростання в модель, яка базується переважно на внутрішньому споживчому, виробничому та інвестиційному попиті з поступовим зменшенням частки експорту у ВВП та підвищенням ефективності структури експорту.

2. Радикального підвищення рівня доходів населення з розширенням частки працюючих осіб, які отримують дохід середнього рівня.

3. Створення умов для підвищення конкурентоспроможності українських виробників на внутрішньому та зовнішньому ринках шляхом стимулювання інвестиційних та інноваційних процесів, поширення ресурсозаощадження, раціоналізації витрат, відповідного інформаційного забезпечення, митно-тарифної політики тощо.

4. Утримання макроекономічної стабільності шляхом поступової ревальвації реального ефективного курсу гривні на основі зростання валютних надходжень з неторговельних каналів та утримання мінімальних темпів інфляції для запобігання скороченню реальних доходів населення.

5. Реформування податкової системи з удосконаленням системи нарахування та стягнення ПДВ, можливим перетворенням його в іншу форму (податок з обороту), запровадженням майнового подат-

ку, розширенням спектра місцевих податків та/або збільшення частки основних податків, що надходять до місцевих бюджетів.

6. Реформування регуляторної системи, а саме: спрощення механізмів реєстрації, звітності, ліцензування підприємницької діяльності, підвищення їх прозорості при запровадженні єдиної системи обліку та реєстрації діяльності економічних суб'єктів.

7. Активізація зусиль щодо вирівнювання розвитку регіонів шляхом застосування податкових інструментів, перерозподілу бюджетних коштів, спрямування бюджетних інвестицій, залучення децентралізованих інвестицій, в тому числі — зарубіжних, та кредитно-інвестиційних програм міжнародних фінансових установ.

8. Реструктуризації ринку праці шляхом збільшення його територіальної (ринок оренди та продажу житла) та професійної (системи перекваліфікації) мобільності, раціоналізації систем вищої та середньої спеціальної освіти з пристосуванням її до прогнозованих потреб економіки.

9. Посилення стійкості та контрольованості банківської системи шляхом посилення регуляторних вимог, заохочення укрупнення та злиття банків.

10. Підвищення ефективності бюджетних видатків через запровадження програмно-цільового підходу та жорсткий контроль видатків бюджету, реалізацію середньострокового бюджетного планування, зокрема — щодо бюджетних інвестицій та інших видатків розвитку [77, с. 772–773].

Якщо порівняти вплив різних чинників на процес становлення громадянського суспільства (та, особливо, його соціально-економічних засад) в країнах Центральної Європи, Балтії, СНД та в Україні, маємо відзначити: там, де на початку перетворень більша частина населення вважала розвиток ринкової економіки правильним рішенням, реформи були швидкими і цілеспрямованими. За даними опитування громадської думки в країнах Центральної та Східної Європи та 9 колишніх радянських республіках, яке було проведено в жовтні — листопаді 1992 р., співвідношення прихильників і противників розвитку ринкової економіки було відповідно в Угорщині — 56% до 17%, Польщі — 56% до 23%, Чехії — 55% до 32%, Словенії — 61% до 25%, Литві — 63% до 19%, Естонії — 49% до 30%, Молдові — 41% до 50%, Білорусі — 32% до 56%, Україні — 34% до 46%. Як бачимо, існування суспільної згоди на початковому етапі перетворень щодо необхідності реформування економіки на ринкових засадах дало можливість кра-

їнам Центральної Європи та Балтії значно випередити країни СНД та, зокрема, Україну в просуванні до демократії західного типу [78, с. 20–21].

На етапі стабілізації, крім іншого, відбувається формування основних рис і контурів громадянського суспільства, які мають відповідати таким типологічним ознакам: пріоритет приватної власності й пов'язаних з нею інтересів власників; наявність високорозвиненого середнього класу, який цементує державно-суспільне життя; високий рівень життєвих і творчих можливостей самореалізації особистості в усіх сферах суспільного життя; функціонування значної кількості суспільно-політичних організацій, які відображають інтереси різних суспільних груп; постійний розвиток і утвердження громадянськості через обмін взаємодоповнюючими якостями за принципом «політичність громадянського й громадянськість політичного» [78, с. 20].

Дуже уповільнено та суперечливо відбувається в Україні становлення головної складової соціальної бази громадянського суспільства — середнього класу. «Середній клас, — наголошує І. О. Кресіна, — який виступає сполучною ланкою між матеріальним «кістком» та нематеріальним «наповненням» мереж громадянського суспільства, повинен абсорбувати певні якості, відповідати певним ідентитетам. Серед головних притаманних йому ознак можна назвати свободу. Більше того, вільна, незалежна особистість є центральною фігурою громадянського суспільства. До того ж в процесі переходу від традиційного суспільства до громадянського цей принциповий зсув суспільних пріоритетів у бік людини (розширення можливостей її самодіяльності, суб'єктної компетенції) є найважливішим з усіх змін в економічній, соціальній і політичній сферах. Саму свободу індивіда в громадянському суспільстві треба розуміти як можливість визначати цілі своїх дій, вибирати засоби їх досягнення. Без свободи вибору не може бути і свободи діяльності. Отже, центральною фігурою громадянського суспільства, навколо якої все обертається, його опорою більшість дослідників бачать громадянина» [78, с. 10–11].

З останньою думкою висловлюють свою згоду більшість дослідників громадянського суспільства. Так, наприклад, С. О. Кириченко пише: «Вихідна методологічна позиція у дослідженні проблеми співвідношення людини, суспільства і держави при визначенні її суті полягає в тому, що сутність і природу держави обумовлює і визначає сутність і природа самого суспільства, що в основі обох лежить позитивне людське начало» [79, с. 44].

Розглядаючи проблему формування середнього класу в Україні, треба, перш за все, визнати деяку змістовну розмитість самого концепту «середній клас». Вона виявляється в тому, що до цих пір не визначені чіткі критерії віднесення до середнього класу тих чи інших верств населення, а також функціональний механізм, за допомогою якого середній клас здатен відігравати стабілізуючу роль у житті суспільства і держави. Критерії прибутків та володіння власністю, які повсюдно використовуються як єдині та визначальні для середнього класу, виявляються далеко не однозначними (наприклад, до середнього класу відносять як категорії населення, що володіють власністю — підприємців, так і тих, хто нею не володіє, — лікарів, наукових співробітників, творчу інтелігенцію, державних службовців). У сучасному контексті функціональне наповнення поняття «середній клас» визначається, головним чином, (у викладі Т. І. Заславської) як таке, що виконує «інтерактивну функцію «соціального медіатора» через свою проміжну позицію між верхами та низами суспільства» [80, с. 1088]. Досвід найбільш розвинутих країн Європи, Америки та Азії свідчить, що там включення до середнього класу широкого спектра представників найрізноманітніших професій та занять — від приватних підприємців до найманих робітників — цілком виправданий тим, що вони мають більш-менш співвідносний (причому, високий) прибуток, дотримуються близьких соціально-політичних та ідеологічних поглядів, орієнтуються на подібні духовно-ціннісні орієнтири. Як наслідок, середній клас за своїми іманентними структуроутворюючими початками є соціальною спільнотою більш високого порядку консолідації найрізноманітніших інтересів — від матеріальних до духовних, від суто прагматичних до ціннісно-орієнтаційних.

Такий стан опосередковується кількома причинами.

По-перше, в рамках соціально однорідного суспільства стабільно високий заробіток може забезпечити людині майже будь-яка її природна здатність і схильність, а, таким чином, майже будь-яка професія або заняття. Ця обставина підвищує роль людини в суспільстві та є найважливішою передумовою та показником загальної сприятливої економічної ситуації в країні.

По-друге, в рамках соціально однорідного суспільства значно знижується рівень соціальної конкуренції, тому що при існуючій різноманітності професій і занять, завдяки яким людина може себе забезпечити стабільно високим прибутком, немає необхідності величезній кількості людей претендувати на обмежену кількість вигідних місць.

Послаблення соціальної конкуренції знімає в суспільстві агресивність, знижує ймовірність активного й масового формування ксенофобських тенденцій, створює ситуацію, за якої ефективніше діють морально-етичні норми.

По-третє, в силу перерахованих обставин середній клас як основа соціально однорідного суспільства є оплотом демократичної і політичної стабільності, оскільки за своїми умовами існування, способу життя, політичним та духовно-ціннісним орієнтирами його представники не зацікавлені в радикальних гаслах та екстремістських діях правого чи лівого толку.

Враховуючи всі ці причини, збереження та подальше підвищення питомої ваги середнього класу (там, де вона висока) чи створення та активне його зростання (там, де його частка в загальній структурі населення невелика), а також довгострокове завдання формування все більше соціально однорідного, а тому й стабільного суспільства в цілому оцінюються урядами більшості цивілізованих країн як найважливіші державні пріоритети [81, с. 434–435]. В Україні надзвичайно гострою проблемою на шляху до формування дієздатного середнього класу є здійснення політики доходів, подолання на її основі глибокої майнової диференціації, що давно вже перевищила рівень, який визначає поріг соціальної стабільності. Як зазначає з цього приводу А. С. Гальчинський, розрахунки показують, що рівень диференціації доходів в Україні відповідає рівневі соціальної диференціації країн Заходу в останній третині XIX ст. — періоді формування більшовицької ідеології та передумов революції 1917 р. [62, с. 434–435]. За даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАНУ «Українське суспільство 1994–2005» при оцінці матеріального становища власної сім'ї у 2005 р. 52,9% респондентів визначили його як «середнє» (у 2002 р. цей показник становив 52,0%, у 2003 р. — 53,1%, у 2004 р. — 57,1%) [82, с. 122]. На пряме запитання: «До якого класу Ви б себе віднесли?», за даними Українського центру економічних і соціальних досліджень ім. О. Разумкова, у 2006 р. 57,4% опитаних відповіли, що до середнього. Звичайно, при цьому слід мати на увазі, що рівень доходів українських громадян значно нижчий, ніж той, за яким прийнято відносити до середнього класу у розвинених країнах [83, с. 21].

Однак становище вітчизняного середнього класу програє західним аналогам не тільки за кількісними показниками. Як зазначає відома дослідниця середнього класу Л. Шангіна, «соціально-демографічний склад українського середнього класу загалом відповідає устале-

ним уявленням про середній клас розвинутих країн — за віковими та освітніми показниками. Проте, привертає увагу мізерна частка в середньому класі України власників — підприємців, фермерів та орендарів. Переважну частку середнього класу складають наймані працівники та особи, які перебувають на утриманні суспільства або сім'ї (пенсіонери, учні, студенти). Це робить середній клас України надзвичайно вразливим і залежним від ситуації на ринку праці (наявність робочих місць і ціни праці), а в кінцевому підсумку — від держави, оскільки вона залишається найбільшим роботодавцем в Україні» [84, с. 38].

ПОСИЛАННЯ ДО РОЗДІЛУ 3

1. Короткий Оксфордський політологічний словник/ за ред. І. Макліна, А. Макмілана. — К.: Основи, 2006. — 790 с.
2. Гражданские инициативы// Политология: Энциклопедический словарь/ Общ. ред. и сост.: Ю. И. Аверьянов. — М.: Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. — С. 71–72.
3. Мандрик В., Ляпіна К., Ламах Е. Громадські слухання як елемент лобювання для розвитку малого та середнього бізнесу. — К.: «А. П. Н.», 2002. — 60 с.
4. Рубцов В. П. Засоби громадської участі. Науково-практичний збірник модельних місцевих нормативних актів. — К.: ЕкоСофія, 2003. — 100 с.
5. Семигіна Т. Словник із соціальної політики. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2005. — 253 с.
6. Сучасний словник іншомовних слів/ НАН України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. — К.: Довіра, 2006. — 789 с.
7. Політична наука: Словник: категорії, поняття і терміни / За ред. Б. Кухти. — Л.: Кальварія, 2003. — 497 с.
8. Політологічний енциклопедичний словник/ НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; За ред. Шемшученка Ю. С. та ін. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.
9. Горбатенко В. П. Громадянськість// Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. — К.: Українська енциклопедія, 1998. — Т. 1: А-Г. — С. 647–648.
10. Головатий М. Громадянська непокоря// Політологічний словник / За ред. М. Ф. Головатого. — К.: МАУП, 2005. — С. 156.

11. Кількість суб'єктів ЄДРПОУ за галузями економіки та організаційно правовими формами господарювання станом на 1 липня 2006 р. / <http://www.ukrstat.gov.ua>
12. Звіт за даними дослідження: «Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України. 2002–2005 роки»/ Підготовлено Творчим центром Каунтерпарт. Л. Паливода, О. Кікоть, О. Власова. — К.: Макрос, 2006. — 160 с.
13. Хуснутдінов О. Я. Громадський рух як рушійна сила формування громадянського суспільства. (Третій сектор в Україні. Теоретично-правові та практичні аспекти розвитку). — К.: Друк. ФПУ, 2000. — 48 с.
14. Фундаментальні принципи щодо статусу неурядових організацій в Європі. Прийнято учасниками багатосторонньої зустрічі, організованої Радою Європи, Страсбург, 5 липня 2002 р. // Юридичний вісник України. — 2002. — №50.
15. Світове громадянське суспільство. Огляд Інституту Джона Гопкінса (США), 2003.
16. Лациба М. Державна політика та стан розвитку громадянського суспільства в Україні / <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=5835&mode=thread&order=0&thold=0>
17. Пропозиції громадських організацій до Програми дій Уряду щодо політики по розвитку громадянського суспільства в Україні/ <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=5838&mode=thread&order=0&thold=0>
18. Барков В., Розова Т. Громадянське суспільство в Україні: проблеми та їх вирішення // Вибори та демократія. — 2006. — №3. — С. 20–27.
19. Положення про Коаліцію громадських організацій/ <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=5755&mode=thread&order=0&thold=0>
20. Яжук Д. В. Неправительственные организации Германии: формирование гражданского общества // Актуальные проблемы Европы. Неправительственные организации Европы в условиях глобализации: Сб. науч. тр. / Ред.-сост. А. К. Субботин. — М.: РАН ИНИОН, 2005. — 200 с.
21. Барков В. Ю. Сучасні проблеми формування громадянського суспільства в Україні // Відносини між державою і громадянським суспільством: Матеріали «круглого столу». — К.: НІСД, 2003. — С. 51–56.

22. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки — 2004 / За ред. О. С. Власюка. — К.: Знання України, 2004. — 343 с.
23. Лейн Д. Еліти, класи та громадянське суспільство в період трансформації державного соціалізму // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — № 3. — С. 14–31.
24. Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація / За ред. В. Ісаїва; пер. з англ. А. Іщенко. — К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. — 362 с.
25. Кремень В. Г., Ткаченко В. М. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. — К.: Видавничий центр «ДрУк», 1998. — 448 с.
26. Тоталітаризм // УСЕ (універсальний словник-енциклопедія). — К., 1999.
27. Грицанов А. А. Тоталітаризм // Соціологія: Енциклопедія / Сост. А. А. Грицанов и др. — Мн.: Книжный дом, 2003.
28. Арндт Ханна. Джерела тоталітаризму: Пер. з англ. — К.: Дух і літера, 2002. — 539с.
29. Попович М. Червоне століття. — К.: АртЕк, 2005. — 888 с.
30. Толстоухов А. В. Філософія демократії: Есе. — К.: Новий друк, 2005. — 160 с.
31. Грачев М. Н., Мадатов А. С. Демократия: методология исследования, анализ перспектив. — М.: Алкигамма, 2004. — 128 с.
32. Кузьо Т. Посткоммунистические транзиты: три измерения или четыре? // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. — Вып. 3, осень — зима 2005. — Харьков: Константа, 2005, С. 169 — 181.
33. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. ред. Ф. М. Рудича. — К.: Парламентське вид-во, 2006. — 412 с.
34. Левенець Ю. А. Держава у просторі громадянського суспільства. — К.: Освітня книга, 2006. — 272 с.
35. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / За ред. Ф. М. Рудича. — К.: Парламентське вид-во, 2002. — 424 с.
36. Українська політична нація: стан, генеза, перспективи / Крисаченко В. С., Степико М. Т., Власюк О. С. та ін. / За ред. В. С. Крисаченка. — К.: НІСД, 2003. — 632 с.

37. Закон Української РСР «Про заснування посади Президента Української РСР і внесення змін і доповнень в Конституцію (Основний Закон) Української РСР» від 5 липня 1991 р.
38. Данільян О. Г., Дзюбань О. П., Панов М. І. Національна безпека України: структура та напрямки реалізації. — Харків: Фоліо, 2002. — 285 с.
39. Перелік політичних партій в Україні / <http://www.minjust.gov.ua/?do=d&did=499>
40. Дюверже М. Политические партии. — М.: Академический проект, 2002. — 558 с.
41. Закон України «Про політичні партії в Україні» від 05.04.2001 р. № 1665-IV // Відомості Верховної Ради (ВВР). — 2001. — № 23. — С. 118.
42. Побудова ефективної політичної партії / Упоряд.: І. Підлуська, О. Грязнова, В. Замятін. — К.: Фонд «Європа ХХІ», 2003. — 288 с.
43. Резнік О. Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства. — К.: Інститут соціології НАН України, 2003. — 184 с.
44. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. — М.: Медиум, 1995. — 333 с.
45. Шайгородський Ю., Меркотан К. Багатопартійність і проблеми ідеологічної ідентифікації // Політичний менеджмент. — 2006. — №1. — С. 176–182.
46. Розумний М. М. Ідея і нація в інформаційну епоху. — Харків: Майдан, 2006. — 340 с.
47. Політична революція // Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — 2-вид., допов. і перероб. — К.: Генеза, 2004.
48. Медвідь Ф., Гордієнко М. Феномен «помаранчевої революції» в контексті розбудови громадянського суспільства // Політичний менеджмент. — 2006. — №1. — С. 44–55.
49. Куценко О. Зигзаги демократизації політичного режиму в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2005. — № 3. — С. 65–79.
50. Якушик В. Українська революція 2004 — 2005 років. Спроба теоретичного аналізу // Політичний менеджмент. — 2006. — №2. — С. 19–36.
51. Гальчинський А. С. Помаранчева революція і нова влада. — К.: Либідь, 2005. — 368с.

52. Вибори народних депутатів України 26 березня 2006 року. Протокол Центральної виборчої комісії «Про результати виборів народних депутатів України» / http://www.cvk.gov.ua/info/protokol_cvk.pdf
53. Кисельов С. Вибори 2006: політика та демократія // Вибори та демократія. — 2006. — № 1. — С. 45–49.
54. Вибори народних депутатів України 26 березня 2006 року. Відомості про офіційних спостерігачів від громадських організацій / <http://www.cvk.gov.ua/vnd2006/w6p001.html>
55. Універсал Національної Єдності / http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=44333121
56. Соціальне самопочуття, настрої та ціннісні орієнтації населення України // Матеріали робочої наради членів Робочої групи з підготовки розділу «Кроки на шляху формування соціально орієнтованої ринкової економіки» Послання Президента України до Верховної Ради України 5 жовтня 2006 року / <http://www.niss.gov.ua/Table/51006/socyoolog.htm>
57. Бжезинський З. Стадії посткомуністичних перетворень // Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств. — К.: Політична думка, 1995. — С. 103–117.
58. Ростіашвили К. Д. Государственное регулирование в либерально-демократической системе // Полис. — 1996. — №6. — С. 65–82.
59. Політико-правові інститути сучасності: Структура, функції, ефективність / За заг. ред. М. І. Панова, Л. М. Герасіної. — К.: Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2005. — 384 с.
60. Ростіашвили К. Д. Государственное регулирование в либерально-демократической системе // Полис. — 1996. — №6. — С. 65–82.
61. Салабай В. Ф., Довганик Н. М., Борисенко М. В., Чуб М. П. Діяльність державно-політичних структур України в умовах переходу до ринкової економіки. — К.: КНЕУ, 2005. — 284 с.
62. Гальчинський А., Геєць В., Кінах А., Семиноженко В. Інноваційна стратегія суспільних реформ. — К.: Знання, 2002.
63. Растоу Д. А. Переходи до демократії: спроби створення динамічної моделі // Демократія: Антологія / О. Проценко (упоряд.); Наукове товариство ім. В'ячеслава Липинського. — К.: Смолоскип, 2005. — С. 583–604.
64. Пирожков С. І., Сухоруков А. І. Проблеми адаптації України до глобального економічного середовища // Стратегічна панорама. — 2003. — № 3–4. — С. 98–104.
65. Хомра О. У., Русанова Т. Є. Соціальна безпека: виклики, загрози, критерії // Стратегічна панорама. — 2004. — №1. — С. 73–78.
66. Тапскот Д. Электронно-цифровое общество. Плюсы и минусы эпохи сетевого интеллекта. — К.: INT-press.; М.: Рефл-бук, 1999. — 406 с.
67. Андрущенко В., Губерський Л., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. — К.: Знання України, 2002. — 578 с.
68. Закон України «Про об'єднання громадян» від 16.06.1992 р. № 2460-XII. // Відомості Верховної Ради (ВВР). — 2003. — № 34. — С. 504.
69. Руткевич М. Н. Философское значение концепции устойчивого развития // Вопросы философии. — 2002. — № 11.
70. XXI век: мир между прошлым и будущим. Культура как системообразующий фактор международной и национальной безопасности / Под науч. ред. О. П. Лановенко. — К.: Стило, 2004. — 572 с.
71. Дейлі Г. Поза зростанням. Економічна теорія сталого розвитку. — К.: Інтелсфера, 2001. — 312 с.
72. Кинг А., Шнайдер Р. Первая глобальная революция: Докл. Римского клуба. — М.: Прогресс, 1991. — 312 с.
73. Дергачова К. Концепція сталого розвитку у науково-практичному вимірі // Політичний менеджмент. — 2004. — №4. — С. 118–125.
74. Конкурентоспроможність економіки України в умовах глобалізації / Я. А. Жаліло, Я. Б. Базиліук, Я. В. Белінська та ін.; За ред. Я. А. Жаліла. — К.: НІСД, 2005. — 388 с.
75. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки — 2005 / За ред. О. С. Власюка. — К.: Знання України, 2005. — 608 с.
76. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004–2015 роки) «Шляхом європейської інтеграції» / Авт. кол.: А. С. Гальчинський, В. М. Геєць та ін.; Нац. ін-т стратег. дослідж., Ін-т екон. прогнозування НАН України, М-во економіки та з питань європ. інтегр. України. — К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. — 416 с.
77. Власюк О. С., Крисаченко В. С., Степико М. Т. та ін. Український соціум / За ред. В. С. Крисаченка. — К.: Знання України, 2005. — 792 с.
78. Кресіна І. О. Особливості становлення громадянського суспільства в Україні // Громадянське суспільство і держава в Україні: проблеми взаємодії. Матеріали методологічного семінару / Відп. ред.: В. В. Цветков, І. О. Кресіна. — К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. — С. 7–25.

79. Кириченко С. О. Громадянське суспільство і правова держава: поняття та зміст. — К.: Логос, 1999. — 47 с.
80. Грицанов А. А. Средний класс// Социология: Энциклопедия/ Сост. А. А. Грицанов и др. — Мн.: Книжный дом, 2003.
81. XXI век: мир между прошлым и будущим. Культура как системообразующий фактор международной и национальной безопасности/ Под научной ред. О. П. Лановенко. — К.: Стилос, 2004. — 572 с.
82. Паніна Н. В. Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг. — К.: ТОВ «Видавництво Софія», 2005. — 160 с.
83. Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення. Аналітична доповідь// Національна безпека і оборона. — 2006. — №7. — С. 3–38.
84. Шангіна Л. Середній клас в Україні як суб'єкт громадської активності // Національна безпека і оборона. — 2002. — №10. — С. 37–44.

СТРАТЕГІЧНІ ОРІЄНТИРИ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

4.1. ЗАКОНОМІРНОСТІ ПОШИРЕННЯ ВПЛИВУ ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА СИСТЕМУ ВЛАДИ

За своєю природою влада має системний характер, який відбивається у закономірностях розвитку об'єктно-суб'єктних та інтерсуб'єктних відносин панування та підпорядкування, які завжди отримують у кінцевому підсумку інституційну форму під двоїстим тиском — «знизу» або «зверху». Найкращим є варіант, коли сила цих двох векторів, які діють одночасно, стає однаковою, врівноваженою, збалансованою з огляду на розмір та якість політичного поля суспільства. Власне кажучи, система влади і виступає формою самозбагачення змістовності суспільного життя, яка варіюється залежно від конкретно-історичного співвідношення політичної кон'юнктури, економічних реалій, культурних традицій та загальногромадського розуміння соціальної справедливості.

Об'єктивна логіка та хронологія розвитку системи влади обумовлює засоби відтворення особливостей доцільних на даний момент політичних інститутів та визначення політичних інтересів тієї чи іншої громади. Саме тут поєднуються науково-теоретичний та буденний підходи до оцінки суспільного буття, специфічне ставлення до історії, поточної ситуації та перспектив життєдіяльності людини і громадянина з точки зору окремого покоління.

Однак співвідношення традиційних сучасних ціннісно-оцінних та нормативно-правових засад функціонування інститутів влади у вирішальній мірі залежить від інтерсуб'єктних відносин, які регулюють здійснення влади та управління суспільством. Цей процес охоплює різноманітні взаємні дії керуючих та керованих, їхній перехід з одного рівня на інший, орієнтує діяльність та взаємозв'язок організованих форм владних відносин, державних інститутів та закладів, а також сприяє виробці відносної чіткої конфігурації ідейно-політичних настанов загалу суспільства.

Поряд з цим, є ще один вельми цікавий з науково-теоретичної точки зору зріз системи влади. Це визначення її територіальних та екстериторіальних рис. Влада завжди існує у конкретній країні, де головний чинник її розвитку становить певна етнонаціональна спільнота. Але навіть побіжний аналіз розвитку людської цивілізації доводить до висновку, що у будь-якій владній системі, незважаючи на її геополітичне значення та розташування, завжди залишаються загальні риси та ординарні інститути, які, власне, й уможливають використання світового досвіду демократизації у межах окремої країни. І Україна тут не є винятком, адже система влади будь-де виступає, як правило, домінуючою стосовно інших систем та підсистем суспільства, оскільки вона являє собою одночасно і інструмент здійснення влади, і виразника та захисника прав та свобод підвладних державі громадян.

Однак самостійність системи влади є відносною і обмежується зворотним впливом на неї економічної, культурної та соціальної сфер, де діють різноманітні спільності людей, привносячи у політичне життя як елементи організованості та легітимності, так і завдання з вирішення певних суперечностей. Так, з одного боку, влада покликана регулювати поведінку соціальних спільностей та індивідів як складових громадянського суспільства взагалі, але, з іншого боку, вона знаходиться під їхнім активним зворотним впливом і вимушена постійно вдосконалювати свої інститути згідно з цим впливом та вимогами часу. З одного боку, владна система забезпечує себе необхідними для свого існування економічними ресурсами, розподіляє та перерозподіляє їх з точки зору власних потреб та потреб суспільства, але з іншого — економічні інтереси також по-своєму диктують цій системі якість та темпи інституалізації. Це ж саме стосується й інших сфер суспільства — культурної, міжнаціональної, міжконфесійної тощо.

Якщо піддавати процес інституалізації влади структурно-функціональному аналізу, то виявляється, що її поліфункціональність має певні межі. Точніше кажучи, має пріоритетні та другорядні функції та інститути. Серед головних функцій сучасних інститутів влади, які мають впевнену перспективу для розвитку, на наш погляд, простежуються, насамперед, такі:

- забезпечення приходу до управління суспільством певної фінансово-політичної (еволюційним шляхом) або соціальної спільності (революційним шляхом) та законодавчо-спадкоємний супровід здійснення влади завдяки поєднанню її традиційних та сучасних рис (можливий й змішаний тип). Найбільш доречним тут, на нашу думку,

є інституційний підхід, бо саме через конкретно-історично обумовлену та логічно створену сучасністю сукупність владних інститутів політична система легітимізує владу, обираючи доцільну для себе форму існування своїх суб'єктів у системі відносин володарювання (тоталітаризм, авторитаризм, монархія, демократія тощо);

- оптимізація усього комплексу суспільних відносин за рахунок постійного оновлення нормативно-правової бази та за рахунок формування історично виправданої політичної ідеології, де поєднується демонстрація перед громадською думкою життєво важливих для суспільства на даному етапі цілей, визначення засобів їхнього досягнення у найближчій перспективі і розробка політичних та соціально-економічних проектів, здатних за умов їхньої реалізації відчутно підвищити рівень життя економічно активних поколінь та реально гарантувати майбутнє соціально незахищеним верствам населення;

- культивування достатнього живильного середовища для сталого розвитку економічних структур різних форм власності за рахунок їхнього надійного правового закріплення, створення єдиного економічного простору, проведення ефективної податкової та митної політики, регулювання фінансово-банкової системи, формування привабливого інвестиційного клімату;

- консолідація усього суспільства на основі загальних соціальних та культурно-історичних цінностей і традицій незалежно від соціального статусу, національної або релігійної приналежності громадян та захист їхніх конституційних прав і свобод як всередині певного суспільства — від чиновницького свавілля, криміналітету, корупції, екологічних загроз, так й від деструктивних зовнішньополітичних впливів, включаючи інформаційні.

Змістовне наповнення функцій інститутів влади безпосередньо залежить від визначення нормативної, загальновизнаної міжнародним співтовариством інституційної бази, а також національно специфікованого ряду законодавчих актів України [1;2;3;4]. Адже процес інституалізації влади має об'єктивно обумовлений перманентний характер, націлений на постійне приведення поточних завдань існуючих інститутів влади у відповідність до потреб суспільного загалу. Тому він ніколи не залишає створені на даний момент політичні інститути назавжди незмінними, бо це суперечить принципу розвитку усієї політичної системи і перспективам суспільного прогресу в цілому.

А провідними у таких змінах та у вирішенні виникаючих при цьому суперечностей, на нашу думку, зараз виступають такі владні ін-

ститути, які у виконанні своїх функцій здатні забезпечити оптимум свого функціонального навантаження згідно з громадськими очікуваннями, з одного боку, а з іншого — свою виправданість, доцільність та стабільність на найближчу та довгострокову перспективу розвитку громадянського суспільства.

Аналізуючи політичний процес інституалізації влади в Україні, маємо зробити висновок, що первинна взаємодія його суб'єктів відбувається на рівні української політичної нації, державних інститутів та політичних організацій, історичних традицій, морально-правових норм, засобів здійснення політичної діяльності та політичного прогнозування, політичної культури і засобів масової інформації. Але провідну роль, роль посередника у взаєминах громадянина та держави виконують інститути громадянського суспільства, зокрема, громадські організації. Вони є добровільними об'єднаннями громадян, створеними заради досягнення колективних інтересів або суспільно значущих цілей і навіть здатними за певних умов перетворюватися у партії [5].

Суть становлення громадянського суспільства в контексті інституалізації влади взагалі та її окремих елементів зокрема полягає у гармонізації відносин «громадянин — суспільство — держава» в напрямку забезпечення рівнобічності цього трикутника та рівноправності суб'єктів політики. Громадянське суспільство теоретично і практично неможливе без взаємодії з соціальною, правовою державою з приводу і з метою всебічного розвитку людини, вони немислимі одне без одного, бо повноцінно громадянським суспільство стає тоді, коли держава набуває ознак соціальності та правового характеру [6].

Історія засвідчила, що держава, а тим більше наддержава, створені за рахунок утиску громадянських прав і свобод людини, ніколи не стануть життєздатними на більш-менш тривалу перспективу, бо, деформуючи ці права і свободи, вони одночасно звужують основу своєї легітимності. Перевищення інститутами влади своїх повноважень завжди спричиняло дефіцит громадянськості і у кінцевому підсумку приниження гідності людини. За цим, як правило, йшла радикальна або часткова перебудова владних інститутів.

Зайвий раз дієвість цієї головної загальної закономірності підтвердила й новітня історія України. Державну незалежність вона здобула під гаслами прискореного руху до громадянського суспільства, соціальності та права. Разом з тим формальне здобуття такої незалежності, хоча й послужило могутнім стимулом для розвитку громадян-

ських інститутів, під впливом ейфоричного бажання масової свідомості якнайшвидше покінчити з тоталітаризмом і безболісно увійти у прекрасну майбутність, затьмарило необхідність синхронізації інституційних процесів у громадянській та владній сферах. Цим, до речі, ще й дотепер характеризується загальмований стан національно-демократичого посттоталітаризму, в якому перебуває зараз Україна завдяки національно уніфікованому поєднанню енергетики гіпердеклараций, недооцінки складності, тривалості, історичної масштабності завдань та сподівань на автоматизм втілення світового досвіду громадянського та державного будівництва в практику розбудови незалежності.

Проте навіть при великому бажанні не можна назвати зміни, що тривають у процесі інституалізації влади в Україні, суто національними, оскільки в них міститься велика питома вага вистражданих розвитком усієї людської цивілізації принципів взаємин влади та суспільства. Поряд з цим їх не можна назвати й універсальними, тобто такими, що мають міжнародне значення, бо ця неможливість об'єктивно обумовлена історико-культурними традиціями, геополітичним становищем України та національним психотипом її народу — суперечливим сполученням боєздатності і терпимості, працьовитості та неначебно відстороненої критичності, схильності як до колективних дій, так і до здорового індивідуалізму, практичності, романтизму тощо.

Неначе на підтвердження цієї думки один із теоретиків і керівників процесів демократизації в Іспанії Ф. Гонсалес пише: «... не думаю, що є якась універсальна модель політичного переходу, застосовна у світовому масштабі. Набагато корисніше... порозмірковувати про елементи, що частіше усього зустрічаються і є найбільш загальними для бажаної політичної зміни при переході від авторитарної диктаторської форми до демократичної» [7, с. 697]. Ф. Гонсалес, зокрема, відзначає такі елементи: бажання перерв, воля більшості до перетворень у суспільстві, спроможність громад до угоди і домовленостей.

Людина, її громадянські права та свободи в Україні правовим чином визнані вищою цінністю, але принцип гуманізму ще й досі не став робочим, тому що для інститутів влади людина продовжує виступати більшою мірою засобом перетворень, ніж їхньою метою. Проте третя стаття Конституції України декларує: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні най-

вищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [8].

Таким чином, незалежність з самого початку відкрила Україні, принаймні на перше десятиріччя, два шляхи інституціонального розвитку, і обидва, як це не парадоксально, не мають непримирених суперечностей з конституційними нормами. Перший — радикально і дуже швидко змінити старий суспільно-політичний устрій і другий — частково модифікувати його. Вибір залежав від того, хто очолить реалізацію переваг незалежності — інститути громадянського суспільства або ж бюрократичний апарат. На відміну від успадкованих, ущербних своєю одержавленістю інститутів громадянського суспільства партгоспбюрократія зустріла незалежність політико-юридично досвідченою, здатною до мімікрії і до утримання влади під ринковими гаслами позаправовими методами (відомчі інструкції, підзаконні акти, «телефонне право» тощо). Отже, процес пішов переважно другим шляхом, хоча й елементи першого в ньому знайти все ж таки можна.

Тому зараз громадянське суспільство, розвиваючи свої інститути у тривалій боротьбі з найгіршими апаратними традиціями та олігархічними новоутвореннями, в тому числі й з модифікованими за більш ніж десять років незалежності деформованими владними відносинами, вимушено буде ще тривалий час спиратися не стільки на власну основу, скільки на державну, та ще й в умовах політико-партійної конфронтації націонал-популістського і соціал-популістського флангів політикуму.

В процесі такої конфронтації губиться та проста істина, що впорядковані взаємини між громадянським суспільством та демократичною, соціальною, правовою державою передбачають всебічне і вихідне забезпечення прав і свобод людини у системі її захисту проти чиновницького свавілля, діючого під прикриттям відомчих інструкцій, з одного боку, та руйнівної сили непередбачуваної соціальної стихії — з другого.

Логічним наслідком цього, на нашу думку, мають стати однакові, юридично оформлені правові умови для життєдіяльності усіх соціальних верств населення, створені владою, а також стабільність контролю громадськості над діями та відповідальністю її бюрократичного апарату. Від останнього, тобто контролю, власно кажучи, й залежить

легітимність функціонування владних структур, завдяки чому право транслюється суспільству у формі регулятивної сили за умови його реального визнання публічно-політичною владою.

У свою чергу, публічно-політична влада, обмежена громадянським суспільством згідно з його загальними інтересами у своїх повноваженнях або, навпаки, наділена новими повноваженнями у екстраординарних ситуаціях (війна, інтервенція, екологічна катастрофа тощо), отримує законні основи називатися справедливою. Адже правовий смисл соціальної справедливості покликаний фіксуватися у відповідних законах, внаслідок чого самі закони перетворюються у правові та справедливі. Вони наділяють людину необхідними політичними і соціальними правами та свободами, використовуючи які людина реалізує свої інтереси та потреби у правових, законних межах [9].

Виходячи з цього, на наш погляд, провідними принципами становлення демократичної, соціальної, правової держави і її взаємовідносин з громадянським суспільством є:

- максимально захищені на поточний момент розвитку суспільства законодавством права і свободи людини як безумовний пріоритет державної політики в усіх її вимірах;
- конкретно-практичне розрізнення природних прав людини та громадянина і закону із впливаючою з цього взаємної відповідальності громадян та держави;
- беззаперечна, практично забезпечена рівність усіх юридичних та фізичних осіб перед законом;
- регламентація повноважень держави на основі розподілу влади при конституційно-правовому контролі з боку інститутів громадянського суспільства;
- налагодження демократичного механізму демонополізації влади, що виключає можливість її зосередження в руках однієї особи;
- дотримання демократичних вимог при розробці, прийнятті та застосуванні законів із оберненим правовим закріпленням у законах принципів та механізмів демократії, притаманних розвинутому громадянському суспільству.

Інституалізація влади в напрямку введення демократичних інститутів і норм, розширення прав і свобод громадян, переведення обмежених реформ у глибокі, в результаті чого до влади приходять і у влади закріплюються справді реформаторські сили, становлять головний зміст політичного переходу від авторитаризму до демократії. У цьому важливому процесі простежуються, як правило, свої етапи:

проведення реформ у рамках існуючого режиму, чому останній вже не в силах перешкоджати, і здійснення реформ, що безпосередньо руйнують авторитарний режим. Між цими етапами можливі сплески політичної кризи, аж до відкритих масових виступів народу проти старих політичних інститутів. Усе це зараз спостерігається в Україні.

В Україні спостерігається ще й те, що перехід від тоталітаризму до розгорнутої демократії, який завжди вимагав досить тривалого часу, соціально-політично і, головне, психологічно неможливий без «напівавторитаризму» демократичного зразка. Цей перехід відбувається в таких умовах, коли пріоритет громадянських прав і свобод в Україні здебільшого залишається декларацією, а практичне розрізнення права і закону, верховенство останнього і рівність усіх перед ним є перспективою. Від практичного усвідомлення цього залежить реальність і частота конфліктних ситуацій, природно збільшувана з-за відсутності вирішального кількісного класу власників, здатного заради суспільної стабільності спрямувати частину свого прибутку на соціальний захист конфліктогенних соціальних верств населення [10; 11].

Радикальним засобом поліпшення такої ситуації та посилення впливу інститутів громадянського суспільства на інституалізацію влади в інтересах усіх членів суспільства, на наш погляд, виступає впровадження в Україні виборчої системи, з одного боку, адекватної поточному соціально-політичному моменту, а з другого — відповідним міжнародним стандартам. Останні мають на увазі проведення періодичних вільних і справедливих виборів, у процесі яких влада вирішує, яким чином, керуючись принципами недискримінації (визначення меж округів і відносної ваги голосів), достатнього представництва населення і рівного виборчого права, таємності голосування, достовірності підрахунку голосів та іншими, найкраще досягти демократичності виборів, виходячи з економічного, соціально-політичного, культурного та історичного стану країни [12].

У свою чергу, конституційні права і свободи людини — право мати і виражати свою думку, одержувати й обмінюватися інформацією, свобода переміщення, право на об'єднання і свободу зборів — забезпечують соціально-правовий зміст виборів і, таким чином, обмежують повноваження влади щодо регулювання виборчої кампанії. Якщо воля народу повинна знайти вираження у прозорих, чесних виборах, у політиці влади і в діях представників інтересів народу, то права людини владі варто поважати й захищати у такий засіб, щоб усі громадяни зробили цілком усвідомлений вибір.

Тут є припустимими лише незначні обмеження з боку влади, обов'язково підпорядковані інтересам та потребам загалу громадянського суспільства і, насамперед, вимозі забезпечення справжнього волевиявлення народу. Додаткові принципи обґрунтованості і пропорційності діють одночасно, щоб показати, коли і де влада припустилася помилки чи прорахунку, що спричинило невідповідність тих чи тих виборів міжнародним демократичним стандартам. Більш того, мета вільних і справедливих виборів, основою яких є практичне визнання прав людини і дійсна наявність періодичних та прозорих процедур, обмежує діапазон вибору. Таким чином, виборче законодавство виступає необхідною і обов'язковою умовою дієздатності формули народного представництва та демократичності усього процесу інституалізації влади [13].

В такому випадку виборчі зобов'язання претендентів на виборну посаду і сама мета представницької демократії в цілому мають стратегічне значення, яке передбачає інституціональний вимір демократичних процесів із послідовним зміцненням переконань громадян у незворотність демократизації: а) всередині суспільства; б) всередині держави; в) у взаєминах інститутів громадянського суспільства та інститутів влади. В ролі засобу життєзабезпечення громадянського суспільства інститути влади зобов'язані законодавчо закріпити права і свободи людини в інституційних рамках для проведення періодичних, вільних і справедливих виборів, а також ініціювати та супроводжувати інституційні кроки для безумовного дотримання принципів демократії [14].

Останні передбачають право кожного громадянина вступати або разом з іншими створювати політичну партію для того, щоб взяти участь у виборах, право мати доступ до засобів масової інформації з метою вираження своїх політичних поглядів, право кандидатів, політичних партій і членів партій на охорону життя і майна і, нарешті, право на захист закону і на правовий захист у випадку порушень прав і свобод людини взагалі та політичних і виборчих прав зокрема. В процесі реалізації цих прав необхідним балансиrom служать обов'язки громадян і політичних партій не брати участь в актах насильства, поважати права і свободи інших громадян, а також погоджуватися з результатами вільних і справедливих виборів.

Знаходження оптимуму в ефективній інституалізації основних виборчих і політичних прав накладає також і певні зобов'язання на інститути влади. Серед головних, на нашу думку, варто виокремити такі:

— впровадження надійного, апробованого міжнародною демократичною практикою механізму проведення виборів у законодавчі органи із чіткою процедурою реєстрації виборців, який виключає залякування, погрози, насильство і підробки, зокрема за допомогою неуклінного дотримання принципу таємного голосування;

— створення законодавчої бази для багатопартійного будівництва і функціонування політичних партій із правовим визначенням джерел їхнього фінансування, особливо на термін виборчих кампаній, включаючи дотримання принципу рівних стартових можливостей, доступу до ЗМІ у режимі вільного спілкування з іншими громадськими організаціями та незалежності від владних інститутів;

— дотримання права свободи переміщень і об'єднання в спілки (громадські рухи), а також свободи зборів та політичних мітингів, партій і їхніх кандидатів доводити свої думки до електорату і рівного доступу до державних і громадських засобів масової інформації в частині викладання своїх виборчих платформ та програм;

— вирішення суперечок і проблемних ситуацій винятково через незалежних та неупереджених інституційних представників влади, таких як виборчі комісії або суди різного рівня, здатних оперативно і кваліфіковано приймати рішення згідно з чинним виборчим законодавством і з принципами чесності та прозорості усіх етапів виборів аж до підрахунку та оприлюднення їхніх результатів;

— культивування у взаєминах громадянського суспільства, влади в особі її окремих представників з конкретно-реальними («пересічними») громадянами схильності до переговорного процесу, що дозволяє підтримувати легітимність існуючого суспільно-політичного ладу в цілому за рахунок необхідного балансу між виконанням демократичних вимог суспільства та демократичною практикою функціонування інститутів влади, запобігаючи таким взаємним ризикам, як громадянська непокоря владі, народне обурення її діями, військові перевороти, колапс економіки, міжнаціональні чи міжконфесійні конфлікти.

У будь-якому вигляді громадянське суспільство виступає як інституалізована система договірного процесу між різними соціальними групами за допомогою уповноважених ними політичних представників при владі на стадіях елітарного, колективного переговорів і переговорів із залученням широких верств населення. Якість переговорів завжди матиме діапазон від мирних (еволюційних, яка, щоправда, іноді підміняється стагнацією — Україна до 2004 р.) аж до конфліктних (революційних — Україна 2004–2005 рр.). Але в обох випад-

ках — людиноцентричному та владоцентричному — цілком природним є обопільне намагання громадян та посадовців досягти злагоди з огляду на час, обставини та простір і можливість влади отримати легітимність завдяки рамковим угодам з інститутами громадянського суспільства.

Отже, інституціоналізація нової державної влади в Україні включає еволюційне ствердження інститутів парламентаризму або президентської демократії, законодавче забезпечення розподілу влади, створення відповідних інститутів усіх трьох гілок влади на різноманітних рівнях. Інституціоналізація нової влади припускає її конституційне закріплення завдяки цільовим поправкам до неї, що забезпечує легальність влади, але ще не її легітимність. Разом з тим інституціонально-конституційне становлення демократії об'єктивно пов'язане з ротацією та загальним реформуванням бюрократичного апарату усіх гілок влади державного апарату, під час яких відбувається зміна або оновлення правлячих еліт.

Це дуже важкий та суперечливий процес, бо, наприклад, за К. Мангеймом, основною тенденцією бюрократичного мислення є прагнення перетворити проблеми політики на проблеми теорії керування, тобто деполітизувати їх. Для управління сфера політики є цілком закритою керуванням. «Прагнення закрити сферу політики феноменом керування пояснюється тим, — писав К. Мангейм, — що сфера діяльності державних чиновників визначається на підставі прийнятих законів. Виникнення ж закону не ставиться ані до компетенції чиновників, ані до сфери їхньої діяльності. Внаслідок цієї соціальної обумовленості своїх поглядів чиновник не бачить, що за кожним прийнятим законом стоять соціальні сили, пов'язані з певним світоглядом, волевиявленням і своїми інтересами. Чиновник ототожнює позитивний порядок, продиктований конкретним законом із порядком як таким, і не розуміє того, що будь-який раціоналізований порядок є не що інше, як особливий вид порядку, поступка між метараціональними просторовими силами, що борються в даному соціальному» [15, с. 102–103].

Поряд з цим перехід до демократії вимагає формування відповідних інститутів громадянського суспільства. Контрапунктом цього процесу є забезпечення єдності створення суспільно-політичних організацій, різних асоціацій, за посередництва яких громадяни різноманітних прошарків населення могли б брати участь у політичному процесі, акцентувати увагу інститутів влади на своїх інтересах і до-

магатися їхньої реалізації в політичній та господарській діяльності управлінського корпусу держави. В процесі зміцнення громадянського суспільства, знаходження громадськими організаціями своєї специфічної ніші у ході інституалізації влади країна адаптується до нової системи влади і вирішує проблему переходу від нормативної легальності до народної легітимності [16].

Внаслідок цього досягається не лише легальність існуючої влади, але й лояльність загалу населення та частки старих еліт, у тому числі й на регіональному рівні, новим владним інститутам, принаймні, більшості їхнього складу, та прогресивним прошаркам бюрократії, військових кіл, політичної опозиції. Відбуваються консолідація і одночасно легалізація політичних і суспільних сил на базі нових цінностей, нової державницької ідеології. З розвитком громадянського суспільства створюються умови для відкритого змагання ідей, підходів, позицій у вирішенні державно-політичних питань. Тільки на такому шляху, а не засобами примусового нав'язування більшості поглядів меншості, є можливою дійсно демократична консолідація суспільства, відносно несуперечливий його розвиток з розвитком державотворення на основі нових загальних базових цінностей. Безперечно, що за таких умов нові або оновлені владні інститути одержують підтримку більшості населення, якщо воно відчуває їхню вживленість у повсякдення та послідовність нового політичного курсу на реалізацію головних інтересів та потреб громадян. Тут головне — забезпечення суттєвого підвищення рівня життя загалом, а не тільки здійснення політичних прав і свобод людини.

На жаль, у країні політичний ідеалізм, як «дитяча хвороба», супутня будь-яким реформам або нововведенням, набув затижного характеру і негативно впливає на стан взаємин громадянських та державних інститутів, гальмує соціально-політичний розвиток загалом. Усе рідше доводиться шукати пояснень у дії «плям тоталітаризму», хоча вона й залишається активною. Але треба віддавати належне й труднощам транзитивного періоду. Ствердження державної незалежності пройшло декілька важких періодів, протягом яких максималістський національний романтизм поступово перетворився на не менш небезпечний соціальний радикалізм. Обидва не принесли нічого корисного у розвиток країни, але засвідчили, що справжня національна єдність базується на міцному соціально-економічному підґрунті і що будь-яка згуртована соціальна спільність стає повноцінним суб'єктом суспільно-історичного прогресу, лише усвідомлюючи свою націо-

нальну єдність. Доля національної ідеї і реалізація її креативного потенціалу залежать від темпів подолання меркантильного інтернаціоналізму нечисленних володарів влади, власності та капіталу, які впливають на нинішню ситуацію, а також від надійності соціального захисту тієї більшості, яка визначає стабільність суспільного життя.

Таким чином, проведений аналіз засвідчив, що інституційна перспектива влади в Україні залежить, головним чином, від подолання поляризації населення між громадськими організаціями лівого і правого спрямування, за якої лівий електорат зосереджується на Сході України, а правий на Заході, з чим важко впоратися політично «розпорошеному», але соціально-економічно могутньому центру [17]. І це при тому, що у більшості країн інноваційної, перехідної або транзитивної моделі розвитку з активним громадянським суспільством політичний центр має бути міцним і стабільним як у політичному, так і в соціально-економічному сенсі і одночасно синхронізувати темпи державотворення та становлення інститутів громадянського суспільства. Спроби побудувати останні «згори», з боку владних інститутів є безперспективними, як безперспективним було колись намагання побудувати комунізм. Тому інституціональна перспектива влади в Україні бачиться насамперед у тім, щоб створити умови для появи і зміцнення життєздатного громадянського суспільства в Україні з відповідними інститутами влади, формуючи відповідну правову базу та проводячи просвітницьку роботу, спрямовану на утвердження у бутті та громадській думці принципів демократії.

Отже, національно специфікований, остаточний і незворотний процес трансформації статті 3 Конституції України у повсякденне життя кожного громадянина на сьогодні має свої вітчизняні закономірності. Серед таких можна виокремити такі:

- повсякденні потреби громадян залишаються під великим, значною частиною деінституалізованим тиском влади, завдяки чому політичного забарвлення набуває будь-яка проблема чи суперечність у розвитку громадянського суспільства — від економічної, культурної, мовної, медійної або проблеми міжконфесійних відносин аж до спортивної чи поп-музикальної. Особливість полягає у тому, що інтереси влади зберігають за собою набагато більшу можливість трансформувати у вигідному для себе напрямку дійсність, ніж можливість дійсності та мас людей корегувати діяльність владних інститутів. Національна ідея, однаково як демократичність та соціальність держави, у таких умовах залишається заручником поточної політичної кон'юнктури,

коли компенсаторну функцію щодо успадкованих від тоталітаризму неповноцінних інститутів громадянського суспільства виконує державний апарат, який здебільшого «приватизував» переваги незалежності;

- тільки у взаємодії з приводу соціальних гарантій розвитку людини проявляється реальна цінність тих чи тих структур влади. Їхні вади, включаючи головну — корупцію, обумовлюються витратами переходу від надцентралізованої планової економіки до децентралізованої без відповідного законодавчого забезпечення. Останнє у поєднанні з відсутністю традиційної для демократії прозорості влади, дефіцитом громадянського контролю над її діяльністю призвело до анархії у розподілі власності у будь-якій її формі і, головним чином, через посередників. Кризові умови сприяли насиченню влади людьми, заклопотаними виключно власним збагаченням, від чого корупція стала способом життя значної частини українського суспільства;

- за роки незалежності можна виокремити, принаймні, чотири періоди державно-громадського руху: а) виходу національної ідеї на авансцену завдяки еклектичному єднанню дій колишніх дисидентів та партноменклатурників в їхньому впливі на громадську думку, в результаті чого там запанували інтуїтивно-романтичні очікування негайного піднесення рівня життя; б) врівноваження суспільного значення національних і соціальних цінностей завдяки наступу соціального реалізму на націонал-романтизм на тлі невинуватого затягування соціально-економічних реформ; в) здобуття соціальними цінностями переваги внаслідок деромантизації національної ідеї, позбавленої належного соціально-економічного підґрунтя; г) переходу національної ідеї на якісно новий рівень завдяки початку її матеріального наповнення і отримання нею реваншу саме під соціальними гаслами за поразку від недостатнього у нещодавньому минулому задоволення тих же самих соціальних потреб населення;

- в результаті постійної активізації взаємодії громадянських та владних інститутів, їхнього вдосконалення та приведення у відповідність як із внутрішньополітичними вимогами, так і міжнародними стандартами незалежність держави стала перетворюватися з суто духовно-практичного феномена (через отримання статусу напівреальності) у принцип повсякденних взаємовідносин всередині трикутника «громадянин — суспільство — держава». Врешті-решт, почала долатися провідна суперечність першого десятиріччя незалежності, коли національно свідомою частиною суспільства була вимушена боро-

тися за соціальні права і за виживання, а для мізерної кількості багатих національна ідея виступала не більше, ніж засобом отримання надприбутків. Під загрозою тривалий час залишалась соціальна цілісність суспільства, залежна від громадянської цілісності людини та знов-таки цілісної соціальної політики влади. Фрагментованість такої політики позбавляла владу ефективних державно-правових важелів для гармонізації суспільних відносин і вимушувала її розриватись між стимулюванням інтересу економічно активної, але нечисленної групи населення, спорадичним задоволенням поточних потреб загалу суспільства і заповненням соціально-психологічного вакууму апеляціями до майбутнього;

- головним інструментом демократизації українського суспільства зараз стає така організація взаємодії громадянських та владних інститутів, яка була б здатна забезпечити оперативність прийняття та виконання рішень, виявити реальну цінність та продуктивність тих чи тих інститутів у дотриманні прав і свобод людини, сприяти демократичній прозорості діяльності влади і посилити громадський контроль за нею, ефективно боротися з корупцією та виключити можливість ізоляції якогось владного інституту від інших та від громадської думки і, нарешті, підтримувати здатність до інституціонального оновлення системи влади під тиском обставин, які постійно змінюються. Взаємодоповнення зазначених якостей покликане знімати надрізі суперечності між людиною як соціальним організмом і державою як політичним феноменом завдяки системі конструктивних протидій для державних структур і доцільне для громадянського суспільства обмеження їх кількості та повноважень згідно з правами і свободами громадян, перекладеними на мову правових законів.

4.2. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЛЕГІТИМНОСТІ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

Підвищення (підтримка належного рівня) легітимності влади пов'язане із втіленням та забезпеченням широкого спектра процедур. Серед них — визнання в ролі пріоритетного вектора внутрішньої політики комплексу зусиль, спрямованих на забезпечення та максимальне сприяння становленню громадянського суспільства. Тим більше, що останнє є зобов'язанням країн, які вважають себе демо-

кратичними (26–27 червня 2000 р. у Варшаві в ході урядової зустрічі «До спільноти демократій» Україна взяла на себе зобов'язання «підтримувати цивільне (громадянське) суспільство, включаючи жіночі організації, неурядові організації, трудові та бізнес-асоціації, а також незалежні засоби масової інформації в процесі здійснення ними своїх демократичних прав») [18].

Про необхідність сприяння держави зростанню громадянської активності, підвищенню ефективності взаємодії влади і громадських організацій йдеться у документах державної ваги, зокрема у Посланні Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році» [19, с. 32], в Експертній доповіді «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2006 році», підготовленій у рамках виконання розпорядження Президента України від 6 травня 2006 р. № 66/2006 — «Про підготовку щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України» [20, с. 63].

Чи не найпоширенішим на сьогодні полем для наукових дискусій з проблем вітчизняного державотворення залишається коло питань, пов'язаних із проблематикою формування громадянського суспільства. Загальноприйняті стандарти демократичного розвитку сучасних провідних держав нерозривно пов'язані (ідеологічно чи практично) з невід'ємною складовою цивілізованого поступу людства — наявністю розгалуженої системи «третього сектора», здатного виступати своєрідною альтернативою державному диктату. Проте, ідея громадянського суспільства в Україні ризикує перетворитися на своєрідну «панацею», а теоретичні та політичні баталії навколо запевнень щодо відсутності у нас належних умов для формування відповідної моделі суспільного устрою мають усі шанси надовго затягнутися, так і не перейшовши у площину власного практичного втілення.

На сьогоднішній день можна виокремити такі стратегічні завдання, що постають на шляху розбудови громадянського суспільства в Україні: по-перше, чітке усвідомлення характеру та функцій громадянського суспільства з точки зору національної специфіки та інтересів; по-друге, розкриття потенційної ролі інститутів громадянського суспільства в посиленні результативності влади, а відтак — й у зростанні рівня її легітимності; по-третє, розробка комплексу практичних заходів щодо підтримки громадянського суспільства як механізму захисту прав і свобод громадян.

Активна діяльність представників вітчизняного «третього сектора» під час минулих президентських виборів вперше з часів проголошен-

ня незалежності включили у практичний політичний процес нового впливового суб'єкта — суспільство. Це дало змогу говорити про важливість подальшого відстеження та аналізу функціонування усіх сегментів вітчизняного громадянського суспільства з огляду на яскраво виражений тут легітимізуючий потенціал щодо владних ініціатив.

Соціокультурні зрушення, що відбулися у масовій свідомості після помаранчевої революції, засвідчили невідворотність демократичних змін у вітчизняному соціумі. Колосальний сплеск громадської активності дав змогу говорити про початок конструювання якісно нового формату діалогу між правлячою елітою та населенням. Парламентські вибори 2006 р. підтвердили наявність означеної тенденції як на рівні громадянського суспільства (чимдалі зростає бажання громадян відстоювати право на вільний вибір), так й у політиці державного керівництва (прихильність влади до демократичних цінностей).

Водночас маємо підкреслити, що громадянське суспільство в Україні через різні обставини розвивається повільно та нерівномірно. На нинішньому етапі кількість громадян, здатних обстоювати свої права та інтереси перед державою, досі є незначною. Після помаранчевої революції ця кількість зросла, проте і сьогодні, як свідчать результати соціологічних опитувань, більше половини респондентів песимістично оцінюють свої можливості впливати на рішення центральної та місцевої влади: у 2004 р. лише 6,2 % громадян відповіли, що вони можуть протистояти рішенням центральної влади, які утискають їхні законні права та свободи, і 13,3 % — рішенням місцевої; у 2005 р. таких громадян було 9,5% та 17,2% відповідно [19, с. 31]. Це вказує на те, що громадянське суспільство досі не є активним гравцем демократичного поля України.

Однією з головних проблем становлення громадянського суспільства є слабкий вплив громадських організацій на підготовку, ухвалення, супровід та втілення рішень органами виконавчої влади. У «Стратегії національної безпеки України», затвердженій Указом Президента України від 12 лютого 2007 р. № 105/2007, підкреслено, що одним із суттєвих чинників, що ускладнює вирішення проблеми забезпечення стабільності та невідворотності демократичних трансформацій в українському суспільстві залишається «слабкість та розпорошеність інституцій громадянського суспільства, що не дозволяє належним чином реалізовувати їхній потенціал стосовно демократизації суспільного життя» [21].

В сучасних умовах жорсткого протистояння між різними гілками влади громадянське суспільство має стати арбітром; громадяни мають самі вирішувати власну долю. Зростає актуальність створення умов для громадсько-політичного діалогу сил і секторів суспільства, які мають відмінні інтереси, заради всебічної підтримки ідеї громадського миру. Для цього і необхідне, на наш погляд, широке й активне залучення громадських структур, як альтернативних традиційним політичним інститутам (державним і партійним), до політичного процесу. Мова йде про громадську активність не лише в передвиборних і загальнополітичних напрямках, а також участь у поточних економічних, екологічних, соціальних та культуротворчих процесах. Адже від структур громадянського суспільства залежить цілеспрямована організаційна, інформаційна та просвітницька робота, що спрямована на зменшення соціального напруження, і тим самим — на забезпечення легітимності влади. Така діяльність можлива лише за умови, коли влада і громадські організації не тільки вступають у діалог, але й налагоджують сталу взаємодію при всебічному сприянні з боку влади розвитку громадянського суспільства.

В Україні громадянське суспільство формується в особливих умовах. Серед таких слід виокремити такі.

➤ Визначення стратегії розбудови громадянського суспільства в Україні відбувається тоді, коли ця проблематика вже не є нагальною для країн сталого розвитку. Разом з тим саме цей факт ставить Україну перед необхідністю йти власним, найкоротшим шляхом розбудови громадянського суспільства. Це у свою чергу викликає суперечності між необхідністю інтенсивного розвитку громадянських інститутів та вимогою (за умов творення національної державності) зміцнення державницьких засад в організації суспільної життєдіяльності, зокрема завдяки створенню нових державних органів влади.

➤ Радикальна зміна стратегій соціального розвитку передбачає досить тривалий перехідний період протиборства різних тенденцій. У вітчизняному соціумі домінують патерналізм і пасивність суспільства. Головна причина цього — бідність та відсутність сформованого і дієздатного середнього класу, який є запорукою стабільності суспільства.

➤ Досвід політичного розвитку людства свідчить, що між проголошенням конституції держави та реальним виконанням кожного її положення кожним громадянином існує тривалий історичний період часу. Україна перебуває на початку цього періоду, внаслідок чого

у гальмуванні розбудови громадянського суспільства значну роль відіграє дефіцит дієвих правових механізмів, здатних гарантувати повний обсяг проголошених прав і свобод громадян. Тому у фундамент ідеології розбудови громадянського суспільства має бути закладена ідея правового порядку.

➤ Нарешті, ступінь усвідомлення українським соціумом таких базових понять громадянського суспільства, як демократія, права людини та верховенство закону, розподіл влади, світський характер держави, поліконфесійність і поважання прав національних меншин, залишається на низькому рівні. Змістовне наповнення цих понять засноване, швидше, на іноземному, ніж на вітчизняному досвіді. А це означає, що досвіду розбудови власного громадянського суспільства доведеться набувати власними силами.

Аналіз ступеня розвитку громадянського суспільства в Україні передбачає дослідження як інституційного, функціонального, так й соціокультурного його аспектів, певну послідовність та тривалість його становлення.

Невід'мною складовою громадянського суспільства в інституційному вимірі є громадські неурядові організації. Здійснюючи свою діяльність на національному та місцевому рівнях, ці організації є ядром «третього сектора». Помітними для останніх років у розвитку громадських організацій є такі тенденції:

1. Збільшення кількості громадських об'єднань.

За даними Єдиного державного реєстру підприємств, організацій та установ (ЄДРПОУ) Державного комітету статистики України, станом на початок 2007 р. було офіційно зареєстровано (в це число сукупно включаються міжнародні, всеукраїнські, місцеві організації, їх філії та відокремлені структурні підрозділи) 50 706 громадських організацій (у 2006 р. їх було 48 816), 17 360 профспілок та їх об'єднань (у 2006 р. — 16 555), 10 319 благодійних організацій (у 2006 р. — 9956) [22].

Позитивну динаміку має не тільки зростання кількості об'єднань громадян, але й темпи цього процесу. Так, наприклад, Міністерством юстиції України у I кварталі 2007 р. зареєстровано 54 громадські організації (у I кварталі 2006 р. — 35). За той же період органами юстиції на місцях зареєстровано близько 200 місцевих благодійних організацій (у I кварталі 2006 р. — 123), 27 профспілок та їх об'єднань (25) [23].

Разом з тим слід підкреслити, що у порівнянні з країнами, які мають сталі демократичні традиції, така кількість громадських організацій є

невеликою. Так, наприклад, у Великій Британії приблизна кількість неурядових організацій коливається у межах 170 тисяч — 1 300 тисяч (враховуючи різні методики підрахунків та плінність існування багатьох із самих громадських об'єднань). До 4 мільйонів осіб щомісяця безплатно витрачають свій час на діяльність добровільних організацій в ролі волонтерів.

Ситуація ускладнюється ще й тим, що більшість зареєстрованих утворень існують лише формально або ж функціонують не періодично. Так, за оцінкою творчого центру «Каунтерпарт», з усієї кількості офіційно зареєстрованих активно діючими можна вважати тільки не більше 10 % неурядових організацій [24].

2. Зростання організаційної спроможності.

Організаційний розвиток вітчизняного сектора неурядових організацій (НУО) докладно висвітлено у щорічному звіті творчого центру «Каунтерпарт» «Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України. 2002 — 2006 рр.» За оцінкою ТЦК загальний рівень організаційної спроможності українських НУО у 2006 році дещо перевищує середній рівень (2,9 бала за п'ятибальною шкалою), що свідчить про наявність певної базової спроможності до організаційного зростання та зміцнення.

Спроможність НУО України представляти та захищати інтереси у 2006 р. дорівнювала 3,01 бала за п'ятибальною шкалою. Тобто можна говорити про вищий за середній рівень спроможності НУО відігравати значну роль у відстоюванні важливих для громадян інтересів та у впливі на процес прийняття рішень. Порівняння як загального середнього показника (у 2002 р. індекс — 2,3 бала), так і його складових за окремими компонентами дозволяє відзначити зростання спроможності українських НУО займатися представленням інтересів громадян. Дане зростання було зафіксоване у 2004 р. й останні два роки величина індексу зберігалася. Найвищу активність українські НУО виявляють у зборі інформації та дослідженні питань, які є важливими для клієнтів.

На сучасному етапі демократичних перетворень в Україні активність громадських організацій охоплює практично всі сфери суспільного життя. Проте, якщо в деяких напрямках присутність громадських організацій більш помітна і їх вплив зростає інтенсивніше, то в інших вона ще явно недостатня. Основними сферами суспільних відносин, в яких найбільш яскраво позиціонують себе вітчизняні громадські організації є: 1) робота з дітьми та молоддю — 44%; 2) соціальні про-

блеми — 38% (35% у 2005 р.); 3) захист прав і свобод (адвокасі) — 31%; 4) поширення громадянської освіти — 28% (25% у 2005 р.); 5) культура та мистецтво — 15%; 6) політика, законодавство — 15% (19% у 2004 р.); 7) екологія, захист навколишнього середовища — 8%; 8) охорона здоров'я, медицина — 8% [25, с. 22].

Найбільш яскраво більшість з них позиціонує себе протягом останнього часу у таких сферах соціальних відносин:

1. Участь у політичному процесі в ролі потужного чинника впливу на перебіг електоральних кампаній. Похідною звідси є подальша діяльність громадських організацій, пов'язана із здійсненням ними функцій громадського контролю за владними структурами та протидії корупції.

2. Задіяність громадських організацій у виконанні завдань у рамках реалізації суспільно корисних проєктів, метою яких є подолання негативних явищ соціального життя — боротьба проти безпритульності, алкоголізму та наркоманії, СНІДу, проституції та злочинності. Окремий напрямок діяльності вітчизняних НДО становить сфера екологічної безпеки.

3. Участь у налагодженні ефективного механізму функціонування моделі соціального партнерства — співпраці між представниками влади, бізнесу та профспілками.

Метою взаємодії представників громадянського суспільства та органів державної влади є забезпечення належних правових, фінансових та інституціональних підвалин становлення громадянського суспільства, підтримка неурядових організацій різних типів, діяльність яких спрямована на утвердження демократичних цінностей у суспільстві, координація роботи органів державної влади та місцевого самоврядування щодо співпраці з організаціями громадянського суспільства.

Взаємодія громадянського суспільства та держави складається із двох взаємно відповідальних впливів: держави на громадянське суспільство й громадянського суспільства на державу. Виявлення та дотримання узгодженого формату взаємодії організацій громадянського суспільства та органів влади значно підвищує ефективність процесу підготовки та прийняття державних рішень. При цьому провідна роль у процесі налагодження ефективного діалогу між громадянським суспільством і органами влади належить правовій державі як універсальному інструменту досягнення згоди.

Серед базових принципів взаємодії громадянського суспільства та держави на сучасному етапі в Україні є:

1) відкритий та збалансований механізм прийняття рішень, прозорість прийняття рішень;

2) забезпечення ефективного доступу громадян і організацій громадянського суспільства до повної інформації щодо діяльності та рішень органів публічної влади;

3) суспільний контроль за діями органів публічної влади та їхня підзвітність перед суспільством;

4) субсидіарність як основний принцип організації влади та розподілу повноважень між її структурними складовими та рівнями: усі державні питання, які можуть бути вирішені на нижчих рівнях органів публічної влади, мають бути передані до органів місцевого самоврядування із залученням інституцій громадянського суспільства;

5) участь представників громадянського суспільства на всіх етапах підготовки, ухвалення та впровадження рішень органів публічної влади;

6) формування системи соціального партнерства та децентралізація процесу надання соціальних послуг.

На сьогоднішній день 99% НУО співпрацюють з державними органами. Про щоденну співпрацю з владними органами повідомили 17% респондентів. Контакт з державними органами хоча б раз на тиждень мають 30%, а раз на місяць — 21%. В той же час за показниками «формулювання та відстоювання прийнятої позиції» і «проведення заходів щодо впливу на політичні рішення та щодо підтримки інтересів громадськості» українські НУО не набирають і трьох балів, тобто за цими показниками вони так і не вийшли на середній рівень.

Як вважають 60% респондентів, співпраця з державними структурами відбувається переважно з ініціативи обох сторін. Удвічі рідше говорять про бажання співпрацювати з державою виключно з боку НУО (32%) і дуже низько оцінюють представники НУО бажання держави ініціювати співпрацю (2%). Незважаючи на те, що НУО та владні структури співпрацюють досить часто, рівень такої співпраці залишається невисоким. Протягом минулого року 36% НУО взагалі не виконували спільних проєктів з державою і тільки чверть (22% НУО) працювали в партнерстві з державними структурами над трьома і більше проєктами. Згідно з відповідями респондентів, головними перешкодами для співпраці з владою є нерозуміння корисності такої співпраці з боку владних структур та відсутність у них інформації про діяльність НУО. Отримані дані свідчать, що співпраця між НУО

та державними структурами на регіональному або місцевому рівні є кращою, аніж на загальнодержавному.

Для впливу на процес ухвалення політичних рішень на загальнонаціональному рівні їм бракує правових механізмів громадського контролю за діяльністю органів влади. Іншою причиною неналагодженої конструктивної співпраці з центральними органами влади слід визнати прагнення громадських організацій обмежити сферу своєї діяльності проблемами, розв'язання яких не призводить до конфліктів з владою. Різноманітні сегменти громадянського суспільства не відчують один одного союзниками у взаємодії з владою.

Громадські організації є необхідним допоміжним інструментом реалізації різноманітних інтересів людини: приватний інтерес людини у суспільстві набуває можливості власної реалізації лише завдяки об'єднанню з іншими. Відтак опосередкованість соціального буття людини неминує викликає до життя появу добровільних асоціацій та громадських угруповань. З огляду на це, однією з головних перешкод, яка суттєво гальмує розвиток вітчизняного неурядового сектора на сучасному етапі, залишається дефіцит інституціоналізації громадянської активності населення: 83,7% громадян у 2005 р. не належали до жодної з громадських або політичних організацій чи рухів. Як наслідок, замість конструктивного діалогу між державою та суспільством домінуючою формою впливу громадян на перебіг політичного процесу залишається колективна мітинговість, що не є позитивом у контексті досягнення легітиматії владних ініціатив.

Головними причинами, що заважають суб'єктам громадянського суспільства проводити успішні кампанії по захисту та реалізації інтересів громадян, є:

1) низька чисельність членства організацій та неспроможність мобілізувати широку громадськість;

2) усталене ігнорування владою правових механізмів захисту прав громадян та механізмів участі громадськості в процесі прийняття рішень;

3) незадовільний стан забезпечення судовою системою України рівного доступу до правосуддя;

4) виникнення цілої низки псевдогромадських організацій, що створюються конкретними політичними чи комерційними структурами задля задоволення вузькокорпоративних інтересів. Подібна практика несе у собі серйозні ризики для суспільного визнання самої ідеї «громадянського суспільства» в Україні, оскільки нівелює при-

родну сутність громадських організацій як неприбуткових добровільних утворень.

Узагальнені ознаки вітчизняного стану громадянського суспільства такі:

- на сьогодні громадянське суспільство не є ані збалансовуючою протигагою, ані центром впливу, з яким вважає за необхідне рахуватись влада;
- різноманітні сегменти не відчувають один одного співниками у взаємодії з державою;
- зорієнтованість ЗМІ на взаємодію з владою, ігноруються при цьому реальні інтереси громадянського суспільства;
- низький рівень правової культури всіх суб'єктів суспільних відносин;
- надмірно політизований та одержавлений характер діяльності профспілок як компонентів громадянського суспільства. Як наслідок — відсутність паритетних засад соціального партнерства;
- делегітимний стан інституту правосуддя, його відірваність від суспільного контролю;
- розпорошеність та соціальна неструктурованість політичних партій як посередників між громадськістю та державою;
- державна влада перебуває в умовах перманентної кризи легітимності, населення у своїй більшості не довіряє, не вміє і боїться контролювати можновладців.

Загалом, рівень розвитку мережі громадських організацій, їхньої ваги у суспільстві та довіри до них з боку населення ще не відповідає критеріям розвинених демократичних країн. За даними соціологічного моніторингу «Українське суспільство (1992 — 2006 рр.)» Інституту соціології Національної академії наук України у 2004 р. (коли це питання вперше було включено до моніторингу), на запитання «Який рівень Вашої довіри благодійним фондам, громадським асоціаціям і об'єднанням?» 27,3 % респондентів відповіли «Зовсім не довіряю», 22,5 % — «Переважаю не довіряю», 34,9 % — «Важко сказати, довіряю чи ні», 12,2 % — «Переважаю довіряю», 3,0 % — «Цілком довіряю». У 2005 р. зовсім не довіряли зазначеним громадським інститутам 22,7 % опитаних, переважно не довіряли — 25,7 %, вагалися з відповіддю — 37,8 %, переважно довіряли — 12,0 %, цілком довіряли — лише 1,5 %. Не зазнало суттєвих змін співвідношення довіри/недовіри до громадських об'єднань і у 2006 р., коли відповіді на те саме питання розподілилися так: «Зовсім не довіряю» — 23,2 %,

«Переважаю не довіряю» — 26,8 %, «Важко сказати, довіряю чи ні» — 37,8 %, «Переважаю довіряю» — 10,3 %, «Цілком довіряю» — 1,9 %. Таким чином, середній бал індексу довіри (за 5-ти бальною шкалою) до благодійних фондів, громадських асоціацій і об'єднань протягом останніх трьох років — залишався незмінно низьким на рівні 2,4 бала [26]. У 2007 р., за даними національного репрезентативного соціологічного опитування, проведеного Українським інститутом соціальних досліджень ім. Олександра Яременка та Центром «Соціальний моніторинг», на питання про довіру до громадських об'єднань сума відповідей «Повністю не довіряю» та «Скоріше, не довіряю, ніж довіряю» склала 43 % у той час, як сума відповідей «Повністю довіряю» та «Скоріше, довіряю, ніж не довіряю» склала лише 35 % [26].

Натомість, на думку Ф. Фукуями, «стабільна політична структура... може виникнути лише за умов, якщо люди, що об'єднані спільними інтересами, здатні до співробітництва заради загальних цілей — здатність, заснована, врешті-решт, на соціальному капіталі... Схильність до самоорганізації є саме тією складовою, яка конче необхідна для успішної роботи демократичних політичних інститутів... ніяка система не може бути вибудована, спираючись на масу неорганізованих та ізольованих один від одного індивідів, схильних формувати власні погляди та уподобання, про які стає відомо лише під час виборів» [27, с. 580].

Причинами низького рівня довіри українського суспільства до громадських організацій експерти вважають недостатню обізнаність громадськості з важливістю ролі цих організацій у процесі управління, бідність переважної частини населення, через що люди зайняті переважно повсякденними проблемами виживання, незадовільний рівень інформування громадськості про існуючі НДО та пасивність останніх щодо залучення населення до своєї діяльності. Втім, на нашу думку, першоджерелом суспільної недовіри до представників громадянського суспільства є скептицизм населення щодо ефективності та результативності їхньої взаємодії із органами влади. Що, у свою чергу, знову ж таки зводиться до питання легітимності останньої.

У Посланні Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році» серед головних пріоритетів розвитку визначено налагодження повноцінного діалогу між владою та громадськими організаціями [28, с. 32]. Важливість посилення впливу представників недержавного сектора на перебіг суспільно-політичного процесу в Україні обумовлюється низкою чинників. Серед яких:

■ очікуване зростання уваги та посилення вимог до української влади з боку країн — членів ЄС у сфері дотримання демократичних норм та цінностей (головною з яких є закріплення за суб'єктами громадянського суспільства статусу рівноправного партнера у процесі реалізації державної політики);

■ підвищення ціннісних та моральних критеріїв оцінки діяльності представників правлячої еліти з боку населення;

■ падіння рівня суспільної підтримки найвищих органів державної влади на тлі незмінності показників довіри населення до неполітичних інституцій — ЗМІ, громадських організацій, церкви, профспілок.

На шляху взаємодії держави і громадянського суспільства в Україні вже зроблено чимало кроків. Це і проведення широких громадських слухань за участю представників влади, де обговорювалися стратегічні пріоритети розвитку країни. І створення численних громадських рад при центральних і регіональних органах державної влади, місцевого самоврядування, які набули певного досвіду співпраці й отримали певні результати. І лобіювання громадськими організаціями власних інтересів у законодавчій сфері.

Проте регулярні спільні заходи організацій громадянського суспільства і представників влади все ще не привели до якісного прориву в їх взаємодії, до значного зростання ролі громадянського суспільства, до необхідної відкритості й прозорості влади в Україні. Відсутність традиції громадянського суспільства відчувається особливо гостро і помітно гальмує процес демократизації.

Серед політичних чинників суперечностей між владою та недержавними організаціями насамперед слід виокремити сприйняття багатьма організаціями влади як свого ворога або принаймні недружню силу. Фактично «третій сектор» розглядає себе як опозицію владі. У той же час сама держава також бачить в опозиційних недержавних організаціях саму лише деструктивну силу і не враховує конструктивні пропозиції представників громадянського суспільства. Таким чином утворюється замкнуте коло, у якому сторони не чують і не хочуть чути одна одну.

Оцінюючи характер взаємодії держави та громадських організацій в Україні протягом останніх років, можна виокремити низку беззаперечно позитивних ініціатив з боку державного керівництва у напрямку забезпечення відкритості процесу підготовки та прийняття державних рішень, підвищення рівня залученості структур громадянського суспільства у процеси державного управління.

Так, у листопаді 2005 р. відбулися перші в новітній історії України Президентські слухання на тему «Виклики, породжені свободою». Ініційована Президентом України та представниками «третього сектора» зустріч громадських організацій, бізнесових кіл та науковців фактично стала новою формою взаємодії глави держави з громадянськістю, що засвідчило зростання зацікавленості влади у налагодженні конструктивного та відкритого діалогу із суб'єктами громадянського суспільства. Такий крок ознаменував собою початок руху держави назустріч «третьому сектору», що в перспективі має сприяти подоланню сформованої за останній період атмосфери недовіри один щодо одного. В цьому контексті запорукою успіху ініціативи Президента є необхідність зосередження зусиль усіх зацікавлених сторін у напрямку встановлення зворотного зв'язку між громадянським суспільством та владою, утвердження паритетних відносин у відносинах між собою.

Триває процес удосконалення нормативно-правової бази, яка забезпечує реалізацію принципів відкритості та прозорості діяльності влади та демократизацію процесу вироблення та прийняття політичних рішень. Серед них — Закон України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» від 11 вересня 2003 р. № 1160-IV, укази Президента України від 15 вересня 2005 р. № 1276 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики», «Питання Ради громадськості» № 139 від 23 лютого 2007 р.; розпорядження Президента України «Питання Регіональних приймалень Президента України», постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» (від 15 жовтня 2004 р. № 1378) та «Про додаткові заходи щодо залучення громадян до участі в управлінні державними справами» (від 18 травня 2005 р. № 356).

У цих документах, зокрема, визначено завдання держави щодо посилення роботи у сфері відкритості та прозорості діяльності органів виконавчої влади, підвищення кваліфікації державних службовців у сфері комунікацій з громадянськістю, сприяння зростанню рівня взаємодії органів виконавчої влади та місцевого самоврядування з громадянами та їх об'єднаннями тощо.

У цілому суттєві позитивні зміни у сфері підвищення ефективності діалогу влади з громадянськістю припадають на постмайдановий етап вітчизняного державотворення. Так, майже 60 % представників не-

урядових організацій засвідчили позитивні зрушення у процесах взаємодії громадян та їх об'єднань з владою саме після президентських виборів 2004 р. [29, с. 14].

Зароки незалежності в Україні створена певна нормативно-правова база, яка здатна, загалом, забезпечувати функціонування інститутів громадянського суспільства. Однак вона ще не в усьому відповідає рівню вимог сучасних європейських стандартів та потребує подальшого удосконалення. Найпомітнішим кроком у цьому напрямі за останній рік стала розробка і просування проекту Концепції взаємодії органів виконавчої влади з інститутами громадянського суспільства.

На необхідність створення такої концепції ще кілька років тому звертали увагу експерти та представники громадських організацій, посилаючись, зокрема, на позитивний зарубіжний досвід. Успішно діють, наприклад, угода про взаємовідносини між урядом та некомерційним сектором Англії, Стратегія Датської підтримки громадянського суспільства, Концепція розвитку громадянського суспільства Естонії, Стратегія уряду Угорщини щодо громадянського суспільства, угода між урядом Канади та некомерційним сектором та інші.

Розробка вказаного документа стимулювалася і міжнародними зобов'язаннями України у руслі її євроінтеграційних прагнень, а саме, вимогами пункту 10 Заходів щодо виконання у 2005 р. Плану дій Україна — ЄС.

Метою Концепції визначено «створення сприятливих умов для становлення та розвитку громадянського суспільства в Україні, налагодження ефективної взаємодії виконавчої влади та інститутів громадянського суспільства». Її реалізація передбачається через «сприяння удосконаленню нормативно-правової бази з питань розвитку громадянського суспільства, розробленню ефективних механізмів моніторингу та аналізу громадської думки, забезпеченню вчасного та публічного реагування органів виконавчої влади на пропозиції громадськості, запровадженню механізмів громадського контролю за діяльністю органів виконавчої влади та оцінювання ефективності їхньої роботи» тощо.

Взаємодію органів виконавчої влади з інститутами громадянського суспільства, згідно з проектом Концепції, передбачається здійснювати, зокрема, на принципах соціального партнерства, забезпечення рівних можливостей всім інститутам громадянського суспільства, взаємної відповідальності, участі інститутів громадянського суспільства у формуванні та реалізації державної політики [14].

Ефективність взаємодії влади та громадянського суспільства в Україні у процесі підготовки та прийняття політичних рішень значною мірою залежить від результативності роботи дорадчих структур — громадських рад і колегій при органах влади. Оцінка ефективності роботи дорадчих структур у вітчизняних умовах, моніторинг кількісних та якісних показників їх функціонування при центральних органах влади є важливим критерієм рівня впливу громадськості на процес розробки та втілення державної політики. Крім того, ефективність діяльності дорадчих структур зменшує вирогідність поширення корупційних явищ в управлінському процесі, адже рішення, які приймаються, виводяться у сферу публічної аргументації.

На нинішньому етапі в Україні чимдалі міцніше утверджується модель співпраці держави та громадськості у форматі діяльності дорадчих структур (передусім громадських рад та колегій) при центральних органах влади. На даний момент в Україні створена ґрунтовна нормативно-правова база, яка регламентує відносини у сфері залучення громадськості до процесу вироблення державної політики. Базовими у цій сфері є Указ Президента України від 31 липня 2004 р. № 854 «Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» та постанова Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2004 р. № 1378 «Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики». У 2005 р. оприлюднено Указ Президента України № 1276 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» та постанову Кабінету Міністрів України «Про додаткові заходи щодо залучення громадян до участі в управлінні державними справами». Відповідно до цих документів, головним призначенням дорадчих структур є:

- надати громадянам можливість брати участь у процесі ухвалення рішень;
- оптимізувати процес взаємообміну інформацією між громадянами і державними урядовцями;
- врахувати досвід громадськості у тих чи інших сферах суспільного життя.

Протягом другої половини 2007-го — 2008 р. у сфері інституціонального забезпечення взаємодії органів державної влади та громадськості спостерігалися загалом позитивні зміни, підтвердженням чого стало: утворення відділу сприяння розвитку громадянського суспільства при Секретаріаті Кабінету Міністрів України; формування (відповідно до

Указу Президента України) Національної конституційної ради з метою залучення громадськості до процесу розробки концепції конституційної реформи та нової редакції Конституції; формування низки громадських колегій при центральних органах виконавчої влади (при Міністерстві оборони України, Міністерстві освіти та науки України, Міністерстві аграрної політики України, Міністерстві палива та енергетики України, Державному комітеті ядерного регулювання України); створення Громадської експертної ради при Українській частині Комітету з питань співробітництва між Україною та ЄС та Громадської ради з питань дотримання прав людини при Міністерстві внутрішніх справ; з 2008 р. на рівні уряду почала функціонувати Рада підприємців.

Процес активного формування дорадчих органів на регіональному та місцевому рівні був активізований наприкінці 2005 р., після видання у вересні Указу Президента «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики». В 10 областях України був розпочатий спільний проект Секретаріату Президента України та ОБСЄ по створенню при обласних адміністраціях експертних груп за участі представників громадських організацій, наукових установ та органів влади. Проект здійснювався в Чернігівській, Чернівецькій, Донецькій, Кіровоградській, Львівській, Одеській, Закарпатській, Вінницькій, Запорізькій областях та місті Севастополь. Головним напрямком діяльності експертних рад, сформованих на базі обласних адміністрацій, стала громадська експертиза актів місцевих державних адміністрацій.

Разом з тим у практичній площині реалізації законодавчо унормованих механізмів взаємодії держави та громадянського суспільства спостерігаються неоднозначні тенденції. Не створено Громадську раду при Кабінеті Міністрів України, яка має виконувати координуючу функцію в системі дорадчих органів. Не сформовано (або на стадії формування) Рада громадськості при Президентові України, низку громадських колегій при деяких міністерствах.

Не створеними (на стадії реорганізації) залишаються дорадчі структури при Міністерстві юстиції України, Міністерстві регіонального розвитку та будівництва, Міністерстві праці та соціальної політики, Міністерстві культури та туризму. Низьким є ступінь інституціоналізації дорадчих структур при комітетах Верховної Ради України: станом на другу половину 2008 р. з 26 комітетів створено 6 громадських рад. До того ж діяльність існуючих при ВРУ дорадчих структур гальмується нестабільною роботою парламенту.

Попри закріплене законодавством зобов'язання центральних органів виконавчої влади забезпечувати систематичну роботу дорадчих структур, протягом 2008 р. лише 50% органів влади регулярно проводили засідання громадських рад із залученням представників громадянського суспільства (громадських організацій, профспілок тощо). Переважна більшість міністерств не використовують у своїй діяльності консультативний потенціал дорадчих структур, тим самим обмежуючи доступ громадськості до процесу вироблення управлінських рішень. Діяльність активних громадських рад висвітлюється недостатньо. На веб-сторінках відповідних центральних органів виконавчої влади або взагалі відсутня інформація про створення таких органів, не кажучи вже про їхню діяльність, або ж інформація обмежується лише наказом про створення таких органів, положенням про них та списком членів. Це значно обмежує можливість зацікавлених представників громадськості долучатися до діяльності таких органів.

В основі причин, які обумовлюють низьку ефективність співпраці влади та громадськості у формі громадських рад (колегій), лежать як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори. Серед них:

- обмеження повноважень громадських рад дорадчим статусом та невизначеність джерел їх фінансування;
- механізм створення громадських рад чітко не визначений, що дозволяє органам влади на свій розсуд формувати їх склад з представників лояльних до них організацій;
- низький рівень політичної культури усіх учасників даного процесу;
- на місцевому рівні досить широко використовується практика залучення до складу громадських рад тільки представників політичних партій як суб'єктів громадянського суспільства. Втім, питання про їхню приналежність до громадянського суспільства було і залишається дискусійним.

Залучення представників «третього сектора» до процесу вироблення державних рішень та підготовки документів відбувається у вигляді проведення громадських слухань: так, протягом 2005–2007 рр. центральними органами виконавчої влади було проведено ряд заходів, метою яких було громадське обговорення суспільно значущих питань стратегічного розвитку — становлення суспільного мовлення, євроатлантичної інтеграції України, проведення адміністративно-територіальної реформи. Окрім цього, поступово набуває ознак систематичності практика залучення представників «третього сек-

тора» до обговорення законопроектів, які регламентують відносини недержавної сфери («Про внесення змін до Закону України «Про об'єднання громадян», «Про невідприємницькі організації», «Про відкритість і прозорість діяльності органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування», «Про доступ до публічної інформації»). Прискіпливе суспільне обговорення вперше за часів незалежності пройшли попередня та чинна програми діяльності уряду. Подібні слухання є необхідною складовою соціального діалогу влади та громадськості. Фактично такі заходи покликані сприяти налагодженню механізмів взаємодії держави та громадянського суспільства, визначенню пріоритетів та перспектив цієї взаємодії. Проте існує небезпека формування політичного прецеденту перетворення таких зустрічей на своєрідну процедуру демократичних форм легітимації політичної діяльності урядових структур для прикриття недемократичних за суттю результатів цієї діяльності. Тому для забезпечення прозорості та об'єктивності подібних заходів, необхідне залучення якомога більш широкого спектра політичних сил до їх проведення.

У цілому результативність громадських слухань як форми взаємодії влади та громадян залежить не лише від позитивної налаштованості до співпраці можновладців, але й від спроможності інститутів громадянського суспільства адекватно репрезентувати інтереси населення. На сьогоднішній день частка рядових членів громадських організацій, які беруть участь у подібних заходах, залишається мінімальною.

Помітною тенденцією у процесі налагодження співпраці держави та громадянського суспільства стає зростаюча інституалізація відносин між владними структурами та зацікавленими громадськими об'єднаннями. За ініціативою останніх укладено низку необхідних угод, що повинні сприяти практичному втіленню принципів відкритості та прозорості діяльності державних установ, забезпеченню налагодження зворотного зв'язку між реальними інтересами суспільства та владними рішеннями. Важливим етапом у цьому напрямі стала поява у лютому 2004 р. Хартії суспільних організацій України у галузі регуляторної політики. Неабиякого значення у ній надається створенню додаткових механізмів громадського контролю за дотриманням регуляторних процедур органами влади та забезпечення участі громадськості в реалізації регуляторної політики у сфері господарювання.

Значного поширення за останній період набула практика активної діяльності громадських організацій у вирішенні соціально-економічних проблем на місцевому рівні. Так, наприклад, у Києві,

Харкові, Дніпропетровську, Львові за останній рік виникла низка громадських об'єднань (форуми порятунку, «Голос громади Києва», «Громадський актив Києва», організації «Самопоміч» у Львові, «Наш дім» у Дніпропетровську), які чинять посилений опір політиці влади та інвесторів у питанні розширення будівництва у «зелених» зонах міста. Іншими питаннями, які зумовили активну участь НУО у розв'язанні актуальних проблем місцевого значення протягом 2006 р. — першої половини 2007 р. стали якість комунальних послуг та відповідні тарифи на них, доступ громадян до інформації, відкритість реєстру об'єктів комунальної форми власності тощо (однією з перших у цьому напрямку розпочала активну роботу сумська коаліція громадських організацій «Воля громади», яка у 2006 р. започаткувала акцію «Знай, чим володієш»).

Втім суттєві інституційні перепони існують у сфері реалізації громадських ініціатив на місцевому рівні: тільки 11 % територіальних громад мають затверджені статuti, де врегульовані форми взаємодії населення із владою [30, с. 5]. Відсутність статутів негативно позначається на практиці застосування механізму місцевої ініціативи, що, у свою чергу, навіть гіпотетично обмежує можливості громадян впливати на рішення місцевих рад правовим шляхом. Підтвердженням цього стали численні конфлікти між громадськими організаціями та представниками органів влади на місцевому рівні з приводу вирішення соціально-економічних проблем територіальних громад (розширення будівництва у «зелених» зонах, доступ громадян до інформації, відкритість реєстру об'єктів комунальної форми власності тощо). Відтак помітний дефіцит інституцій повсякденної демократії — тобто тих засобів прийняття рішень, які набувають ваги у період між виборами, — призводить до відчуження влади від населення, породжуючи кризу легітимності.

Отже, на сьогоднішній день можна окреслити низку тенденцій, що визначають стан та якість взаємодії владних органів та об'єднань громадян у сфері реалізації державної політики:

1) спроможність неурядових організацій представляти й захищати права та інтереси громадян є низькою: далеко не всі групи інтересів мають інституціональне оформлення у вигляді професійних неурядових організацій, що ускладнює процес публічного консультування й урахування інтересів громадськості.

2) ані органи державної влади, ані представники громадянського суспільства не мають достатнього досвіду і навичок застосування

процедур публічної політики та консультацій, що призводить до ухвалення неефективних рішень;

3) попри те, що на сьогоднішній день в Україні сформовано значний правовий масив, що регулює процедури консультування з громадськістю та механізми її залучення до процесу прийняття рішень, вони (правові механізми) не використовуються повною мірою ані органами влади, ані суб'єктами громадянського суспільства, що обумовлюється низькою політичною та правовою культурою представників обох сторін;

4) основними формами участі громадських організацій у публічній політиці здебільшого є проведення «круглих столів», мітингів, прес-конференцій. Натомість недостатнім залишається вплив представників «третього сектора» на процес прийняття державних рішень шляхом їхньої участі (залучення до участі) у таких формах співпраці з органами влади, як громадські ради та громадські колегії. Діяльність останніх носить переважно декоративний характер: їхня участь у процесах розробки та прийняття важливих політико-державних рішень як на загальнодержавному, так і на місцевому рівні здебільшого ігнорується.

Значного ускладнення процесам становлення справді дієвого громадянського суспільства додають особливості культурно-історичного характеру розвитку української нації. Як справедливо відзначають експерти у сфері дослідження громадянського суспільства, у поведінці українців домінує принцип «моя хата скраю», а особисті проблеми більша частина громадян схильна вирішувати через «зв'язки», а не за допомогою суспільних інститутів; проблеми ж взагалі вважаються завданням «начальства» [31]. Українським громадянам бракує знань про демократичні інститути та способи своєї участі у їх формуванні й контролі за їхньою діяльністю. Населення звикло підкорятися тим, хто приймає рішення, а не відкрито впливати на процес їх розробки та імплементації. Низький рівень політичної культури як представників владних структур, так і громадян обумовлює те, що механізми участі громадськості не визнаються цінними інструментами реалізації політики та отримання послуг [32, с. 136]. Відтак громадянське суспільство не довіряє державі, і навпаки — представники влади не вважають за потрібне співпрацювати з громадськістю.

Причини, які зумовлюють низький рівень громадської активності в Україні, умовно можна розділити на три групи:

а) соціально-психологічні стереотипи, притаманні значній частині населення, зокрема патерналістські орієнтації, які частково відтво-

рюються в умовах несправедливої та недосконалої системи розподілу ресурсів на всіх рівнях;

б) втрата громадянами довіри до влади та можливості впливу на неї і, як наслідок, недовіра до самої держави, обрання ними індивідуальних шляхів виживання, а отже, байдужість до громадських справ;

в) брак розвинених механізмів зворотного зв'язку між владою і громадянами, недосконалість інститутів, які є каналами для виявлення громадської активності населення — політичних партій, профспілок та громадських організацій, практична відсутність в Україні доступних для більшості населення незалежних ЗМІ.

Нарешті, процес формування громадянського суспільства, а отже, й зростання рівня легітимності державної влади невіддільно пов'язаний із проблемою конституювання середнього класу. Адже досвід демократичних країн довів: саме представники середнього класу займають найбільш активну соціальну позицію у вирішенні питань суспільного значення, захисті демократичних прав і свобод та віддають перевагу ліберальним цінностям [33, с. 134]. На переконання українських соціологів, від часу проголошення незалежності українське суспільство перебуває у стані соціальної аномії, який характеризується «розкладанням системи цінностей, обумовленим кризою всього суспільства, його соціальних інститутів, суперечністю між проголошеними цілями і неможливістю їх реалізації для більшості» [34, с. 255].

Як свідчать дані соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, населення нашої країни потерпає не лише від матеріального, але й соціального дискомфорту. На початок 2006 р. більшості людей «не вистачає благ, що відповідають цінностям середнього класу: стабільності в суспільстві і соціальних гарантій, які забезпечують почуття впевненості в «завтрашнім дні» [35]. Основною характеристикою соціального статусу в умовах дезорганізованого суспільства є невизначеність. Процес поляризації супроводжується надто повільним формуванням нового. За таких умов держава втрачає базову соціальну основу, на яку могла б спиратися в процесі реформування.

Таким чином, попри наявність позитивних кроків держави у напрямі налагодження конструктивного діалогу із громадськими організаціями, на сьогоднішній день можна виокремити ряд небезпечних тенденцій, що впливають на стан та якість такої взаємодії, а відтак ускладнюють легітимізацію владних інститутів у масовій свідомості.

✓ По-перше, процес підготовки стратегічно важливих галузевих документів та заходів, які регулюють правовідносини функціонування суб'єктів «третього сектора», є недостатньо досконалим. Попри організацію Міністерством юстиції громадського обговорення законопроектів «Про внесення змін до Закону «Про об'єднання громадян» та «Про відкритість і прозорість діяльності органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування», більшість конструктивних пропозицій, які надійшли від неурядових організацій, враховано не було. Як наслідок, законопроекти несуть у собі низку ризиків:

1) обмеження права громадських організацій займатися підприємницькою діяльністю, а юридичних осіб — права бути засновниками, членами та учасниками громадських організацій разом із фізичними особами залишають невирішеною проблему покращення фінансово-матеріальної бази численних представників вітчизняного «третього сектора». Що, у свою чергу, не тільки значно ускладнює їхні можливості у сфері надання соціальних послуг населенню (на сьогодні у цьому напрямку працюють близько 31% представників «третього сектора», проте їхній внесок у ВВП становить менше 1%, у країнах Західної Європи цей показник сягає 15%), але й фактично консервує у довгостроковій перспективі небажану практику монопольної залежності (орієнтації) численного сектора вітчизняних неурядових організацій від іноземного капіталу;

2) відсутність у розроблених виконавчими владними структурами законопроектів переліку гарантій щодо забезпечення права на доступ до публічної інформації, принципів та режиму забезпечення доступу до публічної інформації, процедур оскарження рішень, дій чи бездіяльності розпорядників інформації залишають невирішеною проблему налагодження дієвого механізму зворотного зв'язку між громадянами та органами державної влади.

✓ По-друге, розбалансованість та неузгодженість позиції вищих органів державної влади стосовно удосконалення механізму функціонування широкого кола суб'єктів громадянського суспільства. Непоодинокими випадками протягом останнього періоду стали звернення громадських організацій до Президента України з проханням застосувати право вето стосовно прийнятих Верховною Радою законів (зокрема, щодо прийнятого у лютому 2006 р. Закону України «Про волонтерський рух»), які несуть деструктивні за своїм впливом наслідки для розвитку громадянського суспільства.

Подібні непорозуміння у вищих ешелонах державної влади пояснюються відсутністю до цього часу державної стратегії розвитку громадянського суспільства. В такій ситуації перерозподіл повноважень між гілками влади, обумовлений прийнятими змінами до Конституції України, в такій ситуації несе у собі загрозу подальшого зростання песимістичних настроїв у середовищі громадянського суспільства та, як наслідок, поступову делегітимацію більшості владних ініціатив у свідомості соціальних суб'єктів.

✓ По-третє, занепокоєння викликає низька ефективність взаємодії між центральними органами виконавчої влади та новоутвореними громадськими колегіями. Адже важливих рішень, які були б прийняті в рамках такої співпраці за останнє півріччя, обмаль, що значно зменшує ступінь залучення представників «третього сектора» та громадян у цілому до управління державними справами.

Ймовірність відновлення владою необхідного рівня народної довіри залежатиме від усвідомлення важливості співпраці з різноманітними організаціями громадянського суспільства. Владний потенціал правлячої еліти в сучасному світі потребує демократичного наповнення та інституалізації суспільного визнання на рівні неполітичних відносин. Адже саме відсутність у попередні роки реальних механізмів подальшої корекції державної політики (відсутність ефективних засобів впливу населення на політику державних органів та захист конституційних прав) поставила громадян у ситуацію вибору «без права на помилку», спричинивши «майдановий» варіант розв'язання конфлікту.

Забезпечення результативності взаємодії органів влади з інститутами громадянського суспільства є необхідною передумовою утвердження консолідованої моделі демократії як засадничого принципу суспільно-політичного устрою та вагомого чинника реалізації євроінтеграційних устремлінь Української держави. На нинішньому етапі форми інституціалізованої співпраці держави та громадськості потребують корекції. Налагодження повноцінного діалогу між державою та громадянським суспільством можливе за таких умов:

1. Посилення інституційної спроможності громадських рад при органах державної влади, що передбачає завершення процесу формування дорадчих структур при владних установах та забезпечення системності і результативності роботи вже існуючих рад. З цією метою:

— завершити процес формування громадських рад при центральних органах виконавчої влади та при всіх комітетах Верховної Ради України;

– визначити необхідне коло інформаційно-аналітичних матеріалів, які державні органи мають надавати громадським радам;

– запровадити єдину звітність про діяльність дорадчих структур та її результати з обов'язковим оприлюдненням цієї інформації на Інтернет-сайтах відповідних органів влади.

2. Перетворення громадськості на впливого суб'єкта політичного процесу. Це, у свою чергу, вимагає активного залучення громадських організацій до експертиз проектів законодавчих та нормативних актів на предмет їх потенційного впливу на розвиток громадянського суспільства.

3. Серед пріоритетних заходів держави у напрямі покращення умов ефективної реалізації громадських ініціатив мають стати, зокрема, такі:

– розробка та втілення у життя державної програми професійної підготовки спеціалістів у галузі менеджменту громадських організацій через систему державних та приватних вузів — відповідне завдання має бути покладене на Міністерство освіти України;

– сприяння розвитку внутрішньої системи фінансування громадських організацій — шляхом розширення податкових стимулів для підприємницьких структур;

– розробка проекту правового пакету регламентації діяльності місцевих рад — зокрема, у питаннях їхньої взаємодії із територіальною громадою. З метою контролю за своєчасним розглядом владними установами громадських ініціатив на регіональному та місцевому рівнях у статуті діяльності відповідних органів має бути внесене положення про першочерговий розгляд місцевих ініціатив, які надійшли до них протягом останнього часу.

4. Забезпечення можливостей громадським організаціям на конкурсній основі брати участь у реалізації державних соціальних та гуманітарних програм поряд з бюджетними організаціями.

5. Проведення загальнодержавної кампанії щодо розповсюдження знань та розуміння ролі ОГС серед широкої громадськості, створення навчальних курсів для підготовки професійних кадрів для ОГС.

6. Створення системи моніторингу громадської думки з питань ефективності державної політики на загальнонаціональному та локальному рівнях; забезпечення доступу громадян до інформації про діяльність та рішення державних органів.

7. Для законодавчого забезпечення діяльності організацій громадянського суспільства необхідно:

– прийняти Закон України «Про невідприємницькі організації» та нову редакцію Закону «Про об'єднання громадян», проекти яких підготовлені за участі експертів громадських організацій, спрямовані на розбудову недержавних структур та відповідають європейським стандартам громадянського суспільства;

– забезпечити правові основи повноцінного інформування суспільства та громадян шляхом прийняття законів України «Про інформацію» (у новій редакції), «Про доступ до інформації», «Про інформаційну відкритість влади»;

– внести зміни до Законів України «Про органи самоорганізації населення», «Про місцеве самоврядування в Україні» та інших законодавчих актів, які регламентують питання утворення, діяльності та ліквідації органів самоорганізації населення, включаючи їхні взаємовідносини із органами влади;

– прийняти Закон України «Про участь громадськості у формуванні та реалізації державної політики, вирішенні питань місцевого значення», в якому передбачити: 1) заборону очолювати громадські ради керівникам органів виконавчої влади, при яких утворюються дорадчі структури; 2) розширити репрезентативний склад дорадчих структур представниками органів самоорганізації населення (ОНС).

Враховуючи існуючі суперечності між новим цивільним законодавством та законами, що регулюють діяльність організацій громадянського суспільства, доцільно створити спеціальну комісію, яка б за участі експертів від недержавних структур могла б підготувати весь пакет необхідних змін до українського законодавства, аби узгодити його між собою та гармонізувати з міжнародними документами, ратифікованими Україною.

4.3. ПАРТІЙНИЙ СЕГМЕНТ ЯК ЧИННИК ДЕМОКРАТИЧНОЇ ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Розпад тоталітарного СРСР багато в чому стався завдяки природному відживанню штучно створеної монопартійної системи, яка підпорядковувала собі і паросткові інститути громадянського суспільства, і державні структури одночасно. Наприкінці ХХ сторіччя вона остаточно увійшла у непримиримі суперечність з об'єктивною, загальноцивілізаційною тенденцією до демократизації суспільного життя, важливою складовою якої виступає збагачення та розширення

партійного сегмента суспільства. Тому початок розбудови незалежної України був ознаменований появою багатьох партій, а отже, й інноваційною інституалізацією усталеної десятиріччями тоталітаризму політичної системи.

Для цього з'явилися відповідні умови матеріального, соціального, культурного та духовно-ідеологічного характеру. Внутрішньополітична кон'юнктура України, таким чином, включилася у рух до світових демократичних стандартів людської життєдіяльності. Щоправда, треба зазначити, що процес становлення та функціонування партійного сегмента українського суспільства відбувався у вкрай суперечливих умовах, де часто домінували старі стереотипи мислення та діяльності, що призводило до періодичної конфронтації учасників політичного процесу [26; 37; 38]. Більш того, навіть цілком нові ідеї виникали за принципом спрощеної альтернативи минулому, що автоматично знижувало їхній конструктивно-творчий потенціал. Адже лише на запереченні старого ніколи не можна зростити нове за суттю та формою.

Але у будь-якому випадку партії виступають у ролі посередників у взаємодії між суспільством та владними структурами і державою в цілому. Будучи результатом громадської активності, вони окреслюють окремий сегмент громадянського суспільства, в межах якого узгоджуються специфічні інтереси певних груп та інтереси усього суспільства. Одночасно двоїстість ролі партій полягає у тім, що у своїй зрілій, інституалізованій формі вони вже частково виходять з громадянського суспільства на рівень політичної системи і беруть участь у здійсненні влади [39].

Створення та діяльність партій в Україні регулюється Законом «Про політичні партії» [3] від квітня 2001 р., ухваленим після багаторічної політико-правової дискусії. Доти цей процес регулювався Законом «Про об'єднання громадян» [4] ще від 1992 р. Останній сприяв мультиплікації величезної кількості нечисленних «паперових» партій. Новий закон дав змогу протистояти навалі фіктивних партій. Міністерство юстиції України почало перевірку їхньої відповідності нормам нового закону, і кількість партій в Україні природним чином скоротилася.

Таким чином, дефіцит демократичних традицій, законодавчої бази їхнього закріплення та виконавчого супроводження, а також ідеологічна різновекторність та розпорошеність соціального підґрунтя партій, у тому числі й на міжпоколінському, соціально-демографічному

рівні, обумовили специфіку і тривалість еволюції політичних партій в Україні та істотно гальмували відповідний процес.

Однак нові тенденції у внутрішньопартійних та міжпартійних стосунках, а також у взаємодії партій як інститутів громадянського суспільства та влади диктують необхідність перетворення партійного сегмента на консолідуючу український народ силу. Усвідомлення цієї необхідності відбувається на тлі боротьби конструктивних та деструктивних партійно-політичних сил, внаслідок якої, як підказують здоровий глузд та світовий досвід, має бути створена посттранзитивна, впливова багатопартійна система як запорука економічної і соціально-політичної стабільності всього суспільства та структур влади зокрема.

Останні покликані постійно знаходити, відновлювати або змінювати найбільш ефективний інструментарій оптимізації співвідношення традицій, цінностей, інтересів та потреб більшості політичного соціуму, виокремлюючи при цьому їхні пріоритетні і другорядні, поточні та довгострокові різновиди з огляду на зміну внутрішньополітичних обставин та міжнародних зрушень.

Україна не є винятком із того здобутого світовим досвідом правила демократичної інституалізації, коли громадська активність на сучасному етапі усе більше потребує розширеного через партії політичного відбиття як на рівні повсякденної життєдіяльності людини, так і на рівні представництва у системі влади. Саме на цьому полі партії виконують унікальну роль як громадські об'єднання, покликані доступними їм, конституційними засобами захищати права та свободи, специфічні інтереси певних соціальних спільностей людей. Це відбувається в процесі досягнення владою належної громадської підтримки задля встановлення нових або принципового оновлення старих економічних та соціально-політичних відносин. На відміну від інших організацій (профспілок, релігійних, молодіжних, жіночих, екологічних, антивоєнних тощо), що відстоюють інтереси більш «тонких» соціальних прошарків населення за допомогою впливу на відповідні владні органи, партії акцентовані на боротьбі за владу парламентським або позапарламентським, еволюційним, стагнаційним або революційним шляхами.

Підґрунтям для участі у такому протиборстві стає здатність партій акумулювати власну масову соціальну підтримку і відданий кадровий потенціал, а також налагодити і, головне, підтримувати розвинуту мережу партійних осередків на місцях. Організаційна

розбудова партій потребує, у свою чергу, поєднання легальності та легітимності їхнього існування, новизни запропонованого програмного продукту з відповідним ідейно-теоретичним обґрунтуванням, зрозумілим масам, соціальної підтримки. Сюди ж входить й вимога несуперечливості або, принаймні, мінімальної суперечливості своєї політики інтересам тих соціальних спільностей, які не підтримують цю партію чи входять до іншої. Величезну роль у цьому відіграють партійні лідери.

У країнах сталої демократії проблема партійного лідера, хоча й є принциповою, але вирішується згідно зі стійкими партійними традиціями, символами, ритуалами та стереотипами, тобто на певних програмних принципах. Іншими словами, на відміну від поточної партійно-політичної ситуації в Україні, там саме лідера обирає партія, а не лідер створює партію під власне оточення, персональні амбіції та регіональні уподобання. А політична відповідальність партійних «верхів» підтримується та доповнюється політичною культурою, обізнаністю та інформованістю «низів», тобто «рядових» партійців. Врешті-решт, на відміну від України, створення нових партій та розмноження вже існуючих у країнах сталої демократії у незрівнянно меншій мірі залежить від наближення чергових виборів будь-якого формату — президентського, парламентського або місцевого. Однак, як справедливо зазначає відомий дослідник європейських партійних систем *Герберт Кітшельт*, у перехідних суспільствах програмний спосіб партійного будівництва, який найбільше відповідає демократизації, не завжди переважає [7, с. 447–451].

Разом з тим світовий досвід партійного будівництва, хоча зазвичай і свідчить, що метою партій є вибори та прихід до влади або посилення участі у її здійсненні, але у міжвиборний період партії чітко зорієнтовані на виконання внутрішніх та зовнішніх громадсько-політичних функцій або завдань.

Серед перших слід, передусім, виокремити статутно-програмну структуру партії і налагодження мережі первинних організацій із ефективною системою зворотного зв'язку між центральними та місцевими осередками, оптимальну організацію і моральні принципи використання фінансових ресурсів, визначення перспектив реалізації та розширення рекрутивного поля і, нарешті, забезпечення спадкоємності партійної політики за рахунок оновлення та збагачення кадрового резерву керівного складу партії. Головне ж полягає у тім, що у партії, яка розраховує на довголіття, повинні ді-

яти громадяни, здатні взяти співучасть у реалізації суспільних інтересів, допомагати виборцям у задоволенні соціальних потреб, відгукуватись на найменші порушення громадянських прав та свобод людини, підтримувати та супроводжувати громадські ініціативи, забезпечувати законослухняність виборців та сприяти демократичній легітимності влади [37].

Серед зовнішніх функцій партій, на нашу думку, має сенс звернути увагу на пріоритетність таких, як:

- прагнення до влади в ім'я реалізації своїх програмних положень, які відбивають актуальні інтереси та потреби «патронажних» соціальних спільностей;

- ствердження партії як посередника у взаємозв'язку між інститутами громадянського суспільства та владними структурами, між громадськими організаціями та державними установами з метою збереження соціального миру та узгодженого, безконфліктного політичного процесу;

- проведення публічних, у тому числі й святкових для держави, акцій задля оприлюднення своїх програмних положень або нагальних вимог із залученням якомога більшого політично загалу населення;

- пошук компромісів, можливостей підтримки та конструктивної взаємодії з боку інших партійно-політичних сил та громадських організацій у поєднанні поточних та потенціальних інтересів внутрішньо-політичних та зовнішньополітичних сил та партнерів;

- ідеологічний та політико-педагогічний вплив на розвиток масової політичної культури просвітницького характеру.

Разом з тим слід зазначити, що хрестоматійні істини можуть діяти з максимальною ефективністю лише у межах світового досвіду створення та функціонування партійно-політичних систем. Однак для кожної конкретної країни, включаючи Україну, він може бути застосованим лише певною, добре вивіреною мірою згідно з історико-культурними, історико-політичними та національними критеріями.

Так, у вітчизняних умовах загальне правило, що суперництво партій у боротьбі за владу засновано на наданні кожній з них рівних можливостей, є досить ефективним інструментом забезпечення прогресу громадянського суспільства, але й дотепер працює з великими збоями. Роки незалежності України показали, що, як правило, партія, що прийшла до влади, отримуючи відповідну назву «партія влади», створює для себе привілейоване становище. І у цих умовах важко класифікувати партії на партії авторитарні з тоталітарним акцентом,

що узурпують право стати загальносуспільним керманічем, на партії парламентського типу, що отримують у суспільстві загальнонаціональне реноме внаслідок виборів, і, врешті-решт, на масові партії.

З огляду на це мусимо погодитись з ідеєю *М. Дюверже* про розподіл партій на кадрові і масові [39]. Згідно з цими критеріями, небезперечними і лише вибірково застосовуваними в аналізі креативного потенціалу партійно-політичного сегмента у демократичній інституалізації сучасної України, можна шляхом компаративного порівняння вийти на продуктивні висновки.

Так, з практичної точки зору, найбільш раціональними для сучасного стану українського суспільства доцільно вважати змішаний тип — тип кадрово-парламентських партій. Вони об'єднують у своїх рядах обмежену кількість професійних політиків, а формально — усіх громадян, що голосують на виборах за партійного лідера та за кандидатів від цієї партії. Головним для таких партій, побудованих на виробничо-територіальному принципі і не маючих офіційно оформленого членства, виступає завдання забезпечення більшості голосів на виборах, внаслідок чого наявність постійної політичної програми поступається місцем демонстрації досить популістської і при тому дещо аморфної передвиборної платформи.

На відміну від попередніх масові партії відрізняються численністю своїх членів (іноді навіть гіпертрофованою штучним чином), відносною єдністю ідейно-політичних поглядів, яка іноді стає домінантною у суспільному житті, і, нарешті, достатньо жорсткою організаційною дисципліною у відносинах керівників та керованих. Економічна та соціально-політична розширеність програм таких партій, як правило, співіснує з постійними пошуками джерел забезпечення фінансовими та соціальними ресурсами.

Науково-аналітичний підхід до оцінки партійного сегмента як чинника демократичної інституалізації українського суспільства, здавалося б, свідчить, що найбільш сприятливі умови для вільного розвитку громадянського суспільства створює багатопартійна система, що має можливості удосконалення партійно-політичного захисту не лише інтересів великих соціальних спільностей, але й незначних. Проте в Україні електорат став свідком, що зайва багатопартійність у транзитивний період буває небажаною і навіть небезпечною як для громадянських інститутів, так і для державних структур. Навіть тоді, коли суспільство стало жити в умовах різних форм власності та впровадження ринкових відносин.

Тому у випадку з особливостями переходу від монопартійно-тоталітарної до багатопартійної системи, як це сталося в Україні, маємо дійти висновку, що на початку ствердження незалежної України відбулося:

- тимчасово-кон'юнктурне єднання колишніх суперників — кадрових комуністів України та так званих дисидентів — в опорі проти диктату Москви і їхній одночасний прихід до влади парламентським шляхом;

- розподіл соціальної бази партійного будівництва на більшу частину конформістського характеру та меншу, яка жила уявами про будь-який політичний феномен з префіксом «анти» — антикомунізм, антибільшовизм, антишовінізм тощо;

- перерозподіл сфер впливу та джерел фінансування на користь «золотої середини» — центристської орієнтації ліберально-демократичного характеру при максимальній мультиплікації кишенькових партій з національним забарвленням.

Взагалі ж специфіку вітчизняної багатопартійності можна охарактеризувати так: здебільшого партії тут інституалізувалися не тоді, коли з'являлася їхня соціально-демографічна база або актуалізувалися певні потреби великих мас населення. Як правило, це відбувалося тоді, коли проходили чергові парламентські чи президентські вибори і той, хто претендував на роль лідера, отримував відповідні фінансові ресурси (незалежно від їхнього походження) для залучення якомога більшої електоральної бази.

Тому головна проблема України в межах партійного сегмента громадсько-державного життя криється у штучному створенні переважної більшості партій-клієнтел, кінець чому й покликане покласти впровадження аж ніяк безпроблемної пропорційної системи виборів. Ця проблема також актуалізується супутньою проблемою політичного лідерства — пошуку і висування нових авторитетних, впливових людей, здатних відповідати званню фігури загальнонаціонального та міжнародного значення і проводити політику, яка відчутно підвищує рівень життя загалу населення. Необхідними умовами вирішення цієї проблеми є політичний плюралізм, досвід демократичної влади, багатопартійність, внутрішньопартійна і внутрішньопарламентська (фракційна) діяльність. А необхідними якостями лідера — здатність кваліфіковано акумулювати й адекватно відбивати нагальні інтереси достатньо широких мас, інноваційний характер і рішучість дій, інформованість, багатий політичний лексикон, загострене відчуття вимог часу.

Сполучення обставин та персональних якостей партійного лідера є підґрунтям для класифікації українських партій. Саме тут, зараз, в умовах національно-демократичного постоталітаризму, недоцільні ані безмежні узагальнення за принципом альтернативного розрізнення флангів партійного сегмента лише на підставі «ліві — праві» або «космополіти — націоналісти», ані зайва деталізація розуміння процесу партійного будівництва на основі похідних, другорядних ознак партійних інститутів, адже усі вони відкидаються і будуть відкидатися плином часу.

Прикладом цього може послужити вельми продуктивна класифікація відомого українського політолога А. Ф. Колодій [40] щодо партійної структуризації у контексті розвитку громадянського суспільства на початку 90-х рр. минулого століття. Ця класифікація мала і матиме сенс на майбутнє, але лише в одному випадку — коли це партійне майбутнє, по-перше, стане законодавчо зафіксованим, тобто оформленим де-юре, і, по-друге, що вимагає набагато тривалішого часу та еволюційного шляху, отримає статус де-факто. Отже, основні позиції політичного сегмента України на початку 1990-х рр. та їх репрезентанти, на думку А. Ф. Колодій, розташовані таким чином:

Позиції	Назва й рік утворення партій, що їх репрезентують
1. Ліберали	Ліберально-демократична партія України (ЛДПУ, 1990); Ліберальна партія України (ЛПУ, 1991), Народна партія України (НПУ, 1990)
2. Прагматики-центристи	в основному неструктуризована «партія влади» (правляча департизована номенклатура, що гуртувалася довкола Президента Кравчука)
3. Лівоцентристи (соціал-демократи та близькі до них партії)	Партія демократичного відродження України (ПДВУ, 1990), Соціал-демократична партія України (СДПУ, 1990), Партія зелених України (ПЗУ, 1990); Українська партія справедливості (УПС, 1992)
4. Соціалісти і близькі до них помірковані ліві	Соціалістична партія України (СоцПУ, 1991); Селянська партія України (СелПУ (1992); ОСДПУ (1990)
5. Комуністи (у тому числі радикальні)	Комуністична партія України (КПУ, 1993); Союз Комуністів України (1992–93); Партія комуністів (більшовиків) України (ПК(б)У, 1993–94)
6. Національні демократи (реформатори)	Народний рух України (НРУ, як партія — 1993; як рух — 1989), Демократична партія України (ДемПУ, 1990), Українська селянська демократична партія (УСДП, 1991)

Позиції	Назва й рік утворення партій, що їх репрезентують
7. Національні демократи (державники)	Українська республіканська партія (УРП, 1990); Українська християнсько-демократична партія (УХДП, 1990)
8. Національні патріоти (консерватори-націоналісти)	Українська консервативна республіканська партія (УКРП, 1992); ОУН в Україні (1992); Конгрес українських націоналістів (КУН, 1993); Українська національно-консервативна партія (УНКП, 1992)
9. Українські радикальні націоналісти	Українська національна партія (УНП, 1989–90); Всеукраїнське об'єднання «Державна самостійність України» (ДСУ, 1990); Українська національна асамблея (1991)
10. Російські радикальні націоналісти (шовіністи)	РДК (пізніше Російська партія Криму), Гражданський конгрес України (ГКУ, 1992–93)

Якщо ж абстрагуватися від ключових слів у назвах колишніх й теперішніх партій, які ненадійно і неоднозначно, нерівномірно відбивають інтереси партійної верхівки та потреби партійної соціальної бази, то можна дійти висновку, що усі вони за принциповими, довгостроковими орієнтирами підпорядковані таким ідеям: комуністичній, націоналістичній, соціал-демократичній, ліберально-демократичній (центристській), селянсько-галузевої. Як особливий продукт вітчизняного партійного будівництва можна виділити партії регіонального (Донецьк або Дніпропетровськ) і релігійного (християнські демократи) характеру.

На жаль, за винятком комуністів, у жодній з нинішніх партій немає надійної, сталої і широкої електоральної підтримки, яка у переважній більшості випадків зводиться до єднання ідеологічної різнобарвності на дещо оновленій, але все ж таки протестній існуючій владі основі. І, до речі, життєздатність комуністичної ідеї доволі просто пояснюється тим, що, будучи не в змозі вже повернутися до інститутів влади, нинішні неокомуністи живляться саме на постійному соціально актуалізованому політико-протестному полі старої якості — за рахунок дисциплінованих і тому відносно законослухняних «стійких сталіністів» або «вірних брежнєвців», які за межами відповідних систем не бачать нічого кращого.

Ще одним з чинників підживлення неокомуністів є реальна відсутність повноцінної соціал-демократичної партії із своєю надійною соціальною підтримкою у вигляді масового середнього класу, яка була б органічно зв'язана з профспілковим рухом і завоювала б довіру

електорату, орієнтованого на цілісну соціально-економічну політику влади. Внаслідок цього лівий фланг партійно-політичного сегмента українського суспільства поляризований двома групами партій — комуністичної і соціал-демократичної орієнтації, у кожній з яких і між якими точиться гостра політична конкуренція і боротьба [17].

Помірковано-центристським партіям, у значній мірі позбавленим обов'язків соціального патерналізму, допоки ще доводиться задовольнятися завоюванням електоральних симпатій за допомогою політичного блокування мікропартійних утворень поза радикальним збільшенням соціальної бази. Цей процес сам по собі, без такого збільшення носить паліативний характер і розрахований не на довгострокову перспективу, а на політичну кон'юнктуру поточного моменту, яка передбачає знаходження одного спільного ворога і «героїчне» протистояння йому під невмирущим гаслом «Геть!».

Таким чином, спільним практично для всіх вітчизняних партій, включаючи ліві, центристські, ліберально-демократичні або національно-орієнтовані, виступає, по-перше, відсутність самодостатнього, сталого і широкого електорального поля, по-друге, постійна схильність до конфронтації з існуючою владою та відчутний дефіцит конструктивних пропозицій при домінанті популістсько-гаслової діяльності і, нарешті, по-третє, стимулювання при вирішенні гострих громадських проблем протестного потенціалу електорату, розрахованого не на розум та здоровий глузд, а на загострення поточної ситуації, соціальну психологію натовпу, більшовицькі методи боротьби за владу і, нарешті, по-четверте, мультиплікація за допомогою органів виконавчої влади або фінансово самодостатніх персон безперспективних партій-супутників, нетривалий вихід або, точніше, вивід яких на передвиборну орбіту покликаний відібрати симпатії електорату до програмно-ідеологічних партій. Зазначені особливості партійного будівництва та міжпартійних зв'язків в Україні живляться невиразністю й дублюванням партійних програм, дрібнотою і регіональним калібром багатьох партійних лідерів, олігархізацією партій і їхньою патологічною кількістю, з одного боку, а з іншого — низькою структурованістю громадських інтересів, втручанням влади у процес партотворення і повільністю розвитку громадянських інститутів.

Таким чином, саме ці вищезазначені особливості партбудівництва в Україні дозволяють дійти таких висновків.

По-перше, багато організацій, які проголосили себе партіями, є насправді (за суттю діяльності, а не за формою) не партіями і тим

більше не природним результатом розвитку громадянського суспільства, а групами окремих, досить обмежених і тому нецікавих усьому суспільству (і владі) соціальних інтересів. Вони, за винятком мікропартій-вампірів або партійних бізнес-проектів, що живляться чужим електоратом у процесі виборів і відбирають голоси у партій-лідерів на виборах, будучи юридично оформленими, мають за основу благодійні, меценатські, релігійні, просвітницькі, культурні та інші інтереси, які знаходяться у сфері громадянської активності і не мають властивості прагнення до влади. Вони так і залишаються показовими громадськими організаціями, які не мають прямого відношення до розвитку політичної системи.

По-друге, переваги силового впливу на розвиток економічної ситуації, притаманного періоду первісного накопичення капіталу, за допомогою партій-лідерів українського політичного процесу були імплантовані політичній сфері, що підсилило реалізацію тіншового політичного капіталу із подальшим скороченням можливостей забезпечення прозорості та демократичності у взаємодіях влади та громадянського суспільства. До того ж політична ситуація, що склалася натеper в Україні, показала, що лише декілька партій здатні боротися за владу самотужки. Решта для досягнення більш-менш пристойного результату на виборах мусить блокуватися під якимось одним, вельми різнобарвним і мозаїчним прапором. Цим пояснюється поява виборчих блоків і персоніфікованих виборчих об'єднань. З одного боку, це сприяє передвиборній партійній структуризації, а з іншого — вносить у її розвиток суперечливість та нестабільність одразу ж після виборів. Отже, тимчасово кон'юнктурне партійне блокування виявилось тенденцією розвитку українського політикуму, що підкреслює програмно-ідеологічну, кадрову та фінансову несамодостатність кожної партії, що входить у той чи інший блок. Для того щоб подолати цю тенденцію, необхідно створити стабільну і довгострокову політико-правову основу, впровадити систему відповідальності блоків перед виборцями на весь час роботи парламенту, розробити і застосовувати санкції за достроковий розпад блоків, зокрема фінансового характеру (позбавлення державних субсидій).

По-третє, більшість українських партій зараз проходить вельми складний етап переходу від особистісної форми функціонування до інституалізованої і зараз знаходяться на порозі підведення до нового рівня — демократичної персоналізації партійної влади на основі інституалізації, що відбулася, тобто до появи двох-трьох партійних

лідерів насправді загальнонаціонального, загальнодержавного масштабу. Критеріями завершення цього етапу партбудівництва стануть: наявність у внутрішньопартійному житті переваг інформації та ініціатив «знизу» над директивами центрального керівництва; наочність здатності партії до селекції, акумуляції та реалізації провідних соціальних інтересів своєї бази підтримки; ступінь збігу партійних інтересів та колективних, стратегічних цілей усього громадянського суспільства; становлення системи двоканального кадрового оновлення — із середовища владної еліти і з лав регіональних активістів та рядових членів партії і їхнє просування у структури представницької та виконавчої влади.

По-четверте, постійної уваги та удосконалення потребує фінансова підтримка партій державою як умова наповнення політичної демократії реальним змістом. Складність цього процесу полягає у тому, що остання, хоча й знижує залежність партій від окремих груп та бізнес-проектів, які фінансують їхню діяльність, і отже підвищує партійну стабільність та самостійність, але підвищує вплив на партію бюрократичних суб'єктів-розпорядників такої підтримки. Постає тут і моральний бік проблеми — населенню важко пояснити, навіщо фінансувати за рахунок держави партії, які підтримує незначний відсоток електорату в умовах нестачі бюджетних коштів на соціальні програми. Напрошується висновок, що державною допомогою доцільно охопити лише ті реальні партії, які отримали три і більше відсотків голосів електорату, що сприятиме партійній структуризації і вимкне з політичного процесу аутсайдерів та партії-фантоми.

4.4. РОЛЬ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ У ФОРМУВАННІ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ

Ключовою проблемою у взаємовідносинах громадської думки та наявних в країні політичних інституцій є «відкритість» каналів, покликаних адекватно передавати запитання громадськості до політичних інституцій, не викривлюючи і не підміняючи їх вузькогруповими запитаннями. Інакше кажучи, якою мірою суспільний інтерес репрезентований в діяльності політичних інституцій, наскільки об'єктивно передають настрої та очікування більшості людей засоби масової інформації, наскільки свободними є вибори, якою мірою влада реагує на ті чи інші політичні події та процеси. За умов «викривлення», тобто

неадекватної репрезентації неминуче порушується зв'язок між більшістю і політичними, передусім, владними інституціями, що призводить до істотних політичних ускладнень і проблем. У цьому контексті робочою гіпотезою може бути припущення, що наявні в українському суспільстві політичні проблеми, які дістають вираження в політичних кризах та акціях громадської непокори, значною мірою пов'язані з браком «відкритості» та «прозорості» каналів взаємовпливу громадської думки і політичних інституцій. Незбіг між демократичними імперативами відкритості та незрозумілістю для переважної більшості механізмів прийняття життєвоважливих політичних рішень, з одного боку, та відсутність адекватних механізмів репрезентації інтересів громадян в публічному просторі — з іншого, виявляється тим самим пусковим механізмом загострення суспільно-політичної обстановки.

Разом з тим наявний тісний взаємозв'язок цієї проблеми з проблемою легітимності самих політичних інституцій. Зазвичай поняття «легітимність» розуміють як віру в правомірність політичних інституцій, в їхні повноваження приймати рішення і наказувати, виходячи з того, що підпорядкування цим наказам і рішенням пов'язане не лише зі страхом чи користю, а й з моральним виправданням. Легітимність тієї чи іншої політичної інституції здебільшого визначена розумінням переважною більшістю населення необхідності цієї інституції та поінформованістю щодо її діяльності. Ця обставина власне і вимагає наявності прозорих каналів взаємодії між зазначеною інституцією та широкими верствами громадськості. Власне слабка підтримка діяльності більшості політичних партій і рухів в Україні (членами партій є лише 2–3% громадян) з боку громадськості, відсутність ясно виражених цілей, а відтак і розуміння їхньої діяльності індивідами детерміновані відсутністю ефективних каналів взаємодії та взаємовпливу між партійними структурами та пересічними громадянами.

Звичайно, нові політичні інституції не одразу і не автоматично отримують підтримку і визнання з боку широких верств громадськості, значна частина якої може бути достатньо скептично налаштованою та консервативною. До того ж за відсутністю широкомасштабних роз'яснювальних кампаній у засобах масової інформації нові політичні інституції і загалом нові форми політичної взаємодії не здатні поширюватися і розвиватися у суспільстві. За цих умов великого значення набуває створення сприятливих механізмів як підтримки громадських ініціатив, так і формування консультативно-освітнянських центрів, призначених роз'яснювати і демонструвати на прикладах

можливість і життєспроможність нових способів політичної участі громадян у публічному житті. В цьому зв'язку наголос має робитися радше на можливостях розв'язання проблем, наближених до безпосереднього життя індивіда, позаяк саме проблеми життєзабезпечувального гатунку безпосередньо хвилюють більшість. Водночас саме навколо цих проблем формуються базові практичні схеми і характер сприйняття політичних, зокрема, владних інституцій.

Специфічною особливістю демократизації суспільно-політичного життя в пострадянських країнах було те, що цей рух був ініційований не «знизу», як наслідок політичного тиску на владні інституції широким верстем громадськості, а «згори» — в інтересах порівняно вузьких верстем політичної еліти. На відміну від країн Західної Європи, де демократичні перетворення тривали впродовж останніх кількох сторіч і сучасні політичні системи виникли внаслідок довготривалих процесів, у постсоціалістичних країнах наявні форми політичної демократії були запроваджені без необхідного адекватного соціокультурного підґрунтя — знання, вміння, навички, практичні схеми оцінювання і розуміння процесів. Внаслідок цього адаптація демократичних політичних механізмів відбувається в дуже специфічних, так би мовити, некласичних умовах, що детермінує неочікувані соціально-політичні ефекти через невідповідність наявної політичної культури громадян принципово новим формам політичної взаємодії та участі в суспільно-політичному житті. Додатковим чинником напруження стали актуальні зміни в самих способах функціонування демократичних політичних механізмів, викликаних глобалізаційними змінами, зокрема становленням і поширенням транснаціональних інформаційних практик.

Зазначені обставини вплинули і на характер взаємодії громадської думки та політичних інституцій на постсоціалістичних теренах. Водночас вони відобразили ключову роль у налагодженні цієї взаємодії засобів масової інформації, подальше підпорядкування яких ринковим і, ширше, економічним імперативам змушує порушити принципи питань щодо етики ЗМІ та тих ціннісно-нормативних орієнтирів, яких вони мають дотримуватися, інформуючи широкі верстви громадськості про поточні суспільно-політичні події.

З цього приводу М. Дмитренко зазначає: «Провівши перед комп'ютером кілька годин, людина отримує інформацію звідусіль. Комунікаційні мережі роблять світ, у якому ми живемо, і його лідерів більш прозорими. Коли людям дати інформацію, у них виника-

ють запитання. Отже, володіння інформацією є одним з привілеїв легітимності, і владні структури переживають складні часи, втрачають монополію на інформацію. Саме тому диктаторські, авторитарні чи тоталітарні режими неодмінно беруть під контроль засоби інформації... З розвитком інформаційних технологій дедалі розширюються можливості для маніпулювання свідомістю, а ЗМІ відповідно використовуються окремими політичними лідерами і організаціями з цією метою» [41, с. 133–134].

В. П. Андрущенко в підтвердження даної тези зазначає: «Духовний простір суспільства переповнюють перманентні «касетний», «кольчужний» і їм подібні скандали, які постійно реанімуються; в ньому домінують сумнівні PR-технології на підтримку чергового кандидата в депутати; час від часу проводяться гучні кампанії з дискредитації того чи іншого політика, державного діяча і навіть Президента України. Пересічний громадянин майже переконаний у «продажності ЗМІ», «суцільній корумпованості чиновника», «засиллі бандитів на всіх поверхах влади» й «відторгненні від неї людей порядних і справедливих» [42, с. 449–450].

Серед функцій ЗМІ можна виокремити такі: 1) інформування; 2) соціально-політичні функції; 3) економічні функції стимуляції споживання; 4) розважальні. Специфіка всіх цих функцій в сучасних суспільствах задається кількома формами універсалізації взаємодій, властивих їхнім базовим підсистемам. В економіці таким типом універсалізації є ринкова капіталістична система, яка ґрунтується на грошовому еквіваленті, в галузі політики — демократія і народний суверенітет, у соціальній сфері — ліберальний індивідуалізм і формально-правове регулювання конфліктних відносин. Це своєрідні типи алгоритмізації суспільного життя, задані самим ритмом і способом організації сучасної цивілізації.

Стосовно інформування автор виокремлює глобальний і локальний горизонти нових подій. Найважливішим сегментом локальної інформації є «місцеві» новини, позаяк вони пов'язані із звичайним способом життя більшої частини населення. Глобальний горизонт нових подій, навпаки, не має безпосереднього відношення до сфери актуального життєвого досвіду. Вони являють собою предмет «інтересу», а не практичних потреб, стосовно яких індивід може відстежувати їхню адекватність, оперативність тощо.

Індивіди звикають до цінностей і настанов під час соціалізації. Звичайно, норми, цінності та настанови не є незмінними, а, навпа-

ки, істотно модифікуються впродовж усього життя. Але специфічним для сьогодення виявляється те, що, з одного боку, пожвавлення соціокультурної динаміки — економічних, політичних і культурних змін — та, з іншого боку, перехід на пострадянських теренах до принципово нових форм облаштування суспільно-політичного життя, питання кардинальних змін в нормах, цінностях та настанов індивідів набуває принципового значення. Визначальним тут власне і виступає процес соціалізації, точніше зміни як в соціалізаційних процедурах, так і в самих цінностях. У цьому випадку мова має йти про свого роду ресоціалізацію, яка, втім, не просто інтерналізує в індивіда соціальні визнані норми і цінності та формує у нього відповідні соціальному ладу настанови, а перетворює наявні, соціалізовані раніше. Внаслідок цього ресоціалізація являє собою принципово інший порівняно із соціалізацією процес, а успіх чи невдача її мають також принципово інші наслідки, відмінні від наслідків успіху чи невдачі соціалізації. Проблема полягає у тому, що ресоціалізація має справу не просто з уже сформованими індивідами та наборами норм, цінностей та настанов, а з активними суб'єктами суспільного життя, які перебувають на тих соціальних позиціях, що за традиційних умов не розглядалися як позиції індивідів, яких необхідно соціалізувати.

В центрі уваги фахівців з політичної соціалізації зазвичай перебуває зміст політичних орієнтацій, джерела, завдяки яким відбувається навчання цим орієнтаціям, а також самі специфічні процеси навчання. Проте до останнього часу порівняно мало уваги приділялося вивченню ролі ЗМІ в політичній соціалізації. Однією з причин цього є занадто вузьке бачення «політичного» і відповідно завузьке бачення «влади». Це, у свою чергу, зводило з поля зору одне з найбільш важливих джерел політичних повідомлень — телевізійні розваги, які за звичайних умов не вважалися предметом політичного аналізу.

Прийнято вважати, що політичні цінності та настанови відповідають тим чи іншим політичним об'єктам. Такими об'єктами можуть бути політичні лідери, конкретна політика, сукупність політичних ідей тощо. Орієнтації індивідів можуть бути поділені на дві групи. Системні орієнтації пов'язані з легітимністю політичної системи та її активною підтримкою. Розподільчі орієнтації пов'язані з питаннями типу «хто і що повинен мати в суспільстві». Системні орієнтації — найважливіші для стабільності і виживання політичної системи

Найважливіші системні орієнтації мають справу з розподіленою підтримкою складових політичної системи, а саме з підтримкою по-

літичної влади, політичного режиму і політичної спільноти. Політична влада включає в себе різні урядові посади. Політичний режим пов'язаний з «правилами гри» в політичній системі, наприклад, підтримка чи не підтримка демократичних форм урядування і суспільного курсу. Підтримка режиму може включати в себе позитивні орієнтації стосовно правової системи, а також підтримку базових соціокультурних цінностей. Політична спільнота визначає себе шляхом почуття спільної суспільно-політичної приналежності або приналежності до групи спільно керованих людей. Орієнтації на політичну спільноту зазвичай визначаються в термінах патріотичних символів, в індивідуальній довірі до громадянства або довірі до людей (соціальна довіра).

Вивчення політичної соціалізації ґрунтується на двох головних принципах. Першим є «принцип первинності», відповідно до якого найкраще навчаються тому, чому навчаються першим. Другим є «структуруючий принцип». Він полягає у тому, що первинне навчання структурує навчання подальше. Внаслідок цього головна увага дослідників політичної соціалізації концентрувалася на вивченні первинних соціалізаційних механізмів та інституцій — сім'ї та школи. Це, власне, і спричинило недостатню увагу до соціалізаційної функції ЗМІ.

Альтернативної точки зору дотримується Дж. Карлсон, у центрі уваги якого перебувають соціалізаційні функції ЗМІ, а саме — вплив розважальних телепередач на глядача і соціалізаційна складова цього впливу. Дослідник виходить з тези про прихований вплив телевізійних ефектів на глядацьку аудиторію. Найбільш чітке пояснення дана позиція отримала в низці досліджень, що здобули назву «культиваційний аналіз». У найзагальнішому вигляді ідея культиваційної теорії ґрунтується на такій логіці міркувань. «Малоймовірно, щоб одичине повідомлення змогло вплинути на думки і цінності. У випадку, якщо певний тип повідомлень буде постійно спрямовуватися на підкріплення певної точки зору, тоді це може мати значний ефект впродовж певного часу. Найімовірніше, що ефекти повідомлень масової комунікації дістають вираження у сприйнятті соціальної реальності. Дослідження довели, що якщо телевізійний світ серйозно відрізняється від реальності, то активно споживаючі телебачення індивіди висловлюють думки, більшою мірою відповідні показаному. Прийняття телевізійної версії реальності відбувається паралельно з підтримкою цінностей і думок, властивих цій телевізійній реальності» [43, с. 229].

В рамках запропонованого підходу спочатку визначають відмінності у змісті програм, показаних по телебаченню, і тим, що реально

існує в житті. Потім фокус уваги зосереджується на аудиторії. Визначають, зокрема, чи є оцінки реальності тими, хто залучений до активного перегляду, зсунутими в бік «картин світу», трансльованих телебаченням. На останньому етапі визначають, якою мірою телебачення культивує думки і настанови, які збігаються з дефініціями телевізійної реальності.

Даний підхід Карлсон застосував під час дослідження телепрограм, що демонструють сцени насильства, внаслідок чого йому вдалося виявити низку прихованих ефектів телевізійної комунікації. Згідно з його висновками, зміст трансляцій зі сценами насильства має два важливих моменти. По-перше, те, що навколишній світ є надзвичайно небезпечним, де кожний може стати жертвою агресії у будь-який час. По-друге, показ насильства відіграє ключову роль для підтримки телебаченням наявного соціального ладу, формуючи у глядачів відчуття безпеки і зміцнюючи в такий спосіб соціальний конформізм щодо соціальних норм.

Можна сказати, що ЗМІ в сучасному суспільстві відповідає за формування індивідуального смислового образу «реального світу», який створюється на основі інформації, що отримує споживач з індексом «реально». В цьому зв'язку інформаційна функція ЗМІ є водночас сенсоутворювальною. По-перше, повідомлення новин ЗМІ задають спосіб даності предмета чи факту. Обираючи спосіб подання предмета, ЗМІ здатні в широких межах варіювати уявлення про цей предмет, що виникає у отримувача інформації. По-друге, повідомлення новин виокремлює в смисловому континуумі певні моменти і таким чином владковує цілеспрямовані види діяльності, відсікаючи те, що не має значення. Таким чином повідомлення надає значення певним фрагментам, заперечуючи шляхом селекції значення інших. Так формується смислова життєва сфера, в якій виокремлюється важливе й ігнорується неважливе. ЗМІ організують смисловий простір світу, що розташований за межами особистого досвіду індивіда, створюючи в такий спосіб той предметно-подієвий каркас, який дає опорні точки в просторі комунікації за межами індивідуального актуального досвіду.

«Функцію мас-медіа треба вбачати не у виробництві, а в репрезентації публічності. При цьому про «репрезентацію» треба вести мову в певному «звужувальному», редукованому значенні. Внаслідок того, що для всіх систем, включаючи саму систему мас-медіа, «публічність» завжди використовується для опису іншої, недоступної сторони їх-

ніх меж і не може специфікуватися в напрямку на певні системи-партнери, — її (публічність) необхідно репрезентувати у формі таких конструкцій реальності, в яких можуть брати участь всі підсистеми і навіть всі люди. Отже, репрезентація публічності засобами мас-медіа забезпечує в поточному водночас як прозорість, так і непрозорість, тобто: певне тематичне знання у формі тих або інших конкретизованих об'єктів і невизначеність у питанні, хто і як на це реагує» [44; 45].

Політичні функції ЗМІ як виразника громадської думки передбачають наявність «публіки» — високоосвіченої верстви людей, здатних виносити самостійне судження в ситуації дискусивного зіткнення думок, а також здатних побудувати цілісну і зв'язану систему політичних поглядів.

Головним чинником, сприятливим для розмивання претензій ЗМІ на «інтелектуальну» самостійність і водночас для забезпечення їхньої діяльності в сучасних суспільствах, став ринковий тип відносин. ЗМІ виступають відносно ринку як головний засіб стимуляції споживання — не тільки у сфері реклами, а й як транслятор різних стилів життя, що задаються певним типом споживання.

Ринкова концепція модифікує просвітницьку теорію, формулюючи її в економічних, а не політичних чи ідеологічних термінах. Згідно з цією концепцією, сфера ЗМІ являє собою ринок, на якому циркулює інформація, рекламні образи, політичні ідеї та ін. Ці продукти обирають споживачі відповідно до власних смаків і преференцій. Споживач — це індивід, який являє собою самостійну цінність. Він має безперечне право орієнтуватися на свої преференції, до того ж він достатньо раціональний, щоб відшукати те, що відповідає його прагненням і бажанням. Шукане розмаїття вибору може забезпечити йому лише ринок, заснований на власності та конкуренції. Будь-яке втручання держави призведе до зменшення і деформації цього розмаїття. Єдина функція держави, як і в ринковій сфері, — забезпечувати право власності підприємців, виробників і постачальників медіапродукту.

Проте даний підхід приховує певні небезпеки, позаяк необмежено вільний ринок має тенденцію до монополізації, зосереджуючись у руках великих медійних корпорацій, що заперечує вільну конкуренцію. В цій ситуації держава має взяти на себе турботу про забезпечення суспільного інтересу шляхом певних зобов'язань для ринкових агентів. Звідси оформлюється теорія соціальної відповідальності ЗМІ.

В сучасних дослідженнях ролі та функцій засобів масової інформації виокремлюють кілька нормативних моделей, покликаних ви-

значити характер взаємодії мас-медіа та громадськості. Нормативні моделі мають справу з уявленнями про те, як мас-медіа мають працювати і чого від них чекають. Нормативні теорії описують, які ролі ЗМІ мають відігравати в ідеалі, рекомендують ідеальну практичну діяльність і передбачають ідеальні наслідки. Попри те, що кожна національна спільнота дотримується власних версій нормативної теорії, існує низка загальних принципів, на основі яких можна класифікувати будь-який конкретний випадок. Кожна з теорій вочевидь кореспондує конкретній формі політичної системи і державного правління. Втім жодна з медіасистем не керується якоюсь однією теорією. У більшості систем взаємодіють кілька підходів і стратегій нормативного бачення ЗМІ.

Найповнішою до цього часу залишається порівнювальна теорія мас-медіа, запропонована Ф. Сібертом, Т. Пітерсоном та В. Шрамом ще у 1956 р. Автори виокремлювали такі версії нормативних підходів до ЗМІ: авторитарну, лібертаріанську, радянську і теорію соціальної відповідальності [46]. Згодом інші дослідники додали до цих версій ще дві — медіаперіоду розвитку та модель демократичної участі. Виходячи з цих моделей К. Крістінсом, Т. Гласером, Д. Маккуейлом і Р. Вайтом була розроблена класифікація ролей мас-медіа в демократичному суспільстві: 1) співробітництво з державною владою; 2) контроль над політичною владою; 3) сприяння громадському діалогу; 4) кидати виклик всьому соціальному ладу за допомогою соціальної критики [47; 48].

Авторитарна теорія. Загальним для всіх випадків тут є відсутність будь-якої справжньої незалежності журналістів та їх підпорядкування державній владі. Авторитарна теорія виправдовує цензуру і покарання за відхилення від встановлених способів висвітлення політичних питань. Про авторитаризм в галузі ЗМІ свідчать відповідні закони, прямий контроль держави за виробництвом, нав'язування журналістам правил поведінки, використання податків та інших форм економічних санкцій, регулювання імпорту іноземних медіа, право держави призначати редакційний персонал, заборона на публікацію тощо. Найповніше авторитарні методи керівництва дістають вираження за недемократичних чи безпосередньо диктаторських політичних режимів, проте деякі прояви авторитаризму наявні й в цілком демократичних суспільствах, зазвичай в критичних ситуаціях, коли принцип свободи преси вступає в конфлікт з інтересами держави і суспільства (загроза терористичного акту, воєнний стан та ін.).

Лібертаріанська теорія. Цей підхід виник як протизважель авторитарній теорії і безпосередньо несе на собі відбиток емансипативізму, тобто визволення ЗМІ з під контроль з боку еліти чи політичної влади. Попри пріоритетність свободи комунікації навіть у демократичних суспільствах існують обмеження на висвітлення певної інформації (закони про брехливу рекламу, ненормативну лексику, порнографію, брехню та ін.). Центральним положенням лібертаріанської теорії було твердження, що свободна преса дозволяє виражати і знати суспільству те, що намагаються робити його члени, проте в жодній країні цей принцип не набував абсолютної реалізації. В демократичних країнах суперечність між свободою преси і контролем над пресою вирішувалася у вигляді компромісу: ЗМІ звільнялися від попередньої цензури, але за всі наслідки своєї діяльності, що полягали у порушенні прав людини і суспільних норм, вони повинні були відповідати за законом.

Теорія соціальної відповідальності. Виникла в 1940-ві рр. під час дискусій між прихильниками принципу свободи преси та прихильниками регулювання ЗМІ. Вона стала своєрідним компромісом у цій полеміці. Головним поштовхом для оформлення цієї теорії стало усвідомлення того, що вільному ринку не вдалося повністю виконати обіцянку свободи преси і забезпечити суспільство очікуваними благами. Технологічний та комерційний розвиток обмежив доступ індивідів і різних груп до ЗМІ, і це знизило стандарт останніх щодо задоволення інформаційних, соціальних і моральних потреб суспільства. Також поява нових ЗМІ (радіо і телебачення) викликала необхідність створення будь-якої форми громадського контролю і підзвітності ЗМІ. Інновацією стала вимога до ЗМІ взяти на себе відповідальність за формування продуктивних і творчих «великих спільнот» за рахунок патрунування культурного плюралізму: медіа мають виконувати суспільну функцію, особливо в напрямку демократичної політики; вони мають створювати платформу для вираження різних точок зору; у своїй діяльності ЗМІ спираються на певні стандарти. Ця теорія передбачає два варіанти подолання суперечності між принципами свободи і відповідальності — створення громадських, але незалежних інституцій управління ЗМІ та подальше удосконалення професіоналізму як засобу досягнення більш високого рівня в роботі. Д. Маккуейл таким чином описує принципи теорії соціальної відповідальності:

— медіа повинні взяти на себе і виконувати певні зобов'язання перед суспільством;

— ці зобов'язання повинні виконуватися за рахунок встановлення високих і професійних стандартів інформативності, точності, правдивості, об'єктивності і балансу;

— медіа повинні саморегулюватися в межах закону та існуючих інституцій;

— медіа повинні уникати всього, що може призвести до злочину, насильства, громадського збурення та образи меншин;

— медіа мають бути плюралістичними й відображати розмаїття суспільства;

— суспільство має право очікувати від ЗМІ високих стандартів роботи і втручання можна виправдати тільки турботою про суспільне благо;

— журналісти та керівники медіа мають бути підзвітними суспільству, так само як перед роботодавцями і ринком.

Проте останнім часом престиж теорії соціальної відповідальності істотно зменшився внаслідок її неефективності. Виявилось, що проблеми ЗМІ неможливо розв'язати шляхом надання прямого контролю над змістом повідомлень.

Радянська комуністична теорія. Описує радянський і загалом соціалістичний досвід керівництва ЗМІ. Для цієї теорії властиві такі положення: позаяк влада в соціалістичному суспільстві належить робітничому класу, щоб її зберегти необхідно контролювати засоби «духовного виробництва», тому ЗМІ підконтрольні комуністичній партії; в умовах відсутності в соціалістичному суспільстві класових суперечностей в центрі уваги ЗМІ не можуть стояти політичні проблеми, тобто висвітлення політичних подій не повинно ставити під сумнів і бути небезпечною для соціальної структури; ЗМІ належить позитивна роль у формуванні комуністичного суспільства, тому вони виконують важливу роль у процесі соціалізації, неформального громадського контролю і мобілізації в напрямку запланованих соціальних і економічних цілей; позаяк марксизм стверджує існування об'єктивної реальності, ЗМІ повинні її відображати; ЗМІ мають підпорядковуватися державним органам як інструмент політичного життя. На відміну від теорій вільної преси модель радянських ЗМІ виправдовує цензуру і покарання. Водночас на відміну від авторитарної теорії радянська теорія стверджує, що ЗМІ не є об'єктом довільного і непередбачуваного втручання, вони не монолітні в своїх думках і виражають різноманітні інтереси.

Теорія медіа періоду розвитку. Ця теорія виступає за підтримку ЗМІ існуючого політичного режиму і його зусиль щодо забезпечення еко-

номічного розвитку. Згідно з нею, поки країна не досягне певного ступеня політичного і економічного розвитку, медіа повинні підтримувати, а не критикувати уряд. Часто-густо цю теорію застосовують для опису ЗМІ країн «третього світу», позаяк однією з обставин її застосування є відсутність комунікаційної інфраструктури, професійної майстерності, виробничих і культурних ресурсів, достатньої аудиторії. Інші чинники — залежність від розвинутих країн. До того ж своїм головним завданням суспільство бачить розвиток. Загальним положенням теорії медіа періоду розвитку є визнання як головної мети самого економічного розвитку і пов'язаного з ним «будівництва нації». Водночас на перший план виводять колективні, а не індивідуальні цілі.

Теорія демократичної участі. Виникла останньою і тому ще не набула поширення. Проте ця теорія пропонує нові форми медіаінституцій. Ця теорія поширена передусім в розвинутих демократичних країнах, робить наголос передусім на горизонтальних, а не вертикальних комунікативних зв'язках. Головним тут виступає критика комерціалізації та монополізації приватних медіа і визнання необхідності централізації і бюрократизації громадських ЗМІ. Додатковим чинником, що вплинув на появу цієї теорії, стали зміни в самому суспільно-політичному житті розвинутих демократій, а саме: розчарування в діяльності політичних партій і в системі парламентських демократій. Головним в учасницькій моделі є потреби, інтереси активних отримувачів інформації, право на відповідь, право використовувати засоби комунікації для взаємодії в невеличкій спільноті, об'єднаній за інтересами. Ця теорія заперечує необхідність централізованих і контрольованих державою ЗМІ, натомість виступаючи за розмаїття, локальність, деінституціалізованість, взаємозмінюваність ролей відправника і отримувача, інтерактивність, горизонтальність комунікативних мереж тощо. Можливість розвивати ЗМІ в цьому напрямку пов'язують із розвитком нових технологій, підвищенням ефективності і зменшенням вартості комунікацій [47].

Одним з найвідоміших представників теорії демократичної участі є британський дослідник Дж. Кін, який запропонував власну модель громадської служби: «Фундаментально оновлена модель громадської служби має бути націленою на сприяння справжньому співіснуванню різних поглядів, смаків та думок, на посилення впливу тієї більшості громадян, які непаддані ні деспотичній державі, ні ринковим силам» [49, с. 68–77].

Розвиток громадянського суспільства передбачає не лише забезпечення права громадянина на висловлення своєї, можливо критичної думки щодо влади, а і «права знати» все розмаїття думок і поглядів щодо актуальної суспільно-політичної проблеми. В цьому випадку велике значення має ліквідація системи обмеження гласності стосовно дискусійних подій та урядової політики. Вже наявні в США, Канаді та Австралії акти і закони про свободу інформації ставлять собі за мету надання громадянам можливості контролювати своїх політичних представників шляхом доступу до інформації, що зберігається в державних і громадських архівах. Одним із заходів, сприятливих для підвищення якості повідомлень ЗМІ, є запропоновані К.-Ж. Бертрамом системи відповідальності ЗМІ (MAS), що передбачають запровадження неурядових засобів, які змушуватимуть ЗМІ поважати етичні норми і правила, встановлені їхньою професією: меморандум з етики ЗМІ, надання місця у виданнях для висвітлення тих подій, що проігноровані провідними ЗМІ, оприлюднення фактів правопорушень ЗМІ, внутрішня критика, навчальні програми з журналістської етики тощо [50, 68–77].

Слід відзначити, що і в європейській практиці автономні громадські ЗМІ являють собою радше ідеал, ніж повсякденне явище. На постсоціалістичних теренах початку 1990-х рр. після падіння державної цензури сектор ЗМІ розвивався доволі хаотично згідно з комерційними настановами. Лише у другій половині 1990-х були здійснені спроби врегулювати діяльність ЗМІ. Зокрема, в Україні в 1997 р. була прийнята низка законів: Закон «Про національну раду України з питань телебачення і радіомовлення», Закон «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів», Закон «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації». Проте приватна власність залишається провідною силою, що сприяє розвитку ЗМІ в постсоціалістичних країнах. Тією мірою, якою економічна трансформація в них поглиблюватиметься і надалі, становлення незалежного сектора ЗМІ відбуватиметься згідно з європейською моделлю. Втім, як відзначає Д. Рельїк, постсоціалістичні країни «мають бути обережними перед новою небезпекою — «берлусконізацією». Ця нещодавня хвороба Європи, яку характеризує встановлення державного контролю над телебаченням, приватними монополіями в індустрії ЗМІ, як явними, так і неявними змовами в економічних інтересах та інтересах приватних ЗМІ, замовною під-

тримкою засобами масової інформації та іншими пороками» [51, с. 61].

Досягнення максимального рівня свободи ЗМІ та їхньої громадської відповідальності вимагає не лише заперечення державної цензури, а й зусиль з деконцентрації і громадського регулювання засобів, що перебувають у приватному володінні. Враховуючи величезний розвиток транснаціональних медіакорпорацій, що поглинають національні, виникає потреба в обмеженні інформаційної влади за допомогою підпорядкування її жорстким законам, що визначають квоти і обмеження на рекламу та перехресне володіння ЗМІ. Медіакорпорації мають за законом виражати погляди різних груп населення. Наприклад, повинні застосовуватися правові та фінансові стимули для того, щоб гарантувати право доступу до ЗМІ в певні часи для окремих осіб і груп. Реалізація такої програми уможливорюється завдяки створенню альтернативної — громадської форми власності на колегіальній основі для підтримки нових громадських ініціатив у сфері поширення інформації. Так чи інакше поширений в Україні погляд на свободу преси, що віддавав перевагу ринковим механізмам регулювання інформаційного ринку, має бути переглянутий на користь стратегії декомерціалізації ЗМІ, сприятливий для розвитку громадянського суспільства.

4.5. ВЗАЄМОДІЯ ДЕРЖАВИ З «ТРЕТІМ СЕКТОРОМ» У РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОЇ СВІДОМОСТІ СУСПІЛЬСТВА

У багатогранній взаємодії політичної системи та інституцій громадянського суспільства питання відтворення і розвитку історичної свідомості посідають особливе місце. Пильна увага до них диктується, у першу чергу, особливостями того непростого етапу демократичних перетворень, який зараз переживає Україна. Після парламентських виборів 2006 р. та складного і суперечливого процесу формування правлячої коаліції країна так і не отримала бажаної стабільності. Протиборство та перетягування повноважень між різними гілками влади, публічне протистояння між президентом та прем'єр-міністром, невиконання парламентськими партіями своїх обіцянок перед виборцями, низька ефективність діяльності уряду та Верховної Ради спричинили глибоку кризу суспільної довіри до всіх інститутів влади, посилили політичне протистояння в країні. Таке становище, уже не

вперше в історії, створило загрозу для самого існування України як єдиної та незалежної держави.

Цілком умотивовано з цього приводу у прийнятій у лютому 2007 р. «Стратегії національної безпеки України» констатується: «В Україні суспільно-політичні події останніх років, як і в перші роки незалежності, гостро порушили проблему забезпечення національної єдності та соборності Української держави...». Її вирішення ускладнює, зокрема, як відзначається в документі, «...ціннісно-світоглядне розшарування українського суспільства, яке обумовлюється культурно-історичними відмінностями окремих регіонів України і поглиблюється внаслідок спекуляцій на цій проблематиці з боку певних внутрішньо- і зовнішньополітичних сил, зокрема екстремістського спрямування...» [52].

Тому в зазначених умовах актуалізується необхідність пошуку спільних, загальноприйнятних координат розвитку українського суспільства у часі, зокрема, поглядів на історичне минуле. Провідну роль у такому пошуку має відігравати позиція держави. Адже державна політика щодо формування історичної пам'яті Українського народу — невід'ємної складової національної ідентичності, підкреслюється в експертній доповіді «Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку» (підготовленої в рамках роботи над щорічним Посланням Президента України до Верховної Ради України), має спрямовуватися, перш за все, на «досягнення спільного бачення українцями власної історії, суспільного консенсусу навколо її знакових подій, «примирення» протилежних візій минулого» [53, с. 44]. Промовисту назву має відповідний підрозділ доповіді «Спільне минуле — спільне майбутнє».

Проте сучасні українські реалії демонструють, що до такого усвідомлення спільного минулого ще дуже далеко. До такої думки приводять численні дані різних соціологічних досліджень, проведених останніми роками у масштабах усієї країни.

Так, наприклад, за даними опитування, проведеного наприкінці грудня 2005 р. Центром економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова, при відповіді на запитання «З яким твердженням щодо історії України Ви згодні найбільшою мірою?» виявилось, що 43,9% респондентів (відносна більшість) вибрали варіант «Історія України є невід'ємною частиною історії великого східнослов'янського народу, як і історія Росії і Білорусі» (тобто стереотип продукований ще радянською історіографією). Варіант,

що зайняв друге місце, — «Україна — єдина спадкоємиця історії і культури Київської Русі» — набрав лише 24,5%. Значно різняться при цьому показники за регіонами. За перший варіант віддали свої голоси на Заході 17,4%, у Центрі — 41,5%, на Півдні — 60,1%, на Сході — 54,0%. За другий на Заході — 45,9%, у Центрі — 26,0%, на Півдні — 9,6%, на Сході — 17,6%. Таким чином, як і за багатьма іншими показниками, наростання «прорадянської» орієнтації в оцінці минулого власного народу в напрямі з Заходу на Південь і Схід є досить очевидною.

Суттєві регіональні розбіжності проявилися при відповіді на запитання «Чи прагнете Ви відновлення Радянського Союзу та соціалістичної системи?». У цілому по країні відповідь «так» дали 20,4% опитаних, «Так, але я розумію, що за сучасних умов це нереально» — 28,3%, «Ні» — 51,3%. Таким чином, загалом майже половина опитаних все ще хотіли б повернення до СРСР [54, с. 6 — 7].

Не менш різкі відмінності показало дослідження Інституту соціальної та політичної психології Академії педагогічних наук України, проведене у вересні 2006 р. Згідно з його результатами, необхідність визнання голодомору актом геноциду підтримують у західному регіоні 77,1% опитаних, проти — тільки 10%, на Сході ж відповідні показники становлять 39,4% та 38,6%. Що стосується визнання УПА воюючою стороною у Другій світовій війні, то на Заході за нього висловилися 68% респондентів, у той же час на Сході — 65,8% були проти [53, с. 39]. Аналогічна контраверсійність у регіональному сприйнятті минулого підтверджується й цілою низкою інших досліджень.

Причини такої ментальної «розірваності» нації коріняться не тільки у регіональних відмінностях історично-культурного досвіду, політичних, мовних та конфесійних уподобань, але й пов'язані зі складністю та неоднорідністю історичної свідомості суспільства як соціально-філософського та духовного феномена.

Історична свідомість зазвичай визначається фахівцями як поняття, яким «охоплюється все різноманіття таких, що стихійно склалися, чи створених наукою форм, в котрих суспільство усвідомлює (відтворює) свій рух у часі» [55, с. 191], або ж, як «одна з форм суспільної свідомості, що дає змогу людству осмислено відтворювати, реконструювати свій поступальний рух у часі...» [56, с. 171].

Повноцінна історична свідомість органічно поєднує у собі соціальну пам'ять (ретроспективу), соціальне передбачення (перспекти-

ву) і осмислення сучасності як підсумку попереднього та основи наступного розвитку. Її змістовне наповнення визначається взаємодією складових: історичного пізнання як пізнавального ставлення до історичної реальності, історичного знання як результату цього процесу та історичних почуттів, які становлять ціннісно-психологічний аспект історичної свідомості.

Історична свідомість має досить складну внутрішню структуру, яка змінюється залежно від епохи і специфіки конкретного соціуму. Вона включає в себе такі форми, як міф, релігія, фольклор, мистецтво, наука та ін. Історична свідомість суспільства функціонує на різних рівнях: науково-теоретичному та повсякденному. Саме останній домінує в масовій свідомості при відтворенні конкретних історичних уявлень. Обидва рівні діалектично пов'язані між собою, вони інтенсивно взаємодіють і взаємозбагачуються (особливо — у відкритому інформаційному суспільстві або при переході до нього).

При тому, що історичній свідомості сучасного українського суспільства властиві всі зазначені структурні елементи, чи не найголовнішою її особливістю є функціонування в умовах перехідного суспільства. Користуючись термінологією Тараса Кузьо, завдання демократичних перетворень у пострадянській Україні із самого початку може бути визначено як «квадротранзит». «Постколоніальні транзити у державах колишнього СРСР та деяких югославських республіках, — пише він, — можуть бути зрозумілі саме як «чотирискладові» переходи (квадротранзити), тому що вони зіштовхуються з фундаментальними проблемами державності, створення нації, відносинами з колишніми правлячими іншими націями та національними меншинами. Чотирма складовими елементами такого роду переходу є демократизація, маркетизація, будівництво модерної держави та громадянської нації. Такі «чотирискладові» переходи до того ж одночасно зіштовхуються зі значним тоталітарним спадком, котрий, переважно, відсутній у Центрально-Східній Європі, де авторитарні режими були встановлені після 1953 року» [57, с. 177].

Відповідно, домінантою трансформації історичної свідомості українського суспільства в період відновлення незалежності став перехід від переважно тоталітарного типу історичної свідомості до переважно демократичного. Фактично, початок інтенсивному перебігу цього процесу було покладено ще до проголошення незалежності України у 1991 р., а саме, за часів горбачовської «перебудови». Розпочата згори у 1987 р. пропагандистська кампанія з критики сталінізму

та повернення до «ленінських норм партійного життя» і «оновлення соціалізму» невдовзі вийшла з під контролю її ініціаторів та привела до краху тоталітарної ідеології.

Саме спалах суспільного інтересу до власного минулого, початок переосмислення ключових подій вітчизняної історії, повернення до її національного бачення (що почалося з так званої ліквідації «білих плям» історії) стали одними із визначальних чинників, які підготували громадську думку до необхідності проголошення незалежної Української держави. Уже в ті часи (кінець 80 — початок 90-х рр. XX ст.) громадські рухи та об'єднання стали каталізатором зазначених процесів. Бурхлива діяльність та нестримний ентузіазм Народного руху за перебудову (пізніше на його основі було створено Народний рух України), Української Гельсінкської спілки, товариства «Меморіал», Української студентської спілки, Спілки письменників України, багатьох інших громадських організацій та тих засобів масової інформації, які їх підтримували, сприяли демонтажу тоталітарного ладу, утвердженню політичного плюралізму, пробудженню національної самосвідомості, формуванню активної громадянської позиції у широких верств населення, творенню засад громадянського суспільства.

За роки незалежності, попри всі суперечності, недоліки та втрати на шляху демократизації, у формуванні інституцій громадянського суспільства відзначається певний прогрес. Тому, розглядаючи участь недержавних організацій (НДО) у такій суспільно значущій сфері, як збереження історичної пам'яті та культурно-історичної спадщини, слід відзначити зростання їх активності та функціональної спроможності, що виражається у певних кількісних та якісних показниках.

За даними Міністерства юстиції України, станом на кінець 2006 р. в Україні офіційно зареєстровані майже 46,5 тис. громадських організацій, 9,5 тис. благодійних фондів, близько 700 органів самоорганізації населення [53, с. 62]. Хоча (як свідчать опитування, проведені самими НДО) більшість з них існує лише формально, частка реально функціонуючих теж становить значне число (за різними оцінками від 14% до 40%).

Зростає також кількість громадян, що у тій чи іншій формі беруть участь у діяльності НДО. За даними опитування, проведеного творчим центром «Каунтерпарт» у 2005 р., членськими організаціями є 80% організацій, представники яких брали участь в опитуванні. Серед них у 24% організацій налічувалося від 11 до 30 членів, у 26% — понад

100 членів. За 2005 р. кількість членів збільшилась у 40% опитаних неурядових організацій України. Постійний персонал мають 57% організацій, представників яких було опитано. В середньому їхній штат налічує 5 постійних співробітників. У 2005 році 77% неурядових організацій використовували працю волонтерів. У більшості з них працювало в середньому по 18 волонтерів [58, с. 21–23].

Зміцніло матеріальне становище НДО та їх технічне оснащення. Офісне приміщення (власне, надане безоплатно або орендоване) мають 94% організацій, з них 14% — власне. 79% респондентів повідомили, що їхні організації мають комп'ютери; 67% організацій мають доступ до електронної пошти та Інтернету. Станом на 2005 р. із більшістю діючих організацій можна було контактувати за допомогою телефону (83%), електронної пошти та Інтернету (67%); представники майже всіх організацій вказали поштову адресу. Власний сайт в Інтернеті мали в 2005 р. 22% організацій [58, с. 25–27].

Звісно, у порівнянні з європейськими реаліями суспільна роль українських НДО не виглядає такою значною. Так, наприклад, у Великій Британії приблизна кількість неурядових організацій коливається у межах 170 тис. — 1 300 тис. (враховуючи різні методики підрахунків та плінність існування багатьох із самих громадських об'єднань). До 4 мільйонів осіб щомісяця безплатно витрачають свій час на діяльність добровільних організацій в якості волонтерів. Налічується приблизно 750 тисяч осіб, які добровільно працюють у якості членів різних рад. Грошовий обіг у цьому секторі — 15 мільярдів фунтів стерлінгів (приблизно 35% від валового національного продукту) [59, с. 17].

Сучасні європейські стандарти щодо НДО зафіксовані у «Фундаментальних принципах щодо статусу неурядових організацій в Європі», прийнятих учасниками багатосторонньої зустрічі, організованої Радою Європи у Страсбурзі 5 липня 2002 р. «НДО виникають внаслідок ініціативи індивідуумів чи групи осіб, — проголошується, зокрема, цим документом. — Саме тому національна юридична і податкова структура, що застосовується до них, має дозволяти і заохочувати цю ініціативу» [60].

Визначити, навіть приблизно, яка ж саме кількість українських НДО присвячує себе діяльності зі збереження історичної пам'яті та культурно-історичної спадщини досить складно. Адже, по-перше, у статистичній звітності даний напрям не фіксується як окремий вид діяльності, по-друге, спеціальні дослідження з цього приводу не про-

водилися, по-третє (останнє, мабуть, головне) більшість вітчизняних НДО, за їх власними звітами, є поліфункціональними, тобто проявляють свою активність у різних сферах суспільного життя.

Разом з тим деяке дотичне уявлення про це можна скласти із офіційних даних Міністерства юстиції. Серед зареєстрованих ним більш ніж 2 тис. всеукраїнських та міжнародних організацій за своїми метою, завданнями та напрямками діяльності були зафіксовані, зокрема, 151 освітнього та культурно-виховного спрямування, 125 національних та дружніх зв'язків. Безсумнівно, певною мірою причетні до цього сегмента багато організацій із числа тих, які були віднесені до професійного (346) та науково-технічного (144) спрямування, молодіжних (124) та жіночих (44) організацій, об'єднань ветеранів (63).

За даними Державного комітету статистики України, станом на 1 січня 2009 р. в Єдиному державному реєстрі підприємств, організацій та установ були зареєстровані (в це число сукупно включаються міжнародні, всеукраїнські, місцеві організації, їх філії та відокремлені структурні підрозділи) 59 321 громадських організацій (у 2006 р. їх було 48 816, у 2007 р. — 50 706), 22 678 профспілок та їх об'єднань (у 2006 р. — 16 555, у 2007 р. — 17 360), 11 660 благодійних організацій (у 2006 р. — 9 956, у 2007 р. — 10 319) [69].

Якщо ж вести мову лише про організації із міжнародним та всеукраїнським статусом, то на 1 січня 2008 р. в Україні діяло 2819 об'єднань громадян, що були легалізовані Міністерством юстиції України (збільшення порівняно з 2006 р. на 8,6% та з 1996 р. у 2,7 раза), з них 2678 громадських організацій (відповідно 95% у загальній кількості громадських об'єднань). Із загальної кількості легалізованих об'єднань громадян 2227 організацій (2086 громадських організацій) мали всеукраїнський статус, 592 — міжнародний статус (відповідно 79% та 21%) [71].

Загальна кількість об'єднань громадян, включаючи місцеві осередки усіх рівнів, які існували на території України у 2007 р., за даними реєструючи органів, становила 275 728 організацій (збільшення порівняно з 2006 р. на 4,5%). Причому зростання кількості громадських об'єднань порівняно з 2006 р. відбулось у всіх регіонах країни.

У структурі громадських організацій за спрямуванням та видами діяльності у 2007 р. найбільша питома вага (16,2%) припадала на оздоровчі та фізкультурно-спортивні об'єднання (порівняно з 2006 р. на 8,2% більше). Об'єднання професійної спрямованості та молодіжні організації становлять відповідно 10,7% та 10,3% від загальної

кількості громадських організацій, об'єднання ветеранів та інвалідів — 8,8%, освітні, культурно-виховні — 5,5% (зростання порівняно з 2006 р. відповідно на 8,8%, 6,1%, 5,2% та 8,9%) [70, с. 7–8].

Тільки за 2008 р. Міністерством юстиції України було зареєстровано ще 165 всеукраїнських громадських організацій, 51 міжнародну громадську організацію та 52 благодійних організації [71].

Усі НДО, тією чи іншою мірою причетні до збереження історичної пам'яті та культурно-історичної спадщини, можна умовно класифікувати, як такі, що:

- 1) спеціалізуються у цій сфері діяльності (або ж вона є основною для них);
- 2) займаються даним видом діяльності наряду з іншими видами;
- 3) час від часу беруть участь у реалізації окремих проектів у даній сфері.

Серед основних напрямів діяльності НДО культурно-історичного сегмента можна виокремити такі:

- пошук, збирання, фіксація, систематизація, зберігання та публікація документів, листів, спогадів, біографічних, історичних та етнографічних матеріалів;
- пошук, зберігання та повернення в науковий та культурний обіг археологічних знахідок, історичних та культурних пам'яток, творів мистецтва, предметів старовини та народного побуту;
- проведення громадсько-політичних акцій (мітингів, демонстрацій, зборів, днів пам'яті тощо), націлених на привернення уваги до проблем збереження культурно-історичної спадщини, української мови та традицій, присвячених певним історичним датам, видатним діячам історії та культури;
- організація наукових та культурно-мистецьких заходів — конференцій, симпозіумів, форумів, фестивалів, конкурсів, концертів, виставок;
- інформаційно-освітня робота (особливо, серед молоді): навчання рідній мові, народним традиціям, популяризація фольклору, поширення історичних знань (у тому числі, через залучення ЗМІ);
- краєзнавча робота, розвиток місцевого туризму, створення народних музеїв тощо;
- збереження, розвиток та популяризація мови та традицій національних меншин;
- розвиток міжрегіональних, міжнаціональних та міжнародних культурних зв'язків.

Різняться масштаби діяльності НДО за вказаними напрямками: від виконання міжнародних і загальнонаціональних проектів до здійснення регіональних та місцевих програм. Серед організацій, діяльність яких охоплює всю Україну та викликає значний суспільний резонанс, слід назвати такі, як Українське історико-просвітницьке товариство «Меморіал» ім. В. Стуса, Товариство української мови ім. Т. Шевченка «Просвіта», Українське товариство охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК), Всеукраїнська асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова доба», козацький рух (представлений різними формуваннями), Український фонд культури, Міжнародний фонд «Україна 3000», Міжнародний фонд «Відродження», Всеукраїнська спілка краєзнавців, Українська асоціація захисту історичного середовища, Спілка архітекторів України, Ліга історичних міст України, Київський еколого-культурний центр та ін.

Правозахисне благодійне історико-культурне товариство «Меморіал» ім. Василя Стуса було створено 1988 р. (тоді це було відгалуження загальносоюзного «Меморіалу», створеного за ініціативою академіка А. Сахарова). Товариство, проводячи діяльність, спрямовану на сприяння демократичним процесам, створення громадянського суспільства в Україні, захист основних прав і свобод людини, вбачає одне зі своїх основних завдань у вивченні історії тоталітаризму та проведенні просвітницької роботи серед молоді задля недопущення в майбутньому рецидивів минулого. В активі товариства «Меморіал» (серед іншого) — вироблення рекомендацій для розгляду у Верховній Раді нормативних документів, що стосуються реабілітації репресованих; створення Музею історії політичних репресій і геноциду в Україні; створення архіву історичних джерел стосовно репресивної практики тоталітарного режиму в Україні та країнах колишнього СРСР; видання серії брошур з історії правозахисного руху в Україні та книг цієї тематики; робота з молоддю (розповсюдження літератури, проведення спільних акцій); створення власного сайту в Інтернеті, фотоархіву та відеоархіву; здійснення програми «Усна історія» — відеозйомка 100 інтерв'ю з визначними діячами українського дисидентського руху та руху опору; відзначення пам'ятних дат, пов'язаних з репресіями та порушеннями прав людини (проведення вечорів пам'яті, виставок, мітингів та інших акцій) [61].

Уже більше 40 років існує Українське товариство охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК). Воно було засноване у 1966 р. з метою збереження, реставрації, вивчення та пропаганди пам'яток історії та

культури, а також додержання законодавства про їх охорону та використання. За радянських часів завдяки авторитету та фінансовій підтримці товариства вдалося врятувати, зокрема, тисячі храмів та монастирських комплексів, унікальні зразки народної дерев'яної архітектури. Найкращі з них (близько 300) були перевезені до Музею народної архітектури та побуту України, створеного за ініціативою товариства у 1969 р. Всього з часу свого заснування товариство витратило на охорону пам'яток суму, еквівалентну 400 млн доларів США.

За часів незалежності УТОПІК для поглибленої розробки окремих напрямів роботи створило низку наукових та культурно-просвітницьких центрів: Науково-дослідний центр «Часи козацькі», Культурологічний центр УТОПІК, Український центр біографічної некрополістики та Центр пам'яткознавства (останній — спільно з НАН України). У рамках широкої просвітницької діяльності ним здійснювалося ряд періодичних видань («Пам'ятки України: історія та культура», «Вісник УТОПІК», «Відлуння віків») та кілька наукових і науково-популярних видавничих серій. Товариством проводяться численні публічні та наукові заходи [62].

Міжнародний неурядовий благодійний фонд «Україна 3000», створений у 2001 р., умовно поділяє пріоритетні напрямки своєї діяльності на три частини: «вчора», «сьогодні» і «завтра». Напрямок «вчора» об'єднує програми пов'язані з історичними, етнографічними та культурологічними дослідженнями, охороною історико-культурної спадщини українського народу та поширення знань про неї. В рамках напрямку здійснюється кілька програм, зокрема програма «Уроки історії: Голодомор 1932–33 рр.» (створено однойменний сайт в Інтернеті). Завдяки її реалізації протягом 2002–2006 рр. були зібрані свідчення 1900 очевидців голодомору із 19 областей та 230 районів України [63]. Фонд розпочав також програми, спрямовані на вивчення і охорону видатних археологічних пам'яток України (Кам'яної Могили, поселень трипільської цивілізації, Херсонесу Таврійського, Ольвії та ін.). Фондом готується низка проектів з підтримки музейної мережі України.

Всеукраїнська спілка краєзнавців була утворена у 1990 р. з ініціативи Академії наук України, Інституту історії АН України, Українського фонду культури та низки громадських організацій. Вона продовжила плідні традиції українських краєзнавців попереднього періоду. Ще в дожовтневий період в Україні нараховувалось близько 300 краєзнавчо-культурницьких організацій. У 1925 р. на хвилі по-

літики українізації було створено Український комітет краєзнавства, але на початку 1930-х рр. він був розгромлений тоталітарним режимом, а його найбільш визначні діячі репресовані. У 60–70-х рр. XX ст. українські краєзнавці відзначилися участю у створенні унікальної праці — «Історії міст і сіл УРСР» у 26 томах, яка за визнанням фахівців і досі не має аналогів у світі. До роботи над нею було залучено більш ніж 100 тисяч дослідників-краєзнавців.

За роки незалежності Всеукраїнською спілкою краєзнавців проведено ряд з'їздів і всеукраїнських конференцій з історичного краєзнавства, підготовлено і видано понад 60 фундаментальних праць — монографій та збірників документів, поновлено випуск журналу «Краєзнавство», видано велику кількість різноманітної краєзнавчої літератури — документальних нарисів, путівників, довідників, доладних описів регіонів та населених пунктів тощо.

Українські краєзнавці чимало зробили для увічнення народного подвигу у роки Другої світової війни. Вони доглядають на території держави 28 тисяч братських та одиночних могил, 45 тисяч пам'ятників та обелісків, беруть активну участь у створенні Книг пам'яті.

Спілкою здійснюються певні кроки по розгортанню програми «Пам'ять втрачених сіл». Її мета — збереження в історичній пам'яті свідчень про ті населені пункти, які через різні причини зникли з карти України.

Безумовно, стимулююче значення для подальшої діяльності Всеукраїнської спілки краєзнавців мало прийняття у 2002 р. «Державної програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року». Вона передбачає, зокрема, перевидання (у новій редакції) багатотомної енциклопедії «Історія міст і сіл України», видання енциклопедичного довідника «Історичні міста України», інших довідників, путівників, створення загальнонаціонального банку даних з історії населених пунктів, розробку та здійснення науково обґрунтованої програми діяльності громадських музеїв та багато іншого [64, с. 10–19].

Величезний обсяг роботи було виконано НДО (Всеукраїнською спілкою краєзнавців, Українським історико-просвітницьким товариством «Меморіал» ім. В. Стуса та іншими громадськими об'єднаннями) у співробітництві з Інститутом історії України НАН України та Службою безпеки України у ході реалізації Державної програми науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Програма була започаткована на виконання Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій» від 6 квітня 1991 р. Мета, поставлена

перед цим фундаментальним виданням, — зберегти, відновити й увічнити пам'ять про мільйони невинних жертв радянської тоталітарної системи 20–80-х рр. XX ст.

Незважаючи на вкрай незадовільні умови фінансування з боку держави за залишковим принципом (а до 1997 р. Міністерство фінансів взагалі не виділяло коштів на реалізацію цієї державної програми), у березні 2007 р. відбулася презентація вже виданих 36 томів цієї серії (вони охоплюють переважну більшість — 21 область України). Вже надруковані томи видання, яке здійснюється під керівництвом Героя України, академіка П. Т. Тронька, містять 18 146 сторінок, на яких оприлюднені прізвища 153 871 репресованих громадян України.

Однак, на думку авторів серії, це тільки незначна частина жертв політичних репресій. За їх оцінками реальне число репресованих набагато більше, тому треба видати ще, щонайменше, 50–60 томів по всіх областях України. Окрім того, досі не виконана постанова Кабінету Міністрів України, якою свого часу передбачалося створення Національного банку жертв політичних репресій, оскільки кошти на її реалізацію взагалі не були виділені [65].

Останніми роками відзначається значна активізація козацького руху в Україні. Найстаріша козацька організація України «Українське козацтво» була зареєстрована у березні 1992 р. і до червня 1999 р. була єдиною козацькою організацією в державі. Найбільша кількість нових козацьких організацій виникла протягом 2004–2006 рр. На кінець 2006 р. Міністерством юстиції України зареєстровано 25 громадських організацій козацького спрямування, з них 11 із всеукраїнським та 14 із міжнародним статусом. Територіальними органами юстиції легалізовано близько 350 громадських організацій з місцевим статусом та понад 150 місцевих осередків зареєстрованих всеукраїнських та міжнародних організацій козацького спрямування. Наслідуючи історичні традиції, зазначені організації намагаються відтворити організаційну структуру, управління, козацькі звання, клейноди, однострої та іншу атрибутику козацтва минулого. Остаточне унормування деяких правових питань статусу цих формувань дало б змогу у повному обсязі реалізувати потенціал козацької ідеї для консолідації українського суспільства, охорони історико-культурної спадщини, для заняття фізкультурно-спортивною роботою та військово-патріотичним вихованням молоді на кращих традиціях українського козацтва [66].

Проте суспільно корисна діяльність НДО історико-культурного спрямування гальмується низкою проблем, які вже тривалий час зна-

ходяться у фокусі суспільної уваги, але так і не знайшли оптимального вирішення. Серед них можна виділити як проблеми спільні для всіх НДО України в цілому, так і проблеми специфічні саме для громадських організацій даного сегмента.

До перших належать:

1. Недосконалість правового регулювання створення і діяльності громадських організацій.

Відповідно до Плану дій Україна — ЄС на 2005–2007 роки Україна взяла на себе зобов'язання прийняти до кінця 2005 р. нові закони «Про громадські організації» та «Про інформацію». Однак ці зобов'язання так і не було виконано, хоча громадські організації й запропонували проекти відповідних документів.

Чинне українське законодавство виключає можливість створення спільних об'єднань фізичних і юридичних осіб, що є поширеною міжнародною практикою, зокрема в державах Західної та Центральної Європи.

Наявність положення про територіальний статус забороняє діяльність громадських об'єднань у регіонах, де вони не були зареєстровані, що не відповідає передовій світовій практиці.

Громадські та благодійні організації, на відміну від бізнесових структур, проходять подвійну реєстрацію: статуту — в органах юстиції, юридичної особи — в місцевих органах державної реєстрації. Якщо для реєстрації бізнесових структур закон передбачає термін всього 5 днів, то для реєстрації громадських організацій — один місяць, а благодійних організацій — два місяці. У Західній Європі навпаки — реєстрація асоціацій відбувається набагато швидше, ніж комерційних юридичних осіб. Плата за реєстрацію громадських організацій (особливо міжнародних) в кілька разів перевищує плату за реєстрацію бізнесових структур.

Реєстр громадських об'єднань і досі не є відкритим та загальнодоступним. У той же час реєстри політичних партій та професійних спілок давно вже розміщені на сайті Міністерства юстиції і є загальнодоступними. Така суперечність дає підстави представникам громадськості стверджувати, що закритість реєстру унеможливує ефективний громадський контроль за корупційними благодійними фондами, що створюються чиновниками.

Чинне законодавство забороняє громадським організаціям безпосередньо займатися комерційною діяльністю (з цією метою вони мають створювати додаткову юридичну особу). У розвинених країнах це

дозволено, якщо отриманий прибуток спрямовується на провадження статутної діяльності.

У Посланні Президента України до Верховної Ради України у 2005 р. йшла мова про необхідність розробки та затвердження Концепції взаємодії держави і громадянського суспільства, законопроектів «Про внесення змін до Закону України «Про об'єднання громадян», «Про відкритість та прозорість діяльності державних органів влади та органів місцевого самоврядування», «Про непідприємницькі організації», а також про потребу коригування Закону України «Про соціальні послуги» [67, с. 33]. Однак практична реалізація цих настанов все ще не завершена.

2. Недостатність бюджетного фінансування та недосконалість механізмів його розподілення.

Пряме бюджетне фінансування громадських організацій в Україні становить 2–3% від їх загального бюджету, у той час як у країнах Центральної Європи — 30–40%, а Західної — навіть становить більшу частину їх бюджету.

Недостатньо задіяний механізм отримання громадськими організаціями бюджетних коштів через систему тендерів та укладання прямих договорів на виконання конкретних проектів.

3. Відсутність дієвих правових та фіскальних механізмів залучення приватного капіталу для фінансування громадських об'єднань.

Існуюче державне регулювання не створило достатніх стимулів для окремих громадян та бізнесових структур щодо фінансової підтримки громадських проектів та діяльності громадських і благодійних об'єднань. Не сприяють цьому, зокрема, основні законодавчі акти, що регулюють фінансування неурядових організацій — закони України «Про оподаткування прибутку підприємств», «Про державний бюджет України», Бюджетний кодекс України та інші нормативно-правові акти.

4. Недостатній рівень взаємодії між органами державної влади та громадськими об'єднаннями.

Це пояснюється як низьким рівнем взаємної довіри, так і ставленням багатьох чиновників до представників громадських організацій як до своїх конкурентів. Все ще рідко НДО залучаються до виконання спільних проектів. Низьким залишається рівень їх поінформованості з боку органів державної влади та місцевого самоуправління.

До цього додаються проблеми специфічні для НДО культурно-історичного сегмента:

5. Відсутність більш чіткого визначення виду їх діяльності при реєстрації організацій та при складанні статистичної звітності.

Існуючі критерії визначення видів діяльності носять досить розмитий характер і не передбачають конституювання такої важливої для держави та суспільства сфери, як збереження культурно-історичної спадщини.

6. Слабкість горизонтальних зв'язків між об'єднаннями даного сегмента.

Це призводить до того, що нерідко різні організації (особливо в різних регіонах) дублюють одна одну, виконуючи однакову роботу. Розпорошеність зусиль не дає змоги здійснювати масштабні проекти.

7. Недостатній ступінь залучення НДО до реалізації довгострокових державних культурно-освітніх програм.

Взаємодія з НДО у цьому напрямі носить частіше епізодичний, короткостроковий характер. Дається взнаки відсутність чітко спланованої в часі Стратегії взаємодії держави та громадянського суспільства.

8. Відсутність достатнього доступу до ЗМІ.

Розрекламоване свого часу громадське телебачення так і не створено. Що ж стосується державних і тим більше комерційних ЗМІ, то можливість використовувати їх ресурс у НДО культурно-історичного сегмента вкрай незначна.

9. Деструктивний вплив організацій, діяльність яких становить загрозу національній безпеці України.

Збільшується кількість, посилюється вплив на маси та радикалізується діяльність організацій, які під виглядом громадянських об'єднань культурно-історичного спрямування провадять роботу, що безпосередньо завдає шкоди національним інтересам України. Зокрема, звучать заклики до відмови від державного суверенітету України, підриву її територіальної цілісності, пропагується етнічна та конфесійна ворожнеча, політичний та релігійний екстремізм. Здебільшого, ці організації користуються потужною зовнішньою підтримкою. Вони, як правило, переважають НДО державницького спрямування за своїми фінансовими та медійними ресурсами та дискредитують в очах громадськості діяльність по збереженню національної культурно-історичної спадщини в цілому.

Для вирішення зазначених проблем, що дало б змогу ефективніше використовувати значний потенціал НДО для збереження історичної пам'яті та культурно-історичної спадщини, з боку держави потрібне здійснення комплексу невідкладних заходів:

1. Приведення нормативно-правової бази функціонування інституцій громадянського суспільства у відповідність з вимогами часу та загальноприйнятих світових стандартів (з урахуванням при цьому пропозицій громадських організацій).

2. Прискорення роботи з розробки та прийняття Концепції взаємодії держави та громадянського суспільства, а на її основі — Стратегії розвитку громадянського суспільства з конкретизацією в часі та конкретних програмах загальних положень першої.

3. Поступове, планомірне збільшення бюджетного фінансування громадських організацій до загальноєвропейських стандартів через проведення тендерів та інвестування конкретних проектів на замовлення держави.

4. Впровадження правових та податкових стимулів залучення приватного капіталу для фінансування громадських об'єднань. Внесення, зокрема, з цією метою відповідних змін до законів України «Про оподаткування прибутку підприємств», «Про державний бюджет України», Бюджетного кодексу України та інших нормативно-правових актів.

5. Визначення діяльності по збереженню національної культурно-історичної спадщини як окремого виду діяльності при реєстрації організацій та при складанні статистичної звітності.

Оприлюднити та зробити загальнодоступним загальнодержавний реєстр громадських об'єднань.

6. З метою розвитку горизонтальних зв'язків, спеціалізації та координації діяльності ініціювати створення Всеукраїнського конгресу громадських організацій (на засадах добровільності та збереження повної самостійності його учасників).

7. Міністерству освіти і науки України та Міністерству культури і туризму України розглянути можливість ширшого залучення громадських організацій до реалізації довгострокових державних освітніх та культурних програм на конкурсній основі.

8. Інтенсифікувати роботу по створенню громадського телерадіомовлення, полегшити доступ громадських організацій культурно-історичного сегмента до державних ЗМІ при підготовці програм відповідних профілю їх діяльності.

9. Ефективно використовувати існуючі правові механізми для припинення діяльності організацій, що завдають шкоди національним інтересам України. У виявленні проявів такої діяльності органам державної влади варто посилити взаємодію з громадськими організаціями державницько-патріотичного спрямування.

ПОСИЛАННЯ ДО РОЗДІЛУ 4

1. Закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV «Про основи національної безпеки» // Відомості Верховної Ради (ВВР). — 2003. — № 39. — С. 351.
2. Закон України від 25.03.2004 р. № 1665-IV «Про вибори народних депутатів України» // Відомості Верховної Ради (ВВР). — 2004. — № 27–28. — С. 366.
3. Закон України від 05.04.2001 р. № 1665-IV «Про політичні партії в Україні» // Відомості Верховної Ради (ВВР). — 2001. — № 23. — С. 118.
4. Закон України від 16.06.1992 р. № 2460-XII «Про об'єднання громадян» // Відомості Верховної Ради (ВВР). — 2003. — № 34. — С. 504.
5. Манжол П. Г., Опалько Ю. В. Активність інституцій громадянського суспільства у виборчому процесі // Стратегічна панорама. — 2006. — № 2. — С. 58–63.
6. Левенець Ю. А. Держава у просторі громадянського суспільства. — К.: Освітня книга, 2006. — 272 с.
7. Арато Э., Коэн Дж. Л. Гражданское общество и политическая теория: Пер. с англ. / Общ. ред. И. И. Мюрберг. — М.: Весь Мир, 2003. — 784 с.
8. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України. 28 червня 1996 р. — К.: Феміда, 1996.
9. Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення / Сиренко В. Ф., Тимошенко В. І., Ковальчук Т. І., Онищенко Н. М. — К.: Логос, 1997. — 124 с.
10. Симончук Е. В. Средний класс: люди и статусы. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2003. — 464 с.
11. Шангіна Л. Середній клас в Україні як суб'єкт громадської активності // Національна безпека і оборона. — 2002. — № 10. — С. 37–44.
12. Лациба М. В. Громадські організації на виборах. — К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2006. — 56 с.
13. Барков В., Розова Т. Громадянське суспільство в Україні: проблеми та їх вирішення // Вибори та демократія. — 2006. — № 3. — С. 20–27.
14. Концепція взаємодії держави і громадянського суспільства. Проект Міністерства юстиції України / <http://www.minjust.gov.ua/?do=d&did=7544&sid=discuss>

15. Манхейм К. Идеология и утопия // К. Манхейм. Диагноз нашего времени. — М.: Юрист, 1994. — С. 7–276.
16. Громадські ради в Україні. Довідник / Упоряд. М. Лациба. — К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2003. — 232 с.
17. Wilson A. The Ukrainian left: In transition to social democracy or still to the USSR? // Europe-Asia Studies. — Journal Group: Academic. — Vol. 49: Iss: 7, Nov. 1997. — P. 1293–1316.
18. Якименко Ю. Громадянське суспільство в Україні: основні характеристики [Електрон. ресурс] // Центр Разумкова [веб-сайт]. — Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?News_id=320
19. Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році». — К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2005. — 182 с.
20. Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2006 році: Експертна доповідь / Офіційне видання. — К.: ТОВ «Славутич-Дельфін», 2007. — 256 с.
21. Стратегія національної безпеки України. Затверджено Указом Президента України від 12 лютого 2007 року № 105/2007 [Електрон. ресурс] // Офіційний сайт Президента України [веб-сайт] — Режим доступу: http://www.president.gov.ua/documents/p_5728.html
22. Інформаційні матеріали з оглядом підсумків діяльності Міністерства юстиції України та його територіальних органів (8 жовтня 2007 р.) [Електрон. ресурс] // Міністерство юстиції України [веб-сайт]. — Режим доступу: http://www.minjust.gov.ua/0/zvit_2007
23. Україна в 2007 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку: Експертна доповідь / За заг. ред. Ю. Г. Рубана. — К.: НІСД, 2007. — 256 с.
24. Звіт за даними дослідження: «Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України. 2002–2005 роки» / Підготовлено Творчим центром Каунтерпарт. Л. Паливода, О. Кікоть, О. Власова. — К.: «Макрос», 2006. — 160 с.
25. Стан та динаміка розвитку НУО України. 2002–2006 роки / Творчий центр «Каунтерпарт». — К., 2006.
26. Оцінка громадянами України ефективності інститутів громадянського суспільства [Електрон. ресурс] // Портал «НІСД»

- [веб-сайт]. — Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/monitor/november/7.htm>
27. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели / Ф. Фукуяма; пер. с англ. — М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. — 730 с.
28. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки — 2005 / За ред. О. С. Власюка. — К.: Знання України, 2005. — 608 с.
29. Ротар Н. Діалогові форми політичної участі: передумови та перспективи становлення в Україні / Н. Ротар // Політичний менеджмент. — 2007. — № 1(22). — С. 9–17.
30. Лациба М., Вінніков О. Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні: оцінка рішень. Перше півріччя 2007 р. / М. Лациба, О. Вінніков. — К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2007.
31. Кроки до громадянського суспільства. Постмайданове громадянське суспільство в Україні: уроки для країни та світу: Науковий альманах / За ред. Рубцова В. П., Шестакової А. В., Рябенка В. О. — К.: Українська всесвітня координаційна рада, 2006. — 300 с.
32. Участь громадськості в політичних процесах: Корені трави — 3 / Упоряд.: Г. О. Усатенко, О. В. Боронь. — К.: Агентство «Україна», 2005. — 352 с.
33. Колодій І. Середній клас, демократичні цінності та політичні переваги: до і після «помаранчевої революції» / І. Колодій // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2007. — № 3. — С. 128–154.
34. Злобіна О. Соціокультурна реальність: на перетині нормативності та девіантності // Культура — суспільство — особистість: Навч. посіб. / За ред. Л. Скокової. — К.: Інститут соціології НАН України. — С. 243–274.
35. Панина Н. Демократизация в Украине и оранжевая революция в зеркале общественного мнения / Н. Панина // Зеркало недели. — 2006. — 20 мая.
36. Здіорук С. І., Бичек В. В. Проблеми функціонування політичних партій України в системі владних відносин. — К.: НІСД, 2001. — 142 с.
37. Мейтус В. Политическая партия: стратегия и управление. — К.: Эльга; Ника-Центр, 2004. — 400 с.
38. Романюк А. Партії та електоральна політика. — Л.: ЦПД «Астролябія», 2005. — 366 с.

39. Дюверже М. Политические партии. — М.: Академический Проект, 2002. — 558 с.
40. Колодій А. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні: Монографія. — Львів: Червона Калина, 2002. — 276 с.
41. Дмитренко М. А. Суспільні трансформації та політичні аспекти загроз національній безпеці України: Монографія. — К.: Знання України, 2006. — 348 с.
42. Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: досвід соціально-філософського аналізу. — К.: ТОВ «Атлант ЮЕмСі», 2005. — 498 с.
43. Карлсон Дж. Телевизионное развлечение и политическая социализация// Назаров М. М. Массовая коммуникация в современном мире: методология анализа и практика исследований. — М.: УРСС, 2002.
44. Луман Н. Реальность масс-медиа. — М.: Праксис, 2005. — 256 с.
45. Тевено Л. Организованная комплексность: конвенции координации и композиция экономических образований// Западная экономическая социология: Хрестоматия современной классики. — М.: РОССПЭН, 2004.
46. Сиберт Ф. С., Шрамм У., Питерсон Т. Четыре теории прессы. — М., 1998. — 234 с.
47. Бакулев Г. П. Массовая коммуникация. Западные теории и концепции. — М., 2005. — 176 с.
48. Бессонов Б. Н. Демократия как форма управления в гражданском обществе// Методологические проблемы социального управления. — М., 1995.
49. Кин Дж. Средства массовой информации и демократия. — М.: Памятники исторической мысли, 1994. — 177 с.
50. Бертран К.-Ж. Этика СМИ и службы безопасности// Масс-медиа, сектор безопасности и власть. — К., 2005 — С. 64–78.
51. Рельик Д. Пролиферация или плюрализм? СМИ в посткоммунистических обществах// Масс-медиа, сектор безопасности и власть. — К., 2005 — С. 51–63.
52. Стратегія національної безпеки України. Затверджено Указом Президента України від 12 лютого 2007 року № 105/2007 // http://www.president.gov.ua/documents/p_5728.html

53. Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2006 році: Експертна доповідь / Офіційне видання. — К.: ТОВ «Славутич-Дельфін», 2007. — 256 с.
54. Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення. Аналітична доповідь// Національна безпека і оборона. — 2006. — №7. — С. 3–38.
55. Левада Ю. А. Историческое сознание и научный метод //Философские проблемы исторической науки. — М.: Наука, 1969. — С. 186 — 224.
56. Мандебура Т. Історична свідомість //Історична наука: термінологічний і понятійний довідник /В. М. Литвин, В. І. Гусев, А. Г. Слюсаренко та ін. — К.: Вища шк., 2002. — С. 171 — 172.
57. Кузьо Т. Посткоммунистические транзиты: три измерения или четыре? // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. Вып. 3, осень — зима 2005. — Х.: Константа, 2005, С. 169–181.
58. Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України. 2002–2005 роки: Звіт за даними дослідження / Підготовлено Творчим центром «Каунтерпарт». Л. Паливода, О. Кікоть, О. Власова. — К.: Макрос, 2006. — 160 с.
59. Хуснутдінов О. Я. Громадський рух як рушійна сила формування громадянського суспільства. (Третій сектор в Україні. Теоретично-правові та практичні аспекти розвитку). — К.: Друк. ФПУ, 2000. — 48 с.
60. Фундаментальні принципи щодо статусу неурядових організацій в Європі. Прийнято учасниками багатосторонньої зустрічі, організованої Радою Європи, Страсбург, 5 липня 2002 р. // Юридичний вісник України. — 2002. — №50.
61. Про діяльність Товариства «Меморіал» // <http://memorial.org.ua/vstup.htm>
62. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури // <http://www.pamjatky.org.ua/AboutUs/utopik.aspx>
63. Свідчення // <http://www.golodomor.org.ua/news.php?id=1168>
64. Краєзнавство в Україні: сучасний стан і перспективи. — К.: Видавничий центр «Академія», 2003. — 232 с.
65. Сюдюков І. Ліки від амнезії // День. — 2007. — 13 берез.
66. 2004 — 2006 роки стали «піком» активності козацького руху в Україні // <http://www.minjust.gov.ua/0/8525>

67. Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році: Послання Президента України до Верховної Ради України / Офіційне видання. — К.: ІВЦ Держкомстату України, 2005. — 182 с.
68. Серeda В. Особливості репрезентації національно-історичних ідентичностей в офіційному дискурсі президентів України і Росії / В. Серeda // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — № 3. — С. 191 — 211.
69. Кількість суб'єктів ЄДРПОУ за галузями економіки та організаційно-правовими формами господарювання станом на 1 січня 2009 р. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2009/edrpoу/edrpoу/opfg/ks_zaporf0109.htm
70. Громадські організації в Україні у 2007 році: Статистичний бюлетень / Державний комітет статистики України. — К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2008. — 220 с.
71. Звіт про виконання плану роботи Міністерства юстиції України на 2008 рік. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.minjust.gov.ua/0/zvit_2008

Розділ 5

ВПЛИВ СУДОВОЇ ВЛАДИ НА СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

5.1. СУДОЧИНСТВО ЯК ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАХИСТУ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ

Розмежовуючи поняття «держава» і «громадянське суспільство», важко провести чітку межу, де закінчується перше і починається друге, позаяк не тільки громадянське суспільство впливає на загальнодержавні процеси, а й сама держава активно функціонує у сфері громадянського суспільства. Наприклад, такий інститут, як політичні партії одночасно належить як до структур громадянського суспільства, так і до одного з елементів державної влади, зокрема у випадку, коли завдяки своїй інтеграції до органів державної влади політичні партії починають виступати основними дійовими особами реалізації державної політики. Тому, досліджуючи характер і способи взаємозв'язків між державою і суспільством, ми маємо обов'язково долучати до кола наукового розгляду вивчення таких каналів зв'язку, де державна влада взаємодіє з суспільством, але які не завжди є нормативно-визначеними.

Одним з основних чинників, які мають значний вплив на діяльність органів державної влади є, безумовно, громадська думка, під якою розуміється специфічний стан свідомості, який включає в себе приховане чи явне ставлення різних соціальних спільнот до подій, фактів або процесів політичної діяльності. Тривалий час чинник громадської думки та її впливу на діяльність органів державної влади залишався поза межами уваги науковців, позаяк за умов авторитарно-бюрократичного політичного режиму, який існував у СРСР, громадська думка ніколи не розглядалась як самостійний дієвий чинник політичного процесу. Проте одночасно із проголошенням курсу на модернізацію політичної системи в напрямі її демократизації, який було прийнято і конституційно закріплено всіма без винятку державами, що утворилися на теренах колишнього СРСР, докорінно змінилась роль громадської думки, а також ставлення держави й органів державної влади до неї. Для ро-

зуміння контексту теми необхідно розглянути систему поділу влад у правовій державі.

Державна влада в правовій державі не є абсолютною. Це обумовлено не тільки пануванням права, обмеженістю державної влади правом, але і тим, як організована державна влада, у яких формах і якими органами вона здійснюється. Тут необхідно звернутися до теорії поділу влади. Поділ влад — це політико-правова доктрина і конституційний принцип, що лежить в основі організації влади демократичної правової держави [1, с. 150]. Спираючись на аналіз історико-політологічної літератури, зазначимо, що ідея поділу влади, висунута ще античними мислителями (Арістотель), була розвинута в епоху буржуазних революцій у протиवाгу абсолютизму і феодальній сваволі. Ш. Монтеск'є зробив цю концепцію цілком завершеною і такою, що мала гнучкий вид. І, що не менше важливо, у його інтерпретації концепція поділу влади одержала свій відбиток і закріплення в конституційних актах, багато з яких зберігають свою дію і по сьогоднішній день.

Серед цих актів особливу увагу привертають два: Декларація незалежності Північноамериканських Сполучених Штатів від 4 липня 1776 р. і французька Декларація прав людини і громадянина 1789 р. Декларація 1789 р. є складовою частиною теперішньої Конституції і чинного права Франції. Особливий інтерес для з'ясування того, як законодавчо проголошувався і закріплювався принцип поділу влади, подає стаття 15 Декларації. «Будь-яке суспільство, у якому не забезпечене здійснення прав і не закріплений поділ влади, — говорить ця стаття, — не має конституцій. Під словом «конституція» вони розуміли демократичний конституційний устрій, заснуваний на визнанні і реалізації основних прав і свобод людини і поділом влади. Звертає на себе увагу, що Декларація в рамках однієї статті об'єднує, здавалося б, два різних принципи: гарантію прав і свобод та поділ влади. [2, с. 145]. Проблема здійснення прав і свобод та принцип поділу влади тісно взаємопов'язані. У певному розумінні можна навіть говорити про їхню органічну єдність. Утвердження інституту прав і свобод, їх гарантованість — це своєрідний механізм обмеження влади. Він перешкоджає надмірній концентрації влади, чреватої її повним зосередженням у руках однієї особи або групи осіб, яка б правила, не рахуючись з правами і свободами людини. Відповіддю на узурпацію влади стала концепція і конституційний принцип поділу влади. Пошук найкращих форм організації влади, дослідження механізму її здійснення пронизують всю історію політичної думки. Арістотель,

звичайно, ще дуже далекий від принципу поділу влади в тому вигляді, як ми його знаємо сьогодні. Проблема співвідношення свободи і влади привертає увагу відомих мислителів у всі наступні сторіччя. «Абсолютна деспотична влада або керування без установлених постійних законів не можуть ні в якій мірі відповідати цілям суспільства й уряду» [2, с. 354] — констатує Джон Локк. Звідси і випливає головний висновок, що склав серцевину концепції поділу влади: влада по прийняттю законів і влада по їхньому виконанню мають бути розділені. Автор концепції не виступав проти влади взагалі. Він вважав її необхідною умовою збереження суспільства і порядку і був прихильником монархії. Але ця остання мала обмежитися лише здійсненням виконавчої влади. В умовах обмеженої монархії на перше місце висувається законодавча влада, саме вона, за Локком, і утворить «першу гілку влади» [2, с. 356].

Найбільш повно і послідовно концепція поділу влади викладена в працях Ш. Монтеск'є й особливо в роботі «Про дух законів», що принесла найбільшу славу автору. Аналізуючи різноманітні засоби правління і принципи, на яких воно засновано, Монтеск'є підходить до проблеми політичної свободи і її трактування, вирішує питання про устрій влади. Політична свобода існує лише в країнах поміркованих, у яких не зловживають владою. Тим часом, досвід підтверджує, що всяка людина, що має владу, схильна до зловживання нею. Щоб не було можливості зловживати владою, необхідний такий порядок речей, при якому різноманітні влади могли б взаємно стримувати одна одну. Можливий такий державний устрій, при якому нікого не будуть спонукати робити те, до чого його не зобов'язує закон, і не робити того, що закон йому дозволяє.

Ідея, що формулюється Монтеск'є, цікава в багатьох відношеннях. Насамперед визначенням взаємозв'язку, встановлюваного між правомірним правлінням і поділом влади. Цей поділ виступає як їхнє взаємне стримування. Таке взаємне стримування — гарантія від зловживання. Перешкода зловживанню владою є гарантією забезпечення свободи. Нарешті, сама свобода має місце тоді, коли нікого не можна примушувати робити те, що йому не ставить за обов'язок закон. Або ж коли, навпаки, людині не дозволяють учинити те, що їй заборонено законом. Таким чином, поділ влади не самоціль, а засіб здійснення правомірного, легітимного правління, а отже, забезпечення свободи [3, с. 187]. В часи Монтеск'є вважалося, що в кожній державі є три влади: влада законодавча, влада виконавча, що відає пи-

таннями міжнародного права, і влада виконавча, що відає питаннями права громадянського. Наведене формулювання дещо відрізняється від того, що поширене в наші дні. Утім, і сам творець доктрини поділу влади дає необхідні пояснення, що не лишають місця для різних викривлень. Перша влада, пояснює він, покликана створювати закони. Друга відає зовнішніми зносинами і забезпечує безпеку. Силою третьої влади караються злочинці і вирішуються сутички між приватними особами. Цю владу можна інакше іменувати судовою. На перший погляд, може здатися дещо дивним, що поряд із законодавчою фігурують дві виконавчі влади. Але пояснюється це досить просто. Друга і третя влади (по перерахуванню, але не по значимості), на відміну від першої, самі закони не приймають, а забезпечують їхнє здійснення. В одному випадку за допомогою урядової діяльності, в іншому — за допомогою судової діяльності [4]. У цьому розумінні можна говорити про те, що і та й інша забезпечують виконання закону. Але змішувати їх не припустимо. Вказівки на те, що поєднання різноманітної влади в руках однієї особи або органу неминує веде до удушення політичної свободи, становить серцевину самої доктрини поділу влади. Якщо поєднання двох перших влад — це лише потенційна загроза тиранії, то поєднання їх із судовою неминує веде до згубних наслідків. Доктрина, створена Монтеस्क'є, не обмежується відокремленням трьох гілок влади і показом небезпеки їхнього поєднання в руках однієї особи або органу. Не менш важлива й інша сторона цієї доктрини — міркування про те, чи не призведуть розчленовування влади і їхня взаємна збалансованість до паралічу влади, до безвладдя, при яких також неминучі руйнація держави і загибель свободи. Запобігти подібному розвитку подій можуть узгодженість і взаємодія влади [5, с. 153].

У сучасній науці принцип поділу влади прийнято відносити до основ демократичного конституційного ладу. Це означає, що він має основне значення при вирішенні конкретних питань побудови державного механізму. Конституційні положення, що стосуються вищих державних органів і визначального порядку їхнього формування, повноважень і сфери ведення, взаємовідносин між ними, мають відповідати головному конституційному принципу [5, с. 135]. За допомогою поділу влади правова держава організується і функціонує правовим засобом: державні органи діють у рамках своєї компетенції, не підміняючи один одного; встановлюється взаємний контроль, збалансованість, рівновага у взаємовідносинах державних органів, що здійснюють законодавчу, виконавчу і судову владу. Принцип поділу

влади на законодавчу, виконавчу і судову означає, що кожна з влад діє самостійно і не втручається в повноваження іншої. При його послідовному проведенні в життя виключається всяка можливість присвоєння тією або іншою владою повноважень іншої. Принцип поділу влади стає життєздатним, якщо існує система «стримувань і противаг» влади. Вона усуває всякий ґрунт для узурпації повноважень однієї влади іншою і забезпечує нормальне функціонування органів держави [6, с. 247].

Класичним зразком у цьому відношенні є США. Відповідно до теорії поділу влади в цій державі законодавча, судова і виконавча влади діють як три сили в замкненому колі своїх повноважень. Але при цьому передбачені форми впливу органів однієї влади на органи іншої. Так, президент наділений правом накладати вето на закони, прийняті Конгресом. У свою чергу воно може бути подолане, якщо при повторному розгляді законопроекту на його користь віддадуть голоси 2/3 депутатів кожної із палат Конгресу. Сенат наділений повноваженням затвердження членів уряду, призначених президентом. Він також ратифікує договори й інші міжнародні угоди, що укладаються президентом. У випадку вчинення президентом злочинів, Сенат звертається в суд для вирішення питання про винесення йому «імпічменту», тобто про звільнення з посади. «Відкриває» ж справу про імпічмент Палата Представників. Але могутність Сенату послабляється тим, що її головою є віце-президент. Останній може брати участь у голосуванні лише в тому випадку, якщо голоси розділяються порівну. Конституційний контроль у країні здійснює Верховний суд США [7, с. 203].

Сучасний підхід до гілок влади такий.

Законодавча влада є представницькою. Саме на основі виборів народ передає владу своїм представникам і вповноважує представницькі органи здійснювати державну владу. У цьому контексті можна говорити про первинність представницьких органів у механізмі державної влади. Проте є сутнісні і політико-юридичні обмеження цієї влади. Сутнісні обмеження випливають із її делегованості, визначаються принциповою залежністю від волі виборців. Політико-юридичні обмеження пов'язані з тим, що будь-який закон, щоб не залишатися набором фраз на папері, має відповідати політичним і юридичним реаліям, а також фундаментальному праву — конституції. Законодавча влада — це делегована законодавча влада. Назва даної гілки «законодавча» не означає, що, крім законодавчої діяльності, представницькі органи не виконують ніякої іншої. Не менш істотною функцією

є фінансова — щорічне затвердження бюджету. Є і розпорядницькі функції — формування визначених органів виконавчої і судової влади. Законодавча влада вправі давати політичну оцінку тим або іншим діям виконавчої влади і на цій основі притягати їх до політичної відповідальності.

На відміну від законодавчої влади, *виконавча влада* за своєю суттю вторинна. Завдання виконавчої влади залишаються незмінними по своїй природі і полягають у виконанні доручень, даних їй носіями влади, і в розв'язанні згідно з цим приватних питань. Виконавча влада носить підзаконний характер. Усі дії й акти відповідних органів ґрунтуються на законі, не повинні йому суперечити, спрямовані на виконання закону. Звідси і назва влади — виконавча. Істотна ознака виконавчої влади — її універсальний і предметний характер. Перша ознака відбиває той факт, що виконавча влада, її органи діють безупинно і скрізь, на всій території держави. Цим вони відрізняються і від законодавчих, і від судових органів влади. Інша ознака означає, що виконавча влада, також на відміну від законодавчої і судової, має інший зміст, оскільки спирається на людські, матеріальні, фінансові й інші ресурси, використовує інструмент службових просувань і систему заохочень. Виконавча влада володіє потужною силою, адже існування державної влади знаходить своє вираження саме в чиновниках, армії, адміністрації. Серед цієї сили особлива роль належить збройним формуванням — армії, органам безпеки, міліції.

Судова влада відіграє особливу роль як у механізмі державної влади, так і в системі стримувань і противаг. Особлива роль суду визначається тим, що він — арбітр у суперечках про право. У правовій державі тільки судова влада може відпрацьовувати правосуддя. Судова влада — специфічна, незалежна гілка державної влади, здійснювана шляхом свідомого, колегіального розгляду і вирішення в судових засіданнях суперечок про право. Роль судової влади в механізмі поділу влад виражається в стримуванні двох інших влад у рамках конституційної законності і права та, насамперед, шляхом здійснення конституційного нагляду і судового контролю за цими гілками влади.

Отже, традиційне тлумачення демократії як такої форми правління, що реалізується в інтересах народу, передбачає існування цілої низки інститутів, завдяки яким народ отримує можливість здійснювати вплив на державну владу, її гілки та органи. Крім політико-правових інститутів представницької та безпосередньої демократії, ми практично завжди фіксуємо наявність зв'язку між загальними су-

спільними настроями та діями органів державної влади. При цьому деякі з органів державної влади зазнають більшого чи меншого впливу громадської думки, а також самі здійснюють вплив на її формування чи трансформацію. Скажімо, представницькі органи влади, зокрема парламенти, за своїм визначенням, передбачають чи не найвищий ступінь впливу громадської думки на процес свого функціонування, що проявляється не тільки під час виборів, але й у процесі їх повсякденної діяльності, коли вони стають своєрідними відбитками тих змін, що відбуваються в суспільстві чи намагаються ініціювати такі зміни в суспільній свідомості та громадській думці, які б сприяли підтримці запроваджуваної ними політики. Значно менший вплив громадської думки ми спостерігаємо в діяльності органів виконавчої влади. Звісно, це не означає, що органи виконавчої влади можуть нехтувати пріоритетними інтересами народу, окремих суспільних верств тощо. Мається на увазі лише те, що специфіка управлінської діяльності значною мірою пов'язана із раціонально визначеною сукупністю процедур, зміст яких обумовлюється критеріями ефективності. У цьому плані значний рівень регламентації бюрократичної діяльності (якщо під бюрократією розуміти спеціально організовану систему державних інститутів і посад, професійно зайнятих управлінням) зменшує ступінь впливу громадської думки на конкретні управлінські процедури та прядок їх реалізації. І, відповідно, найменший вплив порівняно з усіма іншими гілками державної влади, як це представлено у класичній теорії розподілу влади, громадська думка має на судову владу. Попервах подібний висновок виглядає цілковито виправданим як з теоретичного, так і з практичного погляду. Дійсно, якщо законодавча влада видає закони в інтересах народу (у цьому сенсі кожний закон виступає своєрідним оформленням виражених у громадській думці загальних цінностей, інтересів, пріоритетів тощо), а виконавча влада займається їх реалізацією (у цій діяльності суспільна думка фактично виступає тією інстанцією, яка оцінює діяльність виконавчої влади і тому остання не може дозволити собі не брати до уваги домінуючі на рівні суспільної свідомості пріоритетні цінності та орієнтації), то діяльність судової влади часто-густо окреслюється як суто «технічна» правом винесення рішень відповідно до закону. Але чи справді подібна модель судового арбітрування, коли судова влада бере до уваги виключно закон і розглядається відособлено від суспільства, адекватно відбиває ті реалії, які ми спостерігаємо у функціонуванні всіх без винятку систем державної влади?

Перше, що слід згадати в цьому контексті, — це принцип незалежності судової влади. Так, судова влада є незалежною й у своїй діяльності, підпорядковується тільки закону та сформульованим і визначеним у ньому правовим нормам. Судова влада покликана контролювати правовий характер нормативних актів, захищати права громадян від свавілля влади, тлумачити і конкретизувати закон і давати правоположення підзаконного характеру.

Таким чином, проблема взаємозв'язку між судовою діяльністю і громадською думкою видається цілковито обґрунтованою. Про це свідчить і те, що в багатьох сучасних західних дослідженнях у галузі юридичної науки, зокрема у працях Вільяма Деніелса, Джона Кессела, Діна Яроса, Роберта Рупера, Уолтера Мерфі, Джозефа Танненгауза, Деніела Кастара, Джеймса Гібона, Джорджа Прюе, Беверлі Кука, Герберта Крітзера та інших, ця проблема поступово починає відігравати таку ж значну роль, як і дослідження впливу суспільної думки на законодавчі та виконавчі органи державної влади. Аналізуючи проблеми взаємозв'язку і взаємовпливу між судовою владою і громадською думкою, спробуємо дати характеристики основним підходам до її вирішення, які існують у працях, насамперед, західних авторів. І перше питання, що нас цікавить, сформулюємо так: «Наскільки серйозним може бути вплив судової влади на формування громадської думки?» Звісно, можна сказати, що навіть конституційні суди завжди розглядають конкретні справи й у цьому сенсі їхні рішення мають, так би мовити, «одиничний» характер. Але водночас навряд чи знайдеться багато суддів (особливо, якщо йдеться про суддів вищих ланок судової системи та суддів конституційних судів), які заперечуватимуть за рішеннями суду такі властивості, як легітимна роль судових рішень, їх виховна, правовстановлююча функції тощо. Тобто так чи інакше (або визнаючи, або не визнаючи загальносуспільну значущість рішень органів судової влади) ми з готовністю погоджуємося, що рішення органів судової влади певним чином впливають на рівень правової культури, правової свідомості громадян держави і тим самим дозволяють формувати таку громадську думку, у якій би домінували ті чи ті пріоритети, в ідеалі це, звичайно, мають бути основні цінності правової, демократичної, соціальної держави.

Однак, як зауважує Грегорі Калдейра, незважаючи на те, що можливість впливу судових рішень на громадську думку майже не ставляться під сумнів, власне механізми цього впливу залишаються ще надзвичайно мало дослідженими. [8, с. 5]. У цьому сенсі, на думку

Грегорі Калдейри, ми стикаємося одразу ж з кількома проблемами. По-перше, доволі часто виявляється незрозумілим сам зміст поняття «вплив на громадську думку». Тобто що воно означає: те, що судові рішення змушує змінити переважну більшість членів суспільства (чи взагалі — усіх громадян) своє ставлення щодо тієї чи іншої проблеми, чи тільки те, що судовим рішенням легітимується один із способів (можливо, кращий, а можливо, й ні) її вирішення? По-друге, на відміну від діяльності органів інших гілок державної влади, у випадку судової влади, доволі часто виявляється вкрай складно застосувати процедуру порівняння стану громадської думки до і після винесення судового рішення. Здебільшого це пояснюється тим, що переважна кількість громадян просто не володіє інформацією щодо тих справ, які розглядаються в судах (знову ж таки зараз ми маємо на увазі не всі справи, а тільки ті з них, що мають загальносуспільне значення). Причому це справедливо не тільки для країн з відносно невисоким рівнем правової культури (наприклад, в Україні відсоток тих громадян, які знають, яким було останнє рішення Конституційного Суду, є мізерним, не кажучи вже про тих, хто знає, які справи знаходяться на розгляді в цьому судовому органі), але й для розвинених демократичних держав. Так, у США увагу до діяльності Верховного Суду привернули лише питання, які були пов'язані з такими проблемами, як право на аборт, расова сегрегація, смертна кара тощо, а у всіх інших випадках діяльність цього органу залишалася, так би мовити, у «тіні» суспільної уваги, навіть тоді, коли засоби масової інформації намагаються активно привертати увагу до цих проблем. Проте, як демонструють Бенджамін Пейдж та Роберт Шапіро, навіть у разі наявності більш-менш точних даних щодо стану громадської думки стосовно конкретної проблеми до і після винесення рішення судом (предметом їх аналізу була діяльність Верховного Суду США), у переважній більшості випадків ми фіксуємо неможливість застосувати будь-яку кореляційну модель, позаяк інколи ставлення громадян до тієї чи іншої проблеми, стосовно якої Верховним Судом було винесене певне рішення, змінюється відповідно до рішення Верховного Суду, а інколи все відбувається навпаки і у громадській думці набувають поширення ідеї прямо протилежні тим, які покладені в основу судового рішення. Щодо останнього випадку, можна згадати «парадокс» Гленна Демпсі, який він сформулював таким чином: «коли судові рішення підштовхує в один бік, громадська думка рухається в протилежний».

Наступне питання стосується зворотного зв'язку, тобто впливу самої громадської думки на судові рішення. На відміну від законодавчих і виконавчих органів влади, судові органи не виконують, і не повинні виконувати функції представництва (хоча, як доводить Л. Шипілов, це не означає, що самі вони не є органами представництва, а саме: «квазіпредставницькими органами чи інститутами вторинного представництва, діяльність яких опосередкована попереднім представництвом»). Але попри це, доволі часто висувається теза, що діяльність вищих ланок судової влади та органів конституційної юстиції зазнає впливу як з боку громадської думки, так і з боку правлячої політичної еліти (зараз ми не беремо до уваги випадки антиконституційного та протиправного обмеження незалежності суду і впливу на діяльність органів судової влади чи то засобами «телефонного права», чи «мітингового права», коли ставиться під сумнів об'єктивність винесених судом рішень). З огляду на це достатньо навести позицію Роберта Даля, який ще в 1957 р. на підставі аналізу діяльності Верховного Суду США дійшов висновку, що в довгостроковій перспективі позиція Верховного Суду, як правило, збігається з позицією правлячої коаліції та думкою «більшості». Так саме про наявність впливу громадської думки на процес прийняття судових рішень писали Дейл Відмар, Фібі Елсворт, Джонатан Каспер, Девід Бернам, Остін Сарат та інші.

Однак суттєвим недоліком всіх цих праць є те, що практично в жодній з них не було продемонстровано, завдяки яким механізмам суди зазнають впливу громадської думки. Справді, важко сперечатися з тим, що як і всі інші громадяни, судді репрезентують певні суспільні погляди і певну громадську думку, але, мабуть, що однієї констатації цього факту явно замало. Доволі вразливим для критики видається і положення Р. Даля, оскільки єдине, що він переконливо демонструє, — це наявність відповідності між громадською думкою та судовим рішенням, з чого все-таки не можна робити незаперечний висновок про наявність впливу громадської думки на судові рішення. Тобто той факт, що судові рішення відбивають загальні тенденції громадської думки не може тлумачитися в термінах «причини і наслідку». На підставі чого деякі дослідники взагалі заперечують можливість точного визначення механізмів впливу громадської думки на функціонування органів судової влади, позаяк такий вплив носить виключно суб'єктивний характер (тобто стосується окремих суддів, а не судової влади загалом) і його принципово не можна концептуалізувати.

Підбиваючи підсумки сказаного, можна зазначити таке. По-перше, проблема взаємозв'язку і взаємовпливу громадської думки і діяльності органів судової влади потребує свого подальшого дослідження, позаяк нехтування цим чинником може спричинити виникнення невідповідності застосованих юридичною і філософсько-правовою наукою теоретичних моделей реальним відносинам, які виникають між органами державної влади і суспільством. Чи, як пише вже згадуваний нами Г. Калдейра, взаємозв'язок між громадською думкою та судовою владою фактично впливає на якість демократії (*affects the quality of democracy*) та життя всіх без винятку громадян. По-друге, доволі низький рівень обізнаності та поінформованості громадян щодо діяльності судової влади, а також усталений стереотип її сприйняття як «останньої» у трійці державної влади суттєво ускладнює процедуру визначення параметрів та каналів взаємовпливу між громадською думкою та судовою владою. По-третє, настанова на підвищення авторитету судової влади в суспільстві диктує необхідність гармонізації взаємин між суспільством (громадською думкою) та судовою владою (причому суди в цьому процесі повинні відігравати активну роль і цілеспрямовано діяти в напрямі утворення позитивного образу суду в громадській думці). По-четверте, вагомою запорукою стабільного та авторитетного становища судової влади в суспільстві є формування в громадській думці сталого переконання в правоті, незалежності та об'єктивності судової влади, що забезпечуватиме судовим рішенням своєрідний «кредит» громадської довіри (Сенфорд Левінсон визначає це поняттям «підтримуючої громадської довіри» (*sustained public confidence*), коли кожний громадянин, навіть не погоджуючись із винесеним судом рішенням, усе рівно вважатиме його правильним і справедливим, виходячи із загального переконання в авторитетності судової влади.

У контексті нашого дослідження корисно розглянути фактори незалежності судової влади на прикладі США. Судова система в Сполучених Штатах складається з федеральних судів і судів штатів, до складу яких входять, відповідно, федеральні судді і судді штатів. Призначення на посаду федерального судді в США вважається найбільшим професійним досягненням у кар'єрі юриста. Бути суддею означає обіймати одну із найбільш шанованих посад в американському суспільстві. Судді користуються повагою через те, що вони самі поважають себе. Водночас обрання на посаду голови суду прирівнюється до просування до ще більш високого статусу, роль цієї посади в аме-

риканській судовій системі часто описується, як *primus amongst the pares*, тобто перший серед рівних. Незважаючи на таке визначення, обов'язки голови суду здебільшого носять церемоніальний та адміністративний характер. Наприклад, координування діяльності суду, призначення зустрічей та організація конференцій, а також представлення суду під час зовнішніх заходів і подій. На противагу досить поширеній думці голова суду не контролює судові справи і не розподіляє справи між конкретними суддями. Тим не менше роль голови суду є важливою, а отже доцільним є порівняння порядку обрання голови суду в Сполучених Штатах. Конституція Сполучених Штатів передбачає, що президент має право призначати федеральних суддів за порадою та згодою сенату США (далі — сенат). По завершенні процедури затвердження «судді Верховного суду, а також нижчих судів залишаються на своїх посадах, доки поведуться бездоганно, і мають у визначені терміни одержувати за свою службу винагороду, що не повинна зменшуватися протягом усього часу їх урядування». Ці захисні механізми (довічне перебування на посаді і заборона на зменшення заробітної плати) гарантовані Конституцією для того, щоб федеральні судді не боялися втратити свою посаду чи одержати зменшену заробітну плату за винесення рішень, які не підтримує президент чи Конгрес. Ця захищена воля виносити політично чи суспільно непопулярне рішення є однією із необхідних умов існування демократії. Окрім судів загальної юрисдикції, передбачених статтею III, Конституція надає Конгресу право утворювати інші федеральні суди, покликані допомагати в здійсненні окремих функцій законодавчої влади, як це передбачено статтею I Конституції. Федеральні судді в таких судах так само призначаються президентом за порадою та згодою сенату. Вони виконують свої повноваження протягом фіксованого терміну в 15 років, їх незалежність гарантується законодавством, яким для суддів, які не були повторно призначені на посаду президентом, передбачається статус старшого судді і право на одержання пенсії в повному обсязі. Хоча федеральні судді в судах, утворених відповідно до статті III Конституції, перебувають на своїх посадах доти, доки поведуться бездоганно, Конституцією передбачена можливість усунення їх з посади шляхом імпічменту і засудження за державну зраду, хабарництво та інші тяжкі злочини і провини. Імпічмент — це конституційна процедура, відповідно до якої палата представників США (далі — палата) може винести посадовій особі обвинувачення за підозрою в «зловживанні посадою» із подальшим розглядом справи по

суті сенатом. Федеральний суддя може бути усунутий з посади лише за умови визнання його винним голосами двох третин членів сенату. Процедура імпічменту застосовується досить рідко. На рівні штатів, принаймні для деяких судів, використовується метод призначення комісією, або так званий план заслуг. Незважаючи на розповсюдженість системи призначення комісією протягом другої половини двадцятого сторіччя і постійну кампанію на її підтримку, судді в більшості штатів досі обираються шляхом загальних виборів. Крім нього, судді в двох штатах (Вірджинія і Південна Кароліна) обираються законодавчими органами штатів. Нарешті, у разі виникнення вакансії, судді штатів призначаються губернаторами. На федеральному рівні система, за якої безстрокове призначення суддів на посаду здійснюється президентом, із наступним затвердженням сенатом, є кращою, ніж система, за якої президент призначає суддів лише на початковий п'ятирічний термін, із простою можливістю бути в майбутньому обраними на довічні посади парламентом. Остання система свідчить про менший ступінь судової незалежності, оскільки судді виконують свої функції лише протягом певного фіксованого строку, а потім мають постати перед парламентом для обрання. Після закінчення початкового п'ятирічного терміну на посаді парламент може проголосувати як за, так і проти обрання судді на посаду безстроково. Така послідовність подій викликає занепокоєння. Перше призначення на п'ять років може фактично виконувати для парламенту роль випробувального строку. Кожен суддя, який хоче бути перепризначеним, перебуватиме під тиском необхідності узгоджувати свої рішення із політичними сентиментами, які домінують на той момент у парламенті. Як зазначалося раніше, одним із наріжних каменів розвинутої демократії є надання суддям можливості виносити рішення без страху покарання. Таким чином, було б краще, щоб судді призначалися безстроково від початку.

У судовій гілці влади Сполучених Штатів так само існують кілька різних підходів до обрання голови суду. На рівні федеральних окружних судів і окружних апеляційних судів (далі — апеляційні суди) критерії для досягнення та припинення статусу голови суду є практично ідентичними. За винятком кількох незначних зауважень, суддя просувається на посаду голови суду, якщо він чи вона «перебуває на постійній активній службі і є старшим за суддівським стажем відносно тих суддів, які: а) не досягли віку 64 років; б) перебували на посаді окружного (чи апеляційного) суду протягом принаймні одного року; і

в) не перебували раніше на посаді голови суду». Строк перебування на посаді голови суду обмежується семирічним терміном, і за звичайних обставин не може продовжуватися після дати «досягнення [суддею] віку 70 років». Підхід, який застосовується у федеральних окружних судах і апеляційних судах, ґрунтується на принципі старшинства і не бере до уваги політичний склад чи переваги окремих суддів. Таким чином, політичні міркування повністю виключені. Окрім цього підходу, у Сполучених Штатах визнається ряд інших способів призначення голови суду. По-перше, голова Верховного суду США пропонується на посаду президентом із наступним затвердженням сенатом. По-друге, щодо Суду США з федеральних претензій (утвореному відповідно до статті I Конституції), кодекс законів США передбачає, що президент визначає одного суддю із числа суддів Суду федеральних претензій, який не досяг віку 70 років, як голову суду. Після призначення голова Суду федеральних претензій виконує свої функції протягом будь-якого строку на розсуд президента, але не може залишатися на посаді після досягнення сімдесятирічного віку. По-третє, голова Податкового суду США (також утвореного відповідно до статті I Конституції) обирається його чи її колегами на дворічний термін. Зокрема «податковий суд принаймні один раз на два роки визначає одного суддю головою суду». По-четверте, судді федеральних окружних судів відповідного округу вповноважені обирати голову Суду США з питань банкрутства для цього округу. Призначення затверджується простою більшістю голосів; проте у випадках неможливості досягти такої більшості голосів голови федерального окружного суду вважається вирішальним. Підсумовуючи, відзначимо: найбільш розповсюдженою в Сполучених Штатах процедурою обрання голови суду на федеральному рівні є система, заснована на тривалості стажу на посаді судді.

Разом з тим слід відзначити, що навіть така відпрацьована протягом тривалого часу демократична система, як у США, не гарантує абсолютного додержання незалежності судової влади. Як пише з цього приводу Стівен П. Фрайот, «соціальний, політичний та конституційний феномен, який ми називаємо судовою незалежністю, — це лише один із компонентів верховенства права. Незалежність судів ніколи не вдається довести до досконалості, вона завжди укоріняється вельми повільно і завжди буде піддаватися тиску чи атакам ззовні. Однак боротьба за створення і захист незалежності суду не повинна зупинятися ніколи, оскільки вона завжди виправдана» [8, с. 5]. Впливовим гравцем у цій боротьбі виступає громадянське суспільство. Так, суддя

Верховного суду США Стівен Брейер зазначає: «В решті-решт, незалежність суду — справа звичаю, звички та інституціональних сподівань, потрібні час і підтримка — не тільки з боку суду та адвокатури, але й суспільства, в якому працюють судді» [8, с. 12].

В Україні, за винятком Конституційного Суду і Верховного Суду, голови яких відповідно до Конституції України обираються шляхом таємного голосування, голови більшості нижчих судів до травня 2007 р. призначалися Президентом України.

Згідно з Рішенням Конституційного Суду України від 16 травня 2007 р. № 1-рп/2007, ухваленим за результатами розгляду конституційного подання Вищої ради юстиції, визнано таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним), положення частини п'ятої статті 20 Закону України «Про судоустрій України», відповідно до якого голова суду, заступник голови суду призначаються на посаду та звільняються з посади Президентом України. Рекомендовано Верховній Раді України невідкладно в законодавчому порядку врегулювати питання про призначення судді на посаду голови суду, заступника голови суду та звільнення його з цієї посади.

В мотивувальній частині цього Рішення зазначено таке. «Конституція України надала Президентові України ряд повноважень стосовно організації і діяльності судової влади. Згідно з пунктом 22 частини першої статті 106, частиною п'ятою статті 126 Основного Закону України Президент України має право в порядку, визначеному законом (пункт 14 частини першої статті 92, стаття 153 Конституції України), призначати на посади та звільняти з посад третину складу Конституційного Суду України. На підставі пункту 23 частини першої статті 106 Конституції України глава держави у визначеному законом порядку утворює суди. Президент України має також право здійснювати перше призначення на посаду професійного судді строком на п'ять років (частина перша статті 128 Конституції України) та звільняти його з цієї посади (частина п'ята статті 126 Конституції України). Однак повноважень призначати суддю на посаду голови суду, заступника голови суду та звільняти його з цієї посади Конституція України Президентові України не надала. Отже, надання Президентові України частиною п'ятою статті 20 Закону повноважень призначати суддю на посаду голови, заступника голови суду, а також звільняти його з цієї посади суперечить статті 106 Конституції України, тобто це положення Закону є неконституційним» [150]. Разом з тим питання щодо призначення суддів на адміністративні посади у

судах і досі залишається не врегульованим в законодавчому порядку. Верховна Рада України 30 травня 2007 р. ухвалила Постанову «Про тимчасовий порядок призначення суддів на адміністративні посади та звільнення з цих посад». Відповідно до Постанови вирішено до законодавчого врегулювання тимчасово запровадити такий порядок призначення суддів на адміністративні посади та звільнення їх з посад: голова суду, його заступник (крім Голови Верховного Суду України та його заступників) призначаються на посаду строком на п'ять років з числа суддів відповідного суду та звільняються з посади Вищою радою юстиції на підставі рекомендації: Ради суддів України (щодо спеціалізованих судів — відповідної ради суддів); Голови Верховного Суду України (щодо спеціалізованих судів — головою відповідного вищого спеціалізованого суду); зборів суддів відповідних судів; члена Вищої ради юстиції. Проте зазначена Постанова є підзаконним, а не законодавчим актом, у зв'язку з чим у судово-правовій сфері виникли істотні непорозуміння з цього приводу.

Так, Рада суддів України, виходячи з нагальної необхідності забезпечення належної організації діяльності судів загальної юрисдикції, прийняла рішення від 31 травня 2007 р., яким встановила, що Рада суддів України буде призначати суддів на посади голів, заступників голів судів загальної юрисдикції та звільняти з таких посад (крім адміністративних посад у Верховному Суді України) до врегулювання цього питання в законодавчому порядку. Вирішено призначати строком на п'ять років на посади голів, заступників голів загальних судів та звільняти з цих посад (крім випадків закінчення п'ятирічного строку перебування на відповідних адміністративних посадах) за поданням Голови Верховного Суду України, голів вищих спеціалізованих судів — за поданням Голови Верховного Суду України на підставі рекомендації відповідної ради суддів, а інших голів та заступників голів спеціалізованих судів — за спільним поданням Голови Верховного Суду України та голови відповідного вищого спеціалізованого суду на підставі рекомендації відповідної ради суддів.

Реакція на таке рішення Ради суддів України з боку Верховної Ради України була негайною. Постановою від 1 червня 2007 р. Верховна Рада України схвалила свою Заяву з приводу спроби присвоєння Радою суддів України владних повноважень щодо призначення суддів на адміністративні посади та звільнення з цих посад. Верховна Рада України наголошувала, що Конституцією України визначено, що суддівське самоврядування діє для вирішення питань внутріш-

ньої діяльності судів. Як орган суддівського самоврядування Рада суддів України нині за законом не уповноважена вирішувати питання щодо призначення суддів на адміністративні посади та звільнення з цих посад. Повноваження Ради суддів України давати рекомендації щодо призначення суддів на адміністративні посади та звільнення з цих посад не можуть бути витлумачені як повноваження вирішувати ці питання по суті. Особливу небезпеку викликав у Верховній Раді України нинішній склад органу, який протиправно присвоїв собі владні повноваження щодо призначення суддів на адміністративні посади в судах загальної юрисдикції та звільнення з цих посад. Рада суддів України, яка на три чверті складається з голів судів та заступників голів судів, шляхом прийняття свого рішення від 31 травня 2007 року присвоїла собі владні повноваження призначати суддів на адміністративні посади в судах загальної юрисдикції та звільняти з цих посад, у тому числі й самих себе. У такий спосіб Рада суддів України позбавила народ України будь-яких гарантій контролю за законністю управління судами України [9].

Слід зазначити, що Рада суддів України, що фактично контролюється Головою Верховного Суду України, якого було делеговано на посаду однією з політичних сил, таким чином створила передумови для впливу певних політичних сил на правосуддя в Україні через призначених цим органом голів судів та заступників голів судів. Верховна Рада України визнала зазначені дії і рішення Ради суддів України грубим порушенням законодавства України, у зв'язку з чим звернулася до суддів, призначених на адміністративні посади всупереч положенням чинного законодавства Радою суддів України, утриматися від присвоєння та виконання владних повноважень голів та заступників голів судів загальної юрисдикції.

Ігноруючи наведені вище застереження, Рада суддів України самовільно привласнила повноваження щодо призначення голів судів та їх заступників, призначивши своїми рішеннями, зокрема, в період з 31 травня 2007 р. по 26 вересня 2008 р. 340 суддів на посади голів судів загальної юрисдикції.

На теперішній час не внесені зміни до Закону України «Про судоустрій України» і фактично жоден конституційний орган або орган суддівського самоврядування не має законних повноважень для призначення голів судів та їх заступників. Така прогалина в чинному законодавстві може мати суттєві негативні наслідки для судової системи. Порядок призначення голів судів та їхніх заступників — це

те питання, довкола якого до останнього часу велася політична боротьба. Сьогодні, маючи вплив на голову суду, можна впливати на результати вирішення будь-якої справи. Президент і народні депутати України, які ініціюють зміни до Конституції, однак не у тому, що голови судів та їхні заступники мають обиратися суддями відповідного суду. Такий варіант, на відміну від сьогоденної ситуації, коли голів судів та їхніх заступників призначає Рада суддів, дозволить запобігти підпорядкуванню і централізації в судовій системі. При цьому важливо зменшити повноваження голів судів та їхніх заступників, щоб уникнути тиску чи іншого протиправного впливу на суддів. З метою усунення будь-якої видимості неналежної поведінки, а також для уникнення надмірної заполітизованості особам та органам, відповідальним за проведення судової реформи в Україні, слід розглянути можливість запровадження системи призначення голів судів, заснованої на тривалості суддівського стажу, як це має місце в США. Запровадження такої системи зможе звести до мінімуму можливість для зовнішнього тиску. У разі відмови від такої системи Україні слід розглянути можливість введення процедури, подібної до чинного порядку призначення голів Конституційного і Верховного судів. Інакше кажучи, судді нижчих судів мають самостійно обирати своїх голів шляхом таємного голосування. Хоча система, заснована на тривалості суддівського стажу, і виборча система мають очевидні переваги, можна було б розглянути принаймні компромісний варіант (наприклад, якщо кожна із цих процедур буде відхилена). Хоча в основі компромісу не лежатиме жодна із систем, описаних вище, він усе-таки міститиме окремі елементи цих систем.

Далі потрібно перейти до питання про здійснення судового контролю за дотриманням прав громадян. Конституцією суд наділяється значенням основного гаранта, що забезпечує захист прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина. Саме на суд як на орган судової влади суспільство покладає особливу відповідальність за правильне застосування законів, за утвердження режиму законності в державі. Визнання, дотримання і захист прав людини та громадянина — це обов'язок держави, який може бути реалізований передусім через діяльність судової влади. При цьому необхідно виходити з закріпленого Конституцією правового статусу людини та громадянина, обмеження якого законом і судом можливе лише в тій частині, у якій це необхідно для встановлення істини в кримінальній справі і для здійснення покарання.

Принцип пріоритету прав і свобод людини адресований всім гілкам державної влади і зобов'язує останніх до його дотримання. Однак саме суд, не будучи залежним від кожної гілки влади і володіючи конституційними гарантіями цієї незалежності, виступає як універсальний засіб захисту прав і свобод громадянина [10, с. 16]. Цей вид влади відрізняється від законодавчої і виконавчої чотирма аспектами. По-перше, судова влада виявляє свою «ініціативу» опосередковано, тобто діє у відповідь на заяви, скарги, клопотання, матеріали кримінальної справи, що надійшли на її розгляд. Судовий процес може розпочати особа, права якої порушені, або держава в особі прокурора. По-друге, судова діяльність підлягає більш жорстким правилам. Судді зобов'язані діяти в суворій відповідності з процедурою, встановленою відповідними нормами процесуальних кодексів. Причому порушення процедурних прав, як правило, тягне за собою порушення законних прав та інтересів учасників процесу. По-третє, остаточне судові рішення, що набрало законної сили, має загальнообов'язкову силу для всіх громадян, установ і службових осіб будь-якого рівня. По-четверте, судова діяльність здійснюється, як правило, за умови гласності.

Отже, судова влада — це вид державної влади, яку здійснюють відповідні органи — суди. Винятковість судової влади полягає в тому, що насамперед вона має свою чітко окреслену компетенцію — здійснення правосуддя. Жодний інший орган державної влади й управління не має права взяти на себе компетенцію судової влади. Але, крім здійснення правосуддя, судова влада має й низку інших повноважень. До таких повноважень належить контроль за законністю та обґрунтованістю рішень і дій державних органів, посадових та службових осіб у разі їх оскарження до суду; контроль за законністю та обґрунтованістю арештів та проведення дій, пов'язаних з обмеженням конституційних прав громадян (див., наприклад, [11, с. 7–8]).

Відповідно до п. 3 ст. 2 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (прийнятий 16 грудня 1966 р.), кожна держава зобов'язана забезпечити будь-якій особі, яка перебуває в межах її території та під її юрисдикцією, ефективний засіб правового захисту у випадку порушення її прав і свобод. Право на захист для особи, яка його потребує, має бути забезпечено державою, її компетентними судовими, виконавчими чи законодавчими органами влади. Серед засобів захисту суб'єктивних прав та свобод людини і громадянина

головна роль належить суду. Дійсно, права та свободи людини і громадянина захищаються судом. Суть такого захисту полягає в тому, що кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових та службових осіб. Оскільки рішення суду обов'язкові для виконання і з набранням чинності мають силу закону, отже, у такий спосіб було створено реальний механізм відповідальності держави перед людиною за свою діяльність, здійснення нею обов'язку утвердження і забезпечення прав та свобод людини. Судове рішення стає способом захисту від некомпетентності, недобросовісності або упередженості відповідних посадових осіб. Судовий захист прав і свобод людини здійснюється в порядку конституційного, цивільного, адміністративного та кримінального судочинства. Судам підвідомчі будь-які звернення фізичної особи щодо захисту своїх прав і свобод. І тому суд не може відмовити в правосудді, якщо певна особа вважає, що її права та свободи порушено чи порушуються, або створено чи створюються перешкоди для їхньої реалізації, або спостерігається інше ущемлення прав і свобод. Однак кожна скарга має свій предмет оскарження і свої особливості, а тому має розглядатись відповідно до правил, встановлених для цього предмета оскарження та його особливостей [11, с. 50]. Право на судовий захист — одне з конституційних прав людини та громадянина, і, на відміну від інших прав, воно є гарантією решти прав та свобод. У цьому полягає його особливість і соціальна цінність. Захист прав і свобод людини не може бути надійним без надання зацікавленим особам можливості оскаржити до суду окремі процесуальні дії (бездіяльність) та рішення посадових осіб, які здійснюють попереднє розслідування справи. Реалізувати цю можливість особа може саме в суді, оскільки він є незалежним, не має відомчих інтересів у питаннях боротьби зі злочинністю і тому є найбільш надійним гарантом прав особи, яка потрапила до сфери кримінального судочинства. Під контролем суду повніше забезпечується додержання законів, при цьому досудове слідство стає прозорішим, прогнозованим [12, с. 39]. Комплекс прав і свобод людини, їх правові гарантії захищеності в цілому відповідають міжнародним стандартам, передусім Загальній декларації прав людини, проголошеній Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., Міжнародному пакту про економічні, соціальні та культурні права, Міжнародному пакту про громадянські і політичні права та Факультативному протоколу до нього, прийнятим 16 грудня 1966 р.

Цей комплекс прав і свобод відповідає також Європейській конвенції про захист прав людини і основних свобод від 14 листопада 1950 р. і Протоколам №2, 3, 8 і 11 до неї. Загальна декларація проголошує права людини-громадянина, які виражають рівність перед законом усіх суб'єктів права. Ця рівність має виявлятися передусім у судових процесах, гарантіях рівноправності перед державними інстанціями або щодо них з боку суспільства. У Загальній декларації сказано, що у випадку порушення основних прав людини слід звернутися до суду цієї держави; людину не можна безпідставно заарештувати або взяти під варту; у кожної людини є право на те, щоб її справа розглядалася незалежним і неупередженим судом. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права виділяє *три основні напрями* здійснення судового контролю за дотриманням прав, гарантованих цим міжнародно-правовим актом: 1. Право на справедливий суд, яке має два значення: право доступу в суд для визначення юридичних прав та обов'язків людини і право на справедливий суд, яке означає, що суд, до якого людина може звернутися, мусить відповідати певним стандартам у сфері прав людини в частині його устрою та функціонування; 2. Забезпечення встановлених Пактом деяких прав і свобод (наприклад, права на свободу від свавільного втручання в особисте та сімейне життя) досягається також певними гарантіями процедурного характеру. Наприклад, вимога про те, що будь-яка заарештована чи затримана за кримінальним обвинуваченням особа має бути негайно доставлена до судді або іншої посадової особи, яка має право здійснювати судову владу, причому доставляти необхідно незалежно від вимоги цієї особи (п. 1 ст. 9 Пакту). Згідно з практикою Європейського суду, це положення поширюється на усі випадки обмеження свободи: затримання, арешт, порушення кримінальної справи, поміщення особи на стаціонарне лікування у зв'язку з психічним захворюванням та інші випадки; 3. Держави-учасники мають забезпечити будь-якому громадянину, чиї права і свободи порушені, «ефективний захист незалежно від того, чи були ці порушення вчинені офіційними особами». Європейська конвенція про захист прав і основних свобод людини, яка стала частиною законодавства України, закріпила ряд принципових положень, які мають особливе значення щодо питань захисту прав людини та громадянина. Це, зокрема:

1. Права людини й основні свободи є природними та належать кожному від народження; з огляду на це вони визнаються невід'ємними і невідчужуваними. У такому контексті обов'язок держави полягає в

закріпленні цих правових норм у національному законодавстві та в створенні умов для їхнього забезпечення.

2. Визначені Конвенцією права та свободи гарантовані кожному, хто перебуває під юрисдикцією держави — члена Ради Європи (ст. 1). Відповідно Конвенція диктує державам необхідність створення внутрішньої системи ефективних засобів і механізмів захисту прав людини й основних свобод (ст. 13 і 14).

3. Кожен, кого позбавлено свободи внаслідок арешту або затримання, має право на звернення до суду, який негайно ухвалює рішення щодо законності його затримання і рішення про звільнення, якщо затримання є незаконним.

4. Офіційна влада держав-членів Ради Європи зобов'язана дотримуватися законності і норм права. Тільки на рівні закону встановлюються обмеження прав і свобод, що відповідають принципам демократичного суспільства. Жодний підзаконний акт не може обмежувати права людини. Здійснення судом контролю за законністю і обґрунтованістю дій і рішень органів досудового розслідування є самостійною функцією судової влади, яку здійснюють виключно суди. Зрозуміло, що правосуддя, як основна функція судової влади, та судовий контроль мають багато спільного. Спільне між ними виявляється в: а) спільних правовідносинах, що складаються у сфері функціонування судової влади, де найбільш чітко виявляються охоронні та регулятивні функції держави; б) принципах та особливому процесуальному суворо регламентованому законом порядку (процесуальній формі) здійснення правосуддя і судового контролю; в) формі реалізації правосуддя та судового контролю — постановленням судом відповідного судового рішення (вироку, постанови, ухвали). Проте поряд із загальними рисами є також і суттєві відмінності. Найперше це: а) неоднакові форми державної діяльності, де знаходить свою реалізацію судова влада; б) неоднакове їхнє функціональне призначення. Адже при здійсненні правосуддя найяскравіше вираженою є регулятивна функція держави, тоді як при виконанні судового контролю судовими органами реалізується контрольна діяльність держави та виконується охоронна функція.

Аналізуючи контрольну діяльність суду, виділимо такі ознаки, якими характеризується саме контрольна функція суду [13]:

— при здійсненні контрольної діяльності не вирішується питання про винність або невинність особи, притягнутої до кримінальної відповідальності;

— основним предметом цієї діяльності є перевірка правомірності застосування до осіб заходів процесуального примусу, які обмежують конституційний принцип недоторканності особи;

— суд здійснює перевірку рішень органів досудового слідства, пов'язаних із закінченням провадження у справі в цілому на досудових стадіях процесу. Оскільки діюча раніше система передбачала право на оскарження рішень про відмову в порушенні кримінальної справи та закриття справи прокурору, який є суб'єктом досудового слідства, розгляд скарг з цих питань судом створює гарантії законності й обґрунтованості рішень, що ним приймаються.

Відтак, норми Конституції цивілізованих країн дають підставу для виділення в діяльності судової влади, крім виключної функції правосуддя, ще й контрольної функції в кримінальному процесі. Йдеться про окрему, самостійну, функцію суду, змістом якої є захист конституційних прав громадян шляхом контролю та перевірки застосування заходів процесуального примусу, пов'язаних з обмеженням цих прав. Спираючись на дане в юридичній літературі поняття судового контролю взагалі, зокрема Н. М. Чепурною [14, с. 59], можна дати таке визначення поняття судового контролю в кримінальному судочинстві: *судовий контроль* — це закріплена в Конституції та кримінально-процесуальному законодавстві діяльність суду, яка реалізується ним у встановленій законом процесуальній формі і спрямована на забезпечення законності дій та рішень органів і посадових осіб, що здійснюють досудове розслідування кримінальної справи.

Значення судового контролю в кримінальному процесі як засобу захисту прав, свобод і законних інтересів особи характеризується:

— наданням можливості для звернення обвинуваченому, потерпілому або іншому учаснику кримінального процесу до незалежного і незацікавленого в результатах розгляду суду зі скаргою на дії слідчого чи прокурора, що являє собою важливу гарантію прав та свобод людини від необґрунтованого їх порушення і відіграє роль фактора стримуючого органи слідства;

— забезпеченням громадян доступністю до судового захисту (доступу до правосуддя) під час попереднього розслідування,* що означає можливість швидкого та ефективного відновлення порушеного права;

— існуванням судового контролю, який надає можливість запровадити на попередньому слідстві деякі елементи змагальності.

Отже, у системі юридичних гарантій захисту прав і свобод людини і громадянина судовий контроль набуває особливого значення.

Таким чином, судочинство відіграє особливу роль як правовий механізм контролю громадянського суспільства за різними гілками влади, як механізм у системі стримувань і противаг. Особлива роль суду визначається тому, що він — арбітр у суперечках про право. У правовій державі тільки судова влада може відправляти правосуддя. Судова влада — специфічна, незалежна гілка державної влади, здійснювана шляхом свідомого, колегіального розгляду і вирішення в судових засіданнях суперечок про право. Отже, традиційне тлумачення демократії як такої форми правління, що реалізується в інтересах народу, передбачає існування цілої низки громадянських інститутів, завдяки яким народ отримує можливість здійснювати вплив на державну владу, її гілки та органи. При цьому деякі з органів державної влади зазнають більшого чи меншого впливу громадської думки, а також самі здійснюють вплив на її формування чи трансформацію. Значно менший вплив громадської думки ми спостерігаємо в діяльності органів виконавчої влади. Це не означає, що органи виконавчої влади можуть нехтувати пріоритетними інтересами народу, окремих суспільних верств тощо. Найменший вплив порівняно з усіма іншими гілками державної влади громадська думка має на судову владу. Підбиваючи підсумки викладеного, можна зазначити таке:

По-перше, проблема взаємозв'язку і взаємовпливу громадської думки і діяльності органів влади потребує свого подальшого дослідження, позаяк нехтування цим чинником може спричинити виникнення невідповідності застосованих юридичною і політико-правовою наукою теоретичних моделей реальним відносинам, які виникають між органами державної влади і суспільством. По-друге, доволі низький рівень обізнаності та поінформованості громадян щодо судової влади, а також усталений стереотип її сприйняття як «останньої» у трійці державної влади суттєво ускладнює процедуру визначення параметрів та каналів взаємовпливу між громадською думкою та владою. По-третє, настанова на підвищення авторитету влади в суспільстві диктує необхідність гармонізації взаємин між суспільством (громадською думкою) та владою (причому суди в цьому процесі повинні відігравати активну роль і цілеспрямовано діяти в напрямі утворення позитивного образу суду в громадській думці). По-четверте, вагомою запорукою стабільного та авторитетного становища влади в суспільстві є формування в громадській думці сталого переконання в правоті, незалежності та об'єктивності судової влади, що забезпечуватиме судовим рішенням своєрідний «кредит»

громадської довіри, коли кожний громадянин, навіть не погоджуючись із винесеним судом рішенням, все рівно вважатиме його правильним і справедливим, виходячи із загального переконання в авторитетності судової влади.

5.2. СУСПІЛЬНІ ГАРАНТІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАКОННОСТІ ТА ПРАВ ГРОМАДЯН У ПЕРЕХІДНИХ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМАХ

Підходи різних дослідників до сутності феномена суспільства перехідного типу є далеко не однозначними. Однак абсолютна більшість авторів, які досліджують перехідні суспільства, акцентують увагу на їхній найважливішій характеристиці — транзитивності. Основи методології дослідження системної трансформації, пов'язаної зі зміною парадигм суспільного розвитку, аналіз трансформаційних процесів у постсоціалістичних та пострадянських країнах містяться у фундаментальних працях сучасних (XX–XXI ст.) дослідників, наприклад, таких як Є. Головаха, О. Данилов, Ж. Еванс, П. Кубічек, Г. Мангофф, М. Міщенко, Ю. Павленко, Т. Парсонс, П. Ситник, В. Староверов, К. Ясперс та інші. Термін «трансформація» утворено від латинського *transformare*, що означає «змінювати», «перетворювати». Це поняття використовувалося в різноманітних галузях знань.

Суспільні науки, що потребують нових дефініцій для характеристики процесів, які відбуваються в суспільстві, застосували це поняття в 50–60-ті роки XX ст. для опису радикальних структурних змін. Трансформація виражає перехід до якісно нового стану суспільної організації, що базується на дещо інших традиціях. Будь-яка складна соціосистема, що розвивається, прагне зберегти рівновагу. Однак унаслідок наростання нерівноважних і нелінійних відносин вона починає зазнавати внутрішніх змін, сума яких у певний момент перевищує припустиму для системи межу напруги. У переломний момент система змушена перейти поріг стійкості, і тоді неможливо передбачити, у якому напрямку піде подальший розвиток: чи буде стан системи хаотичним, чи вона перейде на новий, більш диференційований і вищий рівень упорядкованості й організованості. Нерідко випадковий збіг обставин підштовхує систему на новий шлях розвитку, а після того, як цей шлях (один з безлічі) обрано, знову набирає сили дія чинників, що детермінують рівновагу. Такою є загальнонаукова картина нерівноважних систем і виникаючих у них час від часу

трансформаційних станів. Трансформаційний процес ґрунтується на подоланні істотних елементів старого порядку, визначенні нових цілей і формуванні нових специфічних способів їх досягнення, традицій, що відповідають вимогам часу. За своєю сутністю він націлений на нову якість явища або системи. Основна увага дослідників перехідності (транзитивності) у соціальній реальності зосереджується навколо посттоталітарних суспільств. Так, наприклад, Р. Дарендорф визначає посттоталітарні соціуми як країни, що рухаються «дорогою свободи», застерігаючи тих, хто йде, що цей «перехід не означає і не має означати заміни однієї системи на іншу. Немає ніякого сенсу в переході від соціалізму до капіталізму. Дорога до свободи — це перехід від закритого суспільства до суспільства відкритого» [15, с. 71]. Цим підкреслюється, що у відкритому суспільстві економічні й політичні структури не визначені, а встановлюються шляхом проб і помилок. Методологічний підхід Н. Смелзера до соціальних змін дозволяє характеризувати транзитивні системи як суспільства, що знаходяться на етапі соціального зрушення, у фазі соціальних і культурних змін. Тут соціальним зрушенням він називає «зміну способу організації суспільства», яка «є всезагальним явищем, хоча... відбувається різними темпами» [16, с. 611]. Югославський філософ С. Стоянович, який досліджував транзитивні суспільства з позиції формаційного підходу, характеризує перехідність цих країн як «етап, коли поряд із презумпцією розриву з колишнім порядком речей зберігається значна частка наступності стосовно його, особливо щодо кадрів і функціонування економіки» [17, с. 50].

У контексті наукової розробки даної проблеми важливе значення має характеристика суспільств перехідного типу українського дослідника Є. Бистрицького, який визначає об'єкт свого дослідження як «загальну ситуацію (і поняття) переходу від однієї епохи політичної організації суспільного життя до іншої, неомодерної епохи в розумінні суспільства і його політичної практики» [18, с. 24–25]. Однак не всі дослідники вкладають у поняття транзитивності суспільств раціональний зміст, відмовляючи йому в самостійному позитивному значенні. Деякі автори вважають, що ця категорія є простим позначенням переходу від одного стабільного стану до іншого, розуміючи цей перехід як невизначений, «темний» стан соціуму, позбавлений своїх закономірностей і характерних особливостей. Інші сприймають транзитивні (перехідні) суспільства як явище «випадкової мутації» суспільства попереднього типу, невдалий, тобто незакінчений досвід

руйнування хоча і недосконалої, але в ідеалі життєздатної соціально-економічної системи [19 с. 95].

У контексті проблеми забезпечення соціальних гарантій і ролі судової влади в цьому процесі вважається більш доцільним виходити з того, що кожний історично відомий тип соціальної організації має свої конкретно-історичні підстави і причини. І відносно стійкі соціальні системи, а за ними й перехідні (транзитивні) суспільства приходять не тому, що хтось припустився помилки, а тому, що за якихось конкретних історичних умов такий тип соціального устрою найбільшою мірою відповідає потребам безпеки, виживання, самозбереження суспільства як особливого організму, що функціонує за своїми певними закономірностями, які необхідно аналізувати.

Перехідність, на нашу думку, є найважливішою, ключовою характеристикою транзитивних суспільств. При цьому, поняття перехідності треба розуміти не як просту номінацію етапу трансформації соціуму, а як особливий стан суспільства, що має самодостатнє значення. З позиції політологічного аналізу вважається доцільним погодитися з точкою зору О. Г. Данильяна, який вважає перехідним такий стан соціальної системи, при якому, внаслідок раптових (різких) змін на макросоціальному рівні при досить малих змінах на мікрорівні, відбувається порушення її рівноважного стану, що викликає потребу в перетворенні головних сфер суспільства для досягнення нової просторово-часової упорядкованості [20, с. 13]. До найважливіших конституційних перетворень, що забезпечують відновлення рівноваги соціальної системи, можна віднести зміни в сферах політики, економіки, духовного життя, які в самоорганізованих соціальних системах, відбуваються таким чином, щоб забезпечити найефективніше функціонування різних ланок цих підсистем і соціальної системи в цілому, уможливити чітку реалізацію соціальних гарантій. Перехідність розвитку певних соціумів, їхня гранична динамічність і багатоваріантність передбачає і перехідність, невизначеність, динамічність їхніх якісних характеристик. Тому досить складно дати чіткі, визначені характеристики за всіма головними критеріями, які відповідали б можливим варіантам трансформації конкретних соціумів. Як правило, всі основні характеристики цих суспільств виступають комбінацією сутнісних їх рис. Певний інтерес у даному контексті становить позиція професора С. Атенштадта, підтримувана українським дослідником М. П. Требіним, який вважає, що процес перетворень у великому постсоціалістичному просторі буде проходити досить складно.

Причинами цього він називає важкий стан економіки, складності в соціальній сфері, безладдя при переході від комуністичної командної економіки до ринкових елементів, слабкість конституційних і демократичних традицій, постійна загроза зростання невдоволення з боку етнічних меншин. Все це може призвести до економічного краху та загальної анархії. Напруженість і потенційна слабкість, притаманна практично всім демократичним конституційним режимам, збільшується тому, що розвиток відбувається у вкрай мінливому внутрішньому і зовнішньому оточенні [21]. У таких умовах соціальні гарантії можуть бути забезпечені лише при чіткому функціонуванні судової влади.

Стан невизначеності, нестабільності процесу переходу від інтеграції та диференціації одного типу до інтеграції та диференціації іншого типу багато дослідників називають станом дезорганізації, хаосу. Так, наприклад, М. Маколі справедливо наголошує [22, с. 36], що перехід від політичних тоталітарних режимів з великою ймовірністю веде не до демократичної держави, а до того стану, який він визначає як «держава в хаосі». Подібного погляду дотримується і Р. Анжер, який для характеристики ситуації, коли «перед обличчям центрального уряду опиняється суспільство, що втратило створені ним самим стійкі колективні засоби організації», використовує термін «дезорганізоване суспільство».

Однією з основних характеристик перехідного суспільства є те, що колишні соціальні зв'язки були зламані і зі зміною умов на поверхні з'явилися нові зв'язки, які розвинулися під впливом системи управління. Різниця ж між тим чи іншим конкретним суспільством перехідного типу полягає в мірі прямого державного втручання в створення соціальних зв'язків та інститутів. Певною протиположністю такого втручання для забезпечення елементарних соціальних гарантій може й повинна стати судовою гілкою влади.

Подібних висновків доходять провідні дослідники країн транзитивного типу. Так, наприклад, український політолог Д. І. Видрін у своїх працях робить висновок, що стан хаосу в перехідних соціумах є зовсім не відхиленням від норми, а скоріше закономірністю [23, с. 28].

Свою характеристику стану дезорганізації в перехідних суспільствах наводить польський соціолог Я. Щепанський, який розуміє її як сукупність соціальних процесів, які призводять до того, що «у рамках певної спорідненості дії, які відхиляються від норми й оцінювані негативно, перевищують допустиму межу, загрожуючи встановлено-

му протіканню процесів колективного життя. Вона полягає в дезінтеграції інститутів, що не виконують завдань, для вирішення яких вони створені, послабленні механізмів формального і неформального контролю, нестійкості критеріїв оцінки, появі зразків поведінки, які суперечать зразкам, визнаним допустимими» [24, с. 202].

Соціальне буття суспільств перехідного типу пов'язане з хаотичним розпадом попередніх соціумів, з втратою ними традиційних інститутів статусно-рольової соціальної ідентифікації. У перехідних суспільствах соціальні цінності, норми й зразки набувають орієнтації на іншу систему відліку, аніж у попередніх суспільствах. За таких умов частина суб'єктів суспільства виявляється здатною пристосуватися до нових соціальних цінностей і норм, отримати новий соціальний статус і місце в економічній та соціокультурній структурі, яка формується (трансформується) у перехідному суспільстві. Друга, як правило, більша частина виявляється не в змозі або не бажає сприймати нові соціокультурні цінності і поповнює верстви маргіналів, що, у свою чергу, створює умови для виникнення гострих соціальних суперечностей, для нівелювання системи соціальних гарантій.

Можна погодитись із наведеними судженнями, що транзитивні соціуми втрачають традиційні інститути статусно-рольової соціальної ідентифікації, потрапляють у стан «хаосу», «дезорганізації» або, за висловом М. К. Мамардашвілі [25, с. 163–165], у стан «після кінця», «життя після смерті». Адже те, що відбувалося і відбувається в країнах перехідного типу, дійсно є хаотичним розпадом традиційних суспільств, розкладом їх на множину автономно існуючих світів, які взаємно не перекрещуються.

Основою соціальної системи перехідного типу, на думку дослідників транзитних соціумів Ю. Габермаса [26], Н. Лумана [27], Дж. Александера [28] та їхніх послідовників, є безпосередня комунікація суб'єктів, що і відрізняє перехідні системи (суспільства постмодерну) від традиційних, структурованих соціумів (суспільств модерну), де така комунікація опосередковується інституціонально та структурно.

Поняття «маргінальності» (від лат. — край) характеризує стан і особливості життєдіяльності особистості або окремих соціальних груп, чийі установки, ціннісні орієнтації, моделі поведінки тощо реально співвідносяться з різними (як правило, протилежними) культурними системами й вимогами, які вони обумовлюють, але в жодну з яких вони повністю не інтегровані. Подібна ситуація виникає тоді, коли індивід

чи соціальна група вимушені здійснювати вибір між протилежними вимогами різних соціокультурних систем. «Маргіналізація в її типовій, класичній формі, — справедливо зазначає Є. Н. Стариков, — це, по-перше, втрата об'єктивної належності до певної соціальної спільноти (наприклад, класу) без наступного входження в іншу спільність, а по-друге, унаслідок цього втрата суб'єктивної ідентифікації себе з певною групою, розмивання норм і цінностей висхідної субкультури без відповідного входження в іншу субкультуру («особистість на рубежі культур»))» [29 с. 180]. Маргінальні особистості з однаковою мірою вірогідності можуть виступати як у ролі новаторів-подвижників, так і носіїв девіантної поведінки. «Маргінальне становище може сприяти набуттю особистістю внутрішньої свободи, виходові з-під влади жорстких ідеологічних стереотипів. Але воно може сприяти відлученню людини від вищих духовних цінностей, перешкоджати реалізації кращих задатків, підштовхувати на шлях кримінальної поведінки» [30, с. 312]. Як зазначає Є. Рашковський, «проблема маргіналів і маргінальності має принципове значення для долі сучасної демократії. Остання орієнтується на розчинність соціокультурних груп у знеособленому «масовому» суспільстві, не на індивідуальну та групову ідентичність людей, а на суспільство як єдине ціле. Ця концепція виходить з принципу єдності людської природи в живому вияві її конкретних модифікацій. Принцип збереження людської гідності людей різних культурних орієнтацій і переконань — ось засаднича основа сучасного демократичного, плюралістичного і правового способу життя» [31, с. 148]. Однією з причин маргіналізації українського суспільства є досить помітна в останні два-три десятиріччя хвиля внутрішньої міграції населення, що здійснюється без відповідного розгортання соціальної й культурної інфраструктури. Маргінальне суспільство є суспільством масовим. Однак не всяке масове суспільство є маргінальним. Одним із перших серед філософів XIX–XX ст. цю проблему помітили й описали Ф. Ніцше, О. Шпенглер, М. Бердяєв, Х. Ортега-і-Гассет. Масове суспільство постало як багатомірне середовище «одномірної» особистості — людини, яка розчинилася в соціумі, розгубилася в цінностях, втратила пріоритети, а з ними — саму себе. У цьому суспільстві домінують стандартизовані виробничі й споживачькі процеси; уніфіковані матеріальні структури (комунікації, транспорт, зв'язок), можливості тиражувати інформацію, аудіо- та відеокопіювання; уніфіковані умови життя та праці, споживання, головних форм побуту, культури; доступність територіальної мобільності. У просторово-часовому

континуумі соціуму одиничні комунікативні імпульси складаються в певну, здатну до самоорганізації сукупність суб'єктів, яку, мабуть, необхідно прийняти за певну соціальну одиницю, що її деякі дослідники називають «тусовкою» [32, с. 16].

На думку Н. М. Ємельянової, суттєвою рисою перехідного суспільства є також правовий нігілізм [33]. Правовий нігілізм засновується на запереченні як соціальної, так і особистісної цінності права. З одного боку, він включає в себе заперечення державою права як свого самообмеження. З іншого — він висловлює заперечення того ж права «масовою» людиною. У результаті складається така ситуація: влада, що створює право, зневажає розроблені нею ж закони, а народ, що співвідносить з цими законами свою поведінку, не бажає їх виконувати. Наприклад, якщо законослухняність громадян розвинутих західних країн стала більше правилом, ніж винятком, то в постсоціалістичному просторі дане співвідношення є прямо протилежним. Відторгнення нав'язаних згори правових норм, прагнення до ігнорування законодавчих актів і в той же час слабка інформованість у них стали небезпечними симптомами нашої суспільної свідомості. Властиві перехідному суспільству пробільність, суперечливість, палятивність законодавства, а також неналагодженість механізму приведення в дію законів, що приймаються, спричиняють посилення масового правового нігілізму. За існуючого стану, право сприймається індивідом як дещо чуже і вороже. У той же час, правова свідомість на масовидному рівні, як правило, пасивна; вона чекає від держави «гарних» законів, здатних вирішити всі суперечності. Відчуження від права (товаризація права) може виявлятися й у нездатності до критичної його оцінки. У цьому випадку ми маємо справу з правовим ідолопоклонством — переконаністю в досконалості і «правильності» існуючих законів. Політичний і правовий патерналізм, розуміння державної влади як батьківської, що здійснює за допомогою правових інститутів опіку над народом, породжує терпіння і покірність. Таким чином, нехтування правовими нормами й уміння ігнорувати законодавство комфортно уживаються з правовим фетишизмом і вірою в закон як панацею на загальному фоні відсутності соціальних гарантій. За наявності таких суттєвих проблем та суперечностей особливої ваги набуває формування правових механізмів розв'язання суперечностей перехідних суспільствах. Під механізмом розв'язання соціальних суперечностей можна розуміти механізм раціоналізації дій суб'єктів соціальної системи в певній сфері за посередництвом законів, мо-

ральних, релігійних і культурних норм, правил, традицій, політичної й економічної доцільності. Механізм розв'язання суперечностей у конкретній соціальній системі має складну, ієрархічну структуру, свої специфічні методи, прийоми і засоби в політичній, економічній, ідеологічній, правовій та інших підсистемах. Головними напрямками оптимізації правових механізмів розв'язання суперечностей у перехідних процесах є [34]: інституалізація суперечностей і конфліктів, їх легітимація, державне регулювання соціальних процесів, структурування конфліктних груп, соціалізація, створення умов для формування громадянського суспільства, правової держави тощо.

Важливим напрямком по оптимізації правових механізмів розв'язання суперечностей у перехідний період є створення умов для формування демократичної, правової, соціально орієнтованої держави, головними якісними характеристиками якої є: відкритість, плюралістичність, високий ступінь організації, можливість вертикальної і горизонтальної мобільності, наявність оптимальної композиції зворотних зв'язків і деякі інші. Саме досягнення певного значення цих якісних характеристик і означає завершення трансформації, тобто перехід від тоталітаризму до демократії.

Головним гарантом забезпечення законності та прав громадян повинна бути держава. До цієї функції у правовому полі її зобов'язує, перш за все Конституція України. У її положеннях, зокрема, зафіксовано: «Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність» (ст. 3 Конституції України 1996 р.). Виконання цього обов'язку покладено як на державу в цілому, так і на органи державної влади, органи місцевого самоврядування, а також діючі в країні та визнані законом громадські об'єднання. Вони зобов'язані забезпечити ці права і свободи у межах своїх повноважень притаманними їм способами, методами і засобами як на всій території України, так і в окремих її частинах.

Такий підхід є характерним не тільки для України. Його принципи загальноновизнані. Наприклад, російський дослідник В. С. Шевцов пише: «Зміст конституційної гарантії державного визнання, забезпечення і захисту прав і свобод полягає в тому, що і визнання, і забезпечення, і захист становлять обов'язки всього державного механізму, всіх органів держави і посадових осіб і що невиконання ними або неналежне виконання ними цих конституційних обов'язків означає порушення Конституції» [35, с. 181].

Повноваження щодо забезпечення реалізації та захисту прав і свобод людини і громадянина безпосередньо входять до компетенції найвпливовіших структур серед органів державної влади. А саме: Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України.

У свою чергу, для досягнення цієї мети Верховна Рада України використовує таку організаційно-правову форму, як утворення постійних комітетів і тимчасових комісій з прав і свобод людини і громадянина (з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин, з питань свободи слова та інформації, у справах пенсіонерів, ветеранів та інвалідів тощо).

Кабінет Міністрів України багато своїх функцій у зазначеній сфері здійснює через Міністерство внутрішніх справ, Міністерство юстиції, Службу безпеки України та інші спеціалізовані відомства.

На місцевому рівні, згідно зі ст. 119 Конституції, законність і правопорядок та додержання прав і свобод громадян забезпечують державні адміністрації, як органи виконавчої влади на відповідній території.

Однак цілком закономірно, що особливе значення у справі захисту прав і свобод людини і громадянина чинна Конституція України надає ролі судової влади. А саме, ст. 8 Конституції України гарантує звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод особи безпосередньо на підставі Конституції України, норми якої є нормами прямої дії. У ст. 55 зафіксований припис, згідно з яким права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження у суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Вказані норми зазнають конкретизації у ст. 121, 124, 147 чинної Конституції, в яких записано, що забезпечення прав і свобод та здійснення обов'язків покладається на органи правосуддя (Конституційний Суд України та суди загальної юрисдикції, прокуратуру, інші правоохоронні органи).

Значні повноваження, зокрема, покладаються у гарантуванні прав і свобод особи ст. 121 чинної Конституції на прокуратуру. А саме: представництво інтересів громадянина в суді у випадках, визначених законом; нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство; нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

Специфічну і надзвичайно важливу роль у системі забезпечення законності та гарантій прав громадян має відігравати Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (Омбудсмен). Цей відносно новий для нашої держави інститут фактично діє в Україні з 1998 р. Стаття 101 чинної Конституції надає йому повноваження парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина. У свою чергу, Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 23 грудня 1997 р. суттєво доповнив його компетенцію захистом «прав кожного на території України в межах її юрисдикції на постійній основі» [36]. Вказаний закон чітко визначає функції Уповноваженого: 1) захист прав і свобод людини і громадянина, проголошених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України; 2) запобігання порушенням прав і свобод людини і громадянина або сприяння їх поновленню; 3) запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав та свобод; 4) сприяння правовій інформованості населення та захист конфіденційної інформації про особу.

Особливість статусу Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини полягає у тому, що по суті він виступає посередником між людиною та державою. Звернення до нього сприяють приверненню уваги суспільства і держави до прав конкретної людини. Тому, відповідно, даному інституту має належати і особливе місце у взаємодії між громадянським суспільством та судовою владою. На практиці, як констатують дослідники, інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини ще стикається з серйозними проблемами (а подекуди — і з прямою протидією) у реалізації своїх функцій [37].

Але сукупність суб'єктів гарантування законності та забезпечення прав людини не обмежується лише владними інститутами. У широкому розумінні здійснення цієї важливої функції відбито у понятті «система гарантій прав людини». У теорії та на практиці, як синоніми, часто застосовують також поняття «механізм охорони і захисту прав людини», або ж «гуманітарний правозахисний механізм».

У структурі системи гарантій прав людини цілісно поєднуються: 1) праворегуючі, правоохоронні механізми; 2) механізми розв'язання конфліктів; 3) ідентифікаційні, інформаційні, акційні елементи, які інтегруються для процедурно-правової регламентації поведінки і правового виховання осіб в цілях задоволення законних прав та інтересів людей. Як справедливо зазначає Н. Г. Шукліна, «на практиці це виявляється у діях громадян, їх участі в громадських

об'єднаннях, правозахисних неурядових організаціях, виборах, референдумах, народних ініціативах та інших формах впливу на органи державної влади і місцевого самоврядування» [38, с. 346].

Правова категорія «захисту прав» у її найбільш загальному значенні означає протидію незаконним порушенням і обмеженням прав, свобод та інтересів особи, попередження цих порушень і обмежень, а також відшкодування шкоди на випадок, якщо попередити або відбити порушення та обмеження не вдалося. Таке визначення охоплює і «захист» і частково «охорону прав». Адже, «охорона прав» — це система законодавства, органів влади й організацій, які намагаються виключити або зменшити порушення прав. Вона включає в себе нормативний (законодавство) та організаційний (органи та установи) елементи.

Таким чином, з'ясовується, що «система гарантій прав людини» — це поняття ширше, ніж наведені вище, оскільки включає в себе і форми реалізації, і самі органи і організації, що реалізують права і застосовують норми, нормативний та акційний, а також інформаційний, ідентифікаційний та інші елементи. Викладене дає нам підстави погодитися з В. М. Капіциним, який визначає систему гарантій прав людини, як сукупність норм, мотивів і цілей, ідентичностей, ресурсів, інтегрованих за допомогою організації та реалізованих в акціях [39, с. 143].

Організаційні елементи системи гарантій прав людини можна поділити на державні та суспільні. У свою чергу, державні поділяють також на внутрішньодержавні та міжнародні. Серед внутрішньодержавних доцільно розрізняти судові та несудові; а серед несудових — парламентські (представницькі); адміністративно-виконавчі (Міністерство охорони здоров'я та ін.); контрольно-правоохоронні (прокуратура, Уповноважений з прав людини).

На відміну від державних, організаційною основою суспільних механізмів охорони та захисту прав людини виступають громадські об'єднання (правозахисні, за інтересами, фонди, профспілки, партії), трудові колективи, освітні заклади, церква, ЗМІ, місцеві громади, а також ініціативні групи громадян.

Характерно при цьому, що деякі із суспільних механізмів охорони та захисту прав людини безпосередньо інституційно включені у систему правозастосування. А саме — адвокатура, приватний нотаріат, народні та арбітражні засідателі, третейські суди.

Звичайно, охорона та захист прав людини з боку суспільства може здійснюватися не тільки через певні організації та структури, але й

через організовані або ж стихійні акції соціального протесту, які інколи набувають значного розмаху та досягають повністю або частково своєї мети.

Вельми специфічну та надзвичайно важливу функцію у реалізації права людини на судовий захист і правову допомогу здійснює такий незалежний інститут громадянського суспільства, як адвокатура. Вона є необхідним правозахисним елементом як у кримінальному, так і в цивільному процесі. Крім того, адвокати можуть виконувати функцію представників сторін у Конституційному Суді.

Адвокати можуть надавати допомогу у захисті своїх законних прав підозрюваним, затриманим, підслідним, обвинуваченим, позивачам, відповідачам, потерпілим, а також захищати громадян від неправильного тлумачення чи порушення закону тощо.

Головна особливість правового статусу адвокатури полягає у тому, що, з одного боку, вона належить до професійних громадських об'єднань, а з другого — безпосередньо включена в систему слідства і правосуддя, тобто в діяльність органів державної влади.

Нормативно-правова база діяльності адвокатури вибудовується на основі, перш за все, ст. 59 Конституції України, яка фіксує таку норму: «Кожен має право на правову допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав. Для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура».

Діяльність адвокатури регулюється також Законом України «Про адвокатуру» від 19 грудня 1992 р. (із наступними змінами). У ньому, зокрема, у ст. 1 дається визначення адвокатури саме як інституту громадянського суспільства: «Адвокатура України є добровільним професійним громадським об'єднанням, покликаним згідно з Конституцією України сприяти захисту прав, свобод та представляти законні інтереси громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства, юридичних осіб, подавати їм іншу правову допомогу» [40].

У ст. 3 Закон передбачає, що окрім Конституції та даного Закону, діяльність адвокатури в Україні регулюється іншими законодавчими актами та статутами адвокатських об'єднань. Законом проголошуються (у ст. 4) принципи, на яких має здійснюватися діяльність адвокатури: верховенство закону, незалежність, демократизм, гуманізм і конфіденційність.

У цій же статті дається достатньо широке демократичне трактування питання про організаційні форми здійснення адвокатської практики. Воно допускає її проведення як індивідуально, через адвокатські бюро, так і через різноманітні форми адвокатських об'єднань: колегії, фірми, контори та інші. Тут же визначено, що адвокатські об'єднання діють на засадах добровільності, самоврядування, колегіальності та гласності.

У ст. 6 Закон надає адвокатам такі професійні права: а) представляти та захищати права та інтереси громадян і юридичних осіб за їх дорученням у всіх органах, підприємствах, установах і організаціях, до компетенції яких входить вирішення відповідних питань; б) збирати відомості про факти, які можуть бути використані як докази в цивільних, господарських, кримінальних справах і справах про адміністративні порушення; в) ознайомлюватися на підприємствах, в установах та організаціях з необхідними для виконання доручення документами і матеріалами, за винятком тих, таємниця яких охороняється законом; г) отримувати письмові висновки фахівців з питань, що потребують спеціальних знань, опитувати громадян; д) застосовувати науково-технічні засоби; е) доповідати клопотання і скарги на прийомі у посадових осіб та отримувати вмотивовані відповіді на ці запитання і скарги; є) бути присутнім при розгляді своїх клопотань і скарг на засіданнях колегіальних органів і давати пояснення щодо суті клопотань і скарг; ж) виконувати інші дії, передбачені законодавством.

Надання законом таких широких прав адвокату цілком логічно пов'язується і з покладенням на нього низки зобов'язань: додержуватися вимог чинного законодавства, використовувати всі передбачені законом засоби захисту прав і законних інтересів громадян та юридичних осіб і не використовувати свої повноваження на шкоду своїх клієнтів (ст. 7), зберігати адвокатську таємницю (ст. 9).

Для того щоб забезпечити додержання прав адвоката та уможливити виконання ним своїх зобов'язань, ст. 10 Закону передбачена система гарантій адвокатської діяльності. Згідно з нею забороняється будь-яке втручання в адвокатську діяльність, вимагання від адвоката, його помічника, посадових осіб і технічних працівників адвокатських об'єднань відомостей, що становлять адвокатську таємницю. З цих питань вони не можуть бути опитані як свідки. Документи, пов'язані з виконанням адвокатського доручення, не підлягають оглядові, розголошенню чи вилученню без його згоди. Адвокатам гарантуються рівні права з іншими учасниками процесу. Не можна притягнути його

до кримінальної, матеріальної та іншої відповідальності чи погрожувати йому її застосуванням у зв'язку з поданням юридичної допомоги громадянам та організаціям згідно з законом.

Виходячи з зазначеного можна стверджувати, що чинний Закон України про адвокатуру цілком відповідає відповідним міжнародним стандартам, тому що гарантує необхідні правові передумови для нормального здійснення адвокатами своєї діяльності.

Такий висновок підтверджується і відповідними статистичними даними щодо розвитку адвокатури в сучасній Україні. Так, станом на 2004 р. у Єдиному реєстрі адвокатів України було зареєстровано майже 14 200 адвокатів [41]. Що стосується адвокатських об'єднань, то їх в Україні, згідно з даними Реєстру адвокатських об'єднань Міністерства юстиції України, на кінець 2008 р. нараховувалося вже 578 [42].

Серед громадських організацій вітчизняних адвокатів найвідомішою та найбільш впливовою є Спілка адвокатів України. Вона була утворена ще у вересні 1990 р. Згідно з її статутними документами, це — громадська організація, метою якої є: об'єднання зусиль адвокатів України у сприянні формуванню демократичної правої держави; підвищення ролі адвокатури в державі й суспільстві; підвищення рівня правової допомоги фізичним і юридичним особам; сприяння удосконаленню організаційних форм адвокатської діяльності; поглиблення міжнародних зв'язків адвокатів; захист законних інтересів членів спілки [43, с. 503–504].

Разом з тим успішній діяльності української адвокатури по забезпеченню законності та прав особи все ще перешкоджають існуючі в цій галузі проблеми.

Перш за все, треба відмітити недостатній кількісний склад адвокатури в Україні. Так, скажімо, за підрахунками Н. Г. Шукліної, якщо у США на одного адвоката припадає 282 мешканця країни, то в Україні — майже 3400 мешканців [38, с. 353–354]. Недостатність кількості адвокатів ще більше посилюється диспропорціями у їх розміщенні за регіонами.

Бажає кращого і якісний склад адвокатського корпусу. Не завжди особи, що займаються адвокатською діяльністю, відповідають необхідним кваліфікаційно-освітнім та морально-етичним вимогам. Не всі адвокати бездоганно виконують відповідні вимоги законодавства. Непоодинокими, у свою чергу, бувають випадки тиску на адвокатів з метою продавлювання «потрібного рішення» як з боку органів державної влади, так і з боку заінтересованих фізичних та юридичних осіб.

Публічно-правовим правоохоронним та правозахисним інститутом, який покликаний слугувати цілям захисту прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, шляхом надання доказової сили і публічного визнання нотаріально завірених документів є нотаріат. Специфіка цієї основної функції нотаріату полягає у тому, що вона здійснюється у тісному зв'язку із судовими та правоохоронними органами. Нормативно-правова база її виконання спирається як на Конституцію України, так і на спеціальні закони та інші законодавчі акти. Головне місце серед них посідає Закон України «Про нотаріат» від 2 вересня 1993 р. (із наступними змінами). Справжнім демократичним здобутком можна вважати новаторське для України положення цього закону, яке допускає можливість існування нарівні із державним також приватного нотаріату. Стаття 1 цього Закону дає визначення нотаріату: «Нотаріат в Україні — це система органів і посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені цим Законом, з метою надання їм юридичного значення, та вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені цим Законом, з метою надання їм юридичної вірогідності» [44].

Вчинення нотаріальних дій в Україні, згідно з чинним Законом, покладається як на нотаріусів, які працюють у державних нотаріальних конторах та державних нотаріальних архівах (державні нотаріуси), так і на тих, які займаються приватною нотаріальною діяльністю (приватні нотаріуси). Важливо, що згідно з Законом, однакову юридичну силу мають документи, оформлені як державними, так і приватними нотаріусами.

Не дивно, що таке положення надало певний позитивний імпульс розвитку нотаріальної справи. Так, за даними В. М. Черниш, в Україні нараховується майже 3000 державних і приватних нотаріусів [45, с. 193].

Забезпеченню захисту прав людини слугують основні принципи діяльності нотаріусів, зафіксовані чинним Законом. До них належать: незалежність нотаріусів і підпорядкування їх тільки закону; дія від імені держави; ведення нотаріального діловодства; таємниця вчинених дій; застосування національної мови в діловодстві; нотаріус не має права займатися іншою діяльністю, крім нотаріальної.

Як засвідчує досвід демократичних перетворень у різних країнах, більш стійкого та конструктивного ефекту у справі охорони та захисту прав людини, відстоюванні законності представники громадянського

суспільства можуть досягти, діючи саме через усталені організаційні форми.

Безумовно, однією з найпоширеніших серед них є неурядові організації (НУО). В Україні стрімкий процес їх виникнення почався наприкінці 80 — на початку 90-х рр. XX ст. Із тих пір, як засвідчують статистичні дані, їх кількість з кожним роком зростає.

Серед них можна вирізнити, як це робить Н. Г. Шукліна, НУО безпосередньо правозахисного типу; НУО, що захищають права людини опосередковано; відділення міжнародних правозахисних організацій. До останніх можна віднести, наприклад, утворену в 1994 р. Українську асоціацію «Міжнародна амністія», утворену в 1999 р. Українську асоціацію міжнародного права, що об'єднує українських юристів-міжнародників, науковців, викладачів вузів, юристів і адвокатів, та інші.

При цьому слід відзначити, що в Україні діють як правозахисні НУО загального характеру (які можуть захищати права людини практично у будь-якій сфері), так і правозахисні НУО спеціалізованого характеру. Останні спрямовують свою активність на захист певної конкретної категорії прав або ж захист прав певної конкретної соціальної групи. Це можуть бути, наприклад, права жертв політичних репресій, депортованих осіб, біженців, нелегальних мігрантів, осіб, тимчасово позбавлених волі, національних меншин, журналістів, військовослужбовців, інвалідів, жінок, молоді, студентів, дітей, право на здорове навколишнє середовище та багато інших.

Неурядові правозахисні організації відіграють важливу роль у суспільному гарантуванні захисту законності та прав особистості серед об'єднань громадян.

Історія сучасного правозахисного руху в Україні починає свій відлік ще з радянських часів: другої половини 50 — першої половини 60-х рр. XX ст. Вона пов'язана із такими його відомими діячами, як Л. Лук'яненко, П. Григоренко, І. Світличний, І. Дзюба, В. Чорновіл, Є. Сверстюк, М. Горинь, С. Глузман, Б. Джемільєв та ін.

Першою правозахисною організацією в Україні був загальноукраїнський Громадський комітет захисту Н. Строкатої-Караванської (1971–1972 рр.). У 1976 р. була утворена Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінкських угод, яка мала на меті ознайомлення громадськості із Загальною декларацією прав людини, видання інформаційних матеріалів про порушення прав людини, видання інформаційних матеріалів про порушення прав громадян в Україні

тощо. На початку «перебудови» правозахисною діяльністю в Україні займалися й відомі на той час неформальні об'єднання, такі як Український культурологічний клуб (м. Київ), Товариство Лева (м. Львів) та ін. Їхня діяльність після припинення наприкінці 80-х рр. XX ст. репресій проти правозахисного руху набула легальних форм. У 1987 р. учасниками правозахисного руху була утворена Українська ініціативна група за звільнення в'язнів совісті. Вона займалася видавничою діяльністю та брала участь в організації перших українських політичних партій. Таким чином, діяльність правозахисників сприяла проголошенню незалежності України [46, с. 145].

Суспільний авторитет та впливовість правозахисних організацій тим вищі, чим вища незалежність їх діяльності від груп політичного, корпоративного чи будь-якого іншого впливу або ж джерел фінансування (у тому числі зовнішніх). Зокрема, серед найавторитетніших та найвпливовіших правозахисних організацій в сучасній Україні відомі такі, як Всеукраїнський комітет охорони прав людини, Український комітет Гельсінкської громадянської асамблеї, асоціація «За міжнародний мир і злагоду в Україні», Українська правнича фундація, Український центр прав людини, «Меморіал» та ін. Своєї мети вони досягають за допомогою різноманітних форм та методів діяльності: від систематичного збирання відомостей про порушення прав людини до підготовки необхідних законопроектів або доповнень до чинного законодавства, організації мітингів, пікетів, співпраці з засобами масової інформації, просвітницької роботи, прийому населення.

Чи не найважливішою функцією правозахисних неурядових організацій в Україні, як і в інших країнах світу, є контроль (моніторинг) за діями держави у сфері прав людини через збирання, оцінки, а також розповсюдження інформації про стан дотримання прав людини та про будь-які їх порушення. Такий моніторинг, зокрема, має слугувати підвищенню відповідальності органів державної влади перед громадянами своєї країни за дотримання у цій галузі певних загальноновизнаних у світі стандартів.

Неурядові правозахисні організації, будучи незалежними та більш гнучкими, на відміну від державних інституцій, у своїй діяльності часто більш оперативно й гостро реагують на конкретні випадки порушення прав людини. Різноманітними є напрями, методи та форми їх діяльності: якщо деякі з них спеціалізуються за конкретними сферами діяльності, то інші зосереджуються на певних регіонах.

Так, наприклад, Українська правнича фундація (УПФ) була заснована у травні 1992 р. як всеукраїнський благодійний фонд. Метою УПФ є утвердження в Україні верховенства права, сприяння становленню України як правової держави шляхом створення досконалої правової системи, піднесення престижу професії юриста, відродженню наукових і освітніх традицій української школи права, розбудови системи захисту прав людини. В рамках УПФ реалізується такі програми: «Правнича бібліотека», «Кодифікація законодавства України», «Конституція України», «Український центр прав людини», «Український центр правничих студій», «Центр правничої термінології, перекладів та словників», «Реформа судової системи в Україні», «Реформа пенітенціарної системи в Україні» та ін. УПФ проводить наукові конференції та симпозиуми та видає юридичну літературу [47, с. 193].

Український центр прав людини (УЦП) — веде спостереження, вивчає ситуацію стосовно прав людини, формує базу даних про діючі в Україні та за її межами правозахисні групи, запроваджує освітні та навчальні програми, організовує і проводить разом із УПФ конференції, міжнародні та національні читання, семінари, симпозиуми та інші заходи з прав людини.

Достатньо впливовою та авторитетною не тільки в Україні, але і за її межами є Українська Гельсінкська спілка з прав людини — всеукраїнська асоціація громадських правозахисних об'єднань, метою якої є сприяння практичному виконанню гуманітарних статей Заключного акта Гельсінкської наради з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) 1975 р., інших прийнятих на його розвиток міжнародних правових документів, а також усіх інших зобов'язань України у сфері прав людини та основних свобод. Українська Гельсінкська спілка з прав людини була створена у квітні 2004 р. та складається з 23 громадських правозахисних організацій-учасників. Спілка є неприбутковою та неполітичною організацією. Основними напрямками її діяльності є здійснення постійного моніторингу дотримання прав людини та основних свобод в Україні й інформування про факти порушень прав і свобод; захист прав людини та основних свобод в органах державної влади та місцевого самоврядування; здійснення досліджень з прав людини та основних свобод, у тому числі постійний моніторинг підготовки проектів законів та інших правових актів; проведення освітніх заходів і кампаній, семінарів, тренінгів, конференцій тощо; сприяння розвитку мережі правозахисних організацій [48].

В цілому на діяльність правозахисних організацій, безумовно, негативно впливає незавершеність судово-правової реформи та недостатньо ефективне функціонування в Україні демократичних інститутів. У таких умовах особливого значення набуває інформаційна складова суспільних механізмів охорони і захисту прав людини, безпосередніми носіями якої виступають, у першу чергу, незалежні засоби масової інформації. Адже вільні, незалежні та плюралістичні ЗМІ є одним із найважливіших атрибутів демократії. Тому, що саме вони забезпечують інформованість громадян про політику, плани урядів, законодавство, судові процеси.

Засоби масової інформації (ЗМІ) визначають, як матеріальні та інші носії інформації, органи та організації (юридичні особи), зареєстровані у встановленому законом порядку, які забезпечують публічне розповсюдження друкованої та аудіовізуальної інформації. Закон України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р. (із наступними змінами) визначає, що до ЗМІ належать друковані засоби масової інформації — періодичні друковані видання (преса) — газети, журнали, бюлетені тощо і разові видання з визначеним тиражем; аудіовізуальні засоби масової інформації: радіомовлення, телебачення, кіно, звукозапис, відеозапис тощо [49].

У процесах комунікації «влада — громадськість» ЗМІ систематично взаємодіють з відповідними структурними підрозділами, які спеціально утворені з цією метою у складі центральних та місцевих органів державної влади та великих комерційних підприємств (прес-службами, відділами зв'язків із громадськістю тощо). Це, окрім іншого, дає їм можливість більш ефективно та оперативно відстоювати права та свободи особистості.

Значущість ЗМІ у вказаній сфері детермінована тим, що вони 1) інформують населення про права людини; 2) реалізують право на свободу слова і друку; 3) здійснюють політичну рекламу; 4) публічно захищають порушені права у конкретних випадках. Слід погодитися з думкою російського правознавця В. М. Капіцина, який вважає, що функції ЗМІ у системі громадських правозахисних механізмів полягає у тому, що вони: 1) надають первісну інформацію, що апелює до громадської думки; будь-яка їх участь (акція, судовий процес, подання позову, вибори) починається з інформаційної залученості громадян, організації, органу влади; матеріали журналістського розслідування, телепередача, газетна стаття нерідко стають поштовхом до участі у захисті порушених прав; 2) створюють інформаційну підтримку акціям,

які розпочалися; 3) проводять аналіз і висвітлення причин порушення прав, а також самого процесу і результату дії ЗМІ, що стимулює подальшу участь у правозахисних діях, посилює почуття захищеності та зміцнення почуття гідності громадянина; 4) відіграють важливу роль у правовому просвітництві громадян [39, с. 161–162].

Безумовно, розвитку, зміцненню та поширенню ЗМІ сприяє підтримка з боку держави. В Україні вона регламентується, зокрема, Законом України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» від 23 вересня 1997р. (із наступними змінами) [50]. Так, ст. 4 цього Закону фіксує, що державна підтримка ЗМІ здійснюється шляхом протекціоністської політики зниження споживчої вартості інформаційної продукції, включаючи податкове, тарифне, митне, валютне та господарське регулювання, відшкодування збитків, надання фінансової допомоги. При цьому необхідні кошти для фінансової допомоги визначаються у державному бюджеті України окремим рядком.

Наявність сприятливої нормативно-правової бази та певної державної підтримки, попри всі існуючі проблеми та негаразди, стимулює позитивну динаміку вітчизняних ЗМІ, про що свідчать відповідні статистичні дані. Так, якщо у 1993 р. випуск журналів та інших періодичних видань становив 522 найменування з річним тиражем 33 млн примірників, то у 2007 р. — 2420 найменувань з річним тиражем 237 млн примірників. Газет у 1993 р. видавалося 1757 найменувань із разовим тиражем 40 млн примірників, а у 2007 р. — вже 2885 найменувань із разовим тиражем 61 млн примірників. Середньодобовий обсяг телемовлення зріс за той же період від 60,1 години до 519,1 години, а радіомовлення — від 112,4 години до 433,0 години [51].

Разом з тим існуюча нормативно-правова база ЗМІ ще далека від досконалості та не в усьому відповідає європейським стандартам, а надання державної підтримки або ж відмова в ній може застосовуватися як засіб політичного тиску.

Так, у заключних зауваженнях та рекомендаціях Комітету ООН з прав людини щодо України від 12 листопада 2001 р., зокрема, зазначалося:

«22. Комітет стурбований повідомленнями про залякування та переслідування журналістів. Він також занепокоєний тим, що немає критеріїв для видання або відмови від видання ліцензії електронним засобам масової інформації, таким як теле- і радіостанції, що негативно впливає на здійснення свободи слова та преси... Він також

висловлює стурбованість тим, що система державного субсидування преси може використовуватися для придушення свободи слова.

а) Державі-учасниці необхідно забезпечити умови, щоб журналісти могли займатися своєю діяльністю без побоювань судового переслідування, й утримуватися від їх переслідування та залякування з метою повного забезпечення права на свободу слова та преси...

б) Державі-учасниці необхідно вжити ефективних заходів з метою чіткого визначення в законодавчому порядку функцій і компетенції Державного комітету зв'язку України. Рішення Державного комітету зв'язку мають підлягати контролю з боку судових органів.

с) Державі-учасниці необхідно забезпечити встановлення чітких критеріїв виплати і скасування державних субсидій органам друку з метою уникнення використання цих коштів для придушення критики Уряду» [52, с. 94].

Покращенню становища у цій сфері мають сприяти останні законотворчі кроки Міністерства юстиції України. Так, у жовтні 2008 р. завершено розробку та подано на розгляд Кабінету Міністрів проект Закону «Про реформування державних і комунальних друкованих засобів масової інформації». Проект Закону розроблено з метою запровадження реформування друкованих засобів масової інформації, заснованих органами державної влади, іншими державними органами та органами місцевого самоврядування, що сприятиме встановленню правової основи незалежної діяльності друкованих засобів масової інформації, з урахуванням положень Резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною» від 5 жовтня 2005 р. № 1466. Крім того, проект Закону «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прозорості відносин власності щодо засобів масової інформації» (р. № 0890 від 23 листопада 2007 р.) прийнято Верховною Радою у першому читанні. Міністерством юстиції здійснюються робота по супроводженню вказаного законопроекту у профільному Комітеті Верховної Ради України [53].

Отже, нігілістичний тип критичного мислення, властивий перехідному суспільству, побудований на радикальному запереченні тих цінностей, правових у тому числі, що категорично утвердилися. Втрата ціннісних орієнтирів, відсутність системи соціальних гарантій призводять до стагнації духу і до масового скепсису. Маргінальний умонастрій, що акумулює в собі негативно-байдуже ставлення до оточуючого, пронизує всі сфери буття. Нігілізм, будучи «негатив-

ним» способом світовідчуття, набуває безліч смислових аспектів, наприклад філософський, прагматичний, національно-етнічний, *правовий — як нехтування нормами права* — у тому числі. Правовий нігілізм базується на запереченні як соціальної, так і особистісної цінності права. З одного боку, він включає в себе заперечення державою права як свого самообмеження. З іншого — він висловлює заперечення того ж права «масовою» людиною. У результаті складається така ситуація: влада, що створює право, зневажає розроблені нею ж законі, а народ, що співвідносить з цими законами свою поведінку, не бажає їх виконувати. Елементи правового нігілізму спостерігались ще в сиву давнину. Багато мислителів минулого були прибічниками примусових заходів у галузі виконання права. У Новий час актуалізувалась проблема єдності права і свободи особистості. Прийшло розуміння розмежування права і закону. Зміст права може бути викривленим у законодавстві, тому не все, подане у формі закону, є правом. Стереотипи суспільної свідомості дійсним чином продовжують злам старої правової системи і під час переходу до нового розуміння права.

Правовий вакуум, характерний для перехідного періоду, — щонайменше, у його початковій стадії, — породжує хаос і у спробах законотворчості, і у свідомості мас. Розбудова правової держави і громадянського суспільства — процес складний і тривалий і, як правило, супроводжується неприйняттям конвенційних нормативних цінностей, санкціонованих згори. Але властиві перехідному суспільству пробільність, суперечливість, палеативність законодавства, а також неналагодженість механізму приведення в дію законів, що приймаються, приводять до посилення масового правового нігілізму на тлі відсутності системи соціальних гарантій.

З одного боку, більшість людей ще не володіє необхідним мінімумом правових знань, з іншого, — спостерігаючи силові, неправові способи застосування законів державними установами і окремими особами, люди почуваються безсилими щось змінити. Правовий нігілізм приймає широкі масштаби, охоплюючи і діяльність центрального управлінського апарату, і самодіяльність місцевих органів влади, і повсякденні стосунки людей. Як це не парадоксально, правовий нігілізм при існуванні правових вимог стає ще більш поширеним, ніж за їх відсутності. Оскільки основою правового нігілізму є відчуження права («товаризація права»), завданням перехідного періоду стає подолання такого відчуження.

Критерієм оптимальності розв'язання суспільних суперечностей у перехідних суспільствах може служити рівень соціальної ентропії в соціальній системі, який визначається сукупністю деяких принципів, наприклад: відкритості, плюралістичності, дезорганізації/організації, надмірності, вертикальної і горизонтальної мобільності, гарантованості забезпечення фундаментальних потреб та дотримання прав.

Сукупність суб'єктів гарантування законності та забезпечення прав людини не повинна обмежуватися лише владними інститутами. У теорії та на практиці, як синоніми, часто застосовують також поняття «механізм охорони і захисту прав людини», або ж «гуманітарний правозахисний механізм». На відміну від державних, організаційною основою суспільних механізмів охорони та захисту прав людини виступають громадські об'єднання (правозахисні, за інтересами, фонди, профспілки, партії), трудові колективи, освітні заклади, церква, ЗМІ, місцеві громади, а також ініціативні групи громадян тощо.

Однією з основних характеристик перехідного суспільства є те, що колишні соціальні зв'язки були зламані і зі зміною умов на поверхні з'явилися нові зв'язки, які розвинулися під впливом системи управління. Різниця ж між тим чи іншим конкретним суспільством перехідного типу полягає в мірі прямого державного втручання в створення соціальних зв'язків та інститутів. Певною протиположністю такого втручання для забезпечення елементарних соціальних гарантій може й повинна стати судова гілка влади.

5.3. ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ СУДОВОЇ ВЛАДИ І ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Особливістю і суперечливістю перехідного суспільства, яким є сучасна Україна, є те, що складності перехідних процесів, з одного боку, зумовлюють зміцнення регулюючої ролі держави, а з іншого — розбудова громадянського суспільства передбачає роздержавлення суспільних інститутів, зменшення державного впливу на них. Ця обставина і підкреслює необхідність наукових розробок ролі держави в перехідному суспільстві, розробки механізмів її впливу на соціальні процеси, визначення шляхів перетворення держави на правову, а перехідного суспільства — на громадянське.

Завдяки приватній власності та новому законодавству стало можливим розвивати незалежні форми спілкування й співробітництва

громадян, з ініціативи громадян створювати громадські організації та фонди, відкривати освітні установи, засновувати приватні засоби масової інформації, тобто створювати інститути громадянського суспільства, що виникають і функціонують незалежно від держави. Значна частина людей здобула досвід участі в нових формах громадської роботи (благодійництво, неприбуткова економічна та інша діяльність, активний захист своїх прав) та в демократичному політичному процесі (вибори, референдуми, маніфестації, пікетування).

Спалах активності в період боротьби за незалежність 1989–1991 рр., як специфічний прояв громадянської активності періоду революційних змін у суспільних інститутах, змінився періодом творення організацій, які формуються знизу і намагаються розв'язувати проблеми громадян зусиллями самих громадян. Це не відразу проходить успішно; значна частина новоутворених організацій відмирає, виявившись із тих чи інших причин недієздатною. Однак утворюються нові спілки та асоціації, і загалом процес триває. За час після здобуття незалежності Україна пройшла значний шлях нарощування числа та вдосконалення якості різноманітних громадських спілок, асоціацій, фондів, інших добровільних організацій, що створюються з ініціативи громадян і входять до «третього сектора».

За офіційними даними, вже на кінець 1990-х рр. в Україні нараховувалося понад 30 тис. зареєстрованих громадських організацій, з яких понад 800 (близько 4%) мали загальноукраїнський статус. Це був уже доволі високий показник, особливо, якщо врахувати, що в 1995 р. їх було усього 4 тис. Найбільшу частку становлять благодійні фонди та організації (20 всеукраїнських благодійних фондів та 300 благодійних організацій). На другому місці — жіночі об'єднання (більше 200). Далі йдуть: культурно-освітні й мистецькі організації (більше 70), об'єднання національних меншин (понад 70), молодіжні організації (близько 40), правозахисні групи (понад 30), а також природоохоронні, релігійні, допомоги жертвам Чорнобиля, допомоги літнім людям та інвалідам тощо [54].

На особливості взаємодії судової влади і громадянського суспільства в сучасній Україні вкрай негативно впливають загальні проблеми взаємодії громадських організацій і органів влади. Йдеться про взаємну недовіру влади до *недержавних організацій* (НДО) і НДО до влади, а також низький вплив громадських організацій на саме суспільство. Фактори, що призводять до виникнення даної ситуації, можна умовно поділити на кілька груп: 1) політичні (сприйняття влади як ворога

НДО; влада вбачає в опозиційних НДО деструктивну силу; політизація НДО; протистояння і розкол у середовищі «третього сектора»); 2) недостатня якість послуг деяких НДО та несвоечасність і неадекватність їх рекомендацій; 3) зовнішні фактори — залежність НДО від західних донорів.

Удосконаленню взаємодії між органами державної влади (у тому числі й судової) та інститутами громадянського суспільства має сприяти поступове впровадження в Україні услід за країнами розвинутої демократії механізмів так званої «електронної демократії». Цей процес став цілком закономірним наслідком, з одного боку, бурхливого розвитку сучасних комунікаційних технологій, а з другого — еволюції самих демократичних інститутів у постіндустріальному суспільстві.

Вплив мережевих технологій актуалізує сьогодні для всього світового співтовариства проблему трансформації політичної участі громадян.

Ще у 60–70-х рр. XX ст. почали формуватися принципи теледемократії, яка сприяла розширенню кола традиційних форм політичної участі громадян завдяки одночасному використанню телефону та телевізора, що надавало можливість бути безпосереднім учасником політичних теледебатів. Метою теледемократії визначалося сприяння підвищенню конвенційної політичної активності громадян та структурне реформування політичних процесів за допомогою нових комунікативних технологій.

Наприкінці 80-х рр. XX ст., через розчарування у можливостях теледемократії, на зміну їй прийшла концепція електронної республіки Ю. Габермаса, основна ідея якої зводилася до розуміння нового для світу явища — кіберпростору — як частини соціальної мети системи, представленої у вигляді простору для вільного обговорення громадянами актуальних проблем суспільно-політичного й економічного розвитку. Особливістю кіберпростору проголошувалася одночасна можливість громадян висловлювати свої власні позиції та бути почутими представниками влади. На початку 90-х рр. XX ст. кіберпростір, представлений мережею Інтернет, уже міг забезпечити не тільки вільне обговорення громадянами актуальних питань, а й здійснити революційні за суттю перетворення в системі державного управління та реалізації владних повноважень. Останні дві концептуальні ідеї визначили суть теорії *e*-демократії.

Як зазначає з цього приводу українська дослідниця політичної участі Н. Ротар, «поступове формування інформаційного суспільства

ставити і перед політичним сьогоденням України чимало питань, пов'язаних із особливостями функціонування політичної системи. Найбільш актуальними серед них є перспективи становлення електронної демократії, електронного урядування, пов'язані з ними зміни у характері, формах та якості участі громадян у політичних процесах» [55, с. 395–396].

Слід зауважити, що інформаційні технології у політичних процесах особливого поживлення набули у середині 90-х рр. ХХ ст., що в політичній науці відбилося появою нових концептуальних понять «електронна демократія», «електронний уряд», «електронне урядування», «електронна участь».

Термін «е-демократія» вперше був використаний науковцями США та Великобританії, але досить швидко набув широкого застосування й у наукових колах інших країн [56, Р. XII]. Зазвичай е-демократія розуміється як використання нових інформаційних технологій для захисту та розвитку основних демократичних цінностей, і перш за все, участі громадян у процесах ухвалення рішень органами влади, тобто залучення до політичного процесу. Ця участь повинна бути організована таким чином, щоб громадяни відчували власну долученість до політики та результативність витрачених зусиль.

Впровадження механізмів е-демократії, на думку її палких прихильників має посприяти тому, «щоб зробити політичну участь традиційною — дати можливість звичайним громадянам за допомогою відносно рутинної поведінки, яка не загрожує державі, примусити її дослухатися до їх думки, інтересів та потреб» [57, с. 205].

З розгортанням процесів демократизації на пострадянському просторі до наукового обігу було запропоновано також категорію електронної демократизації, зміст якої полягає у використанні Інтернет-технологій для «1) розширення доступу виборців та ЗМІ до законотворчої діяльності; 2) зниження витрат по формуванню асоціацій та об'єднань виборців; 3) підвищенню ефективності зворотних зв'язків між виборцями та їх представниками у законодавчих органах влади» [58, с. 75].

Разом з тим ряд науковців на Заході висловлюють скептичні думки щодо реальних можливостей е-демократії. Так наприклад, Р. Деггер називає е-демократію миттєвою демократією, яка має доволі суттєву ваду — вона формує тенденцію до знеохочення людей бути активними, натхненними громадянським духом громадянами та здатна перетворити їх на громадян-споживачів [59, с. 308]. Оцінюючи

перспективи політичної активності громадян, які мають можливість приєднуватися до онлайн-аудиторії в обговоренні політичних питань, К. Гіл та Дж. Хьюз зазначають, що «...Інтернет не змінює людей, він тільки дозволяє їм робити те саме, але по-іншому. ...Всупереч утопічним уявленням, Інтернет, його розвиток навряд чи перетворить незацікавлених, непоінформованих, байдужих громадян на зацікавлених, інформованих та активних кібергромадян» [60, р. 157].

Ідея е-демократії найбільш чітко та прозоро реалізується у країнах ЄС, охоплених проектом Електронна Європа. За цим проектом інформаційно-комунікативні технології впроваджуються у трьох ключових напрямках функціонування уряду: уряд — громадянам, уряд — бізнесу та уряд — уряду.

Яким же чином може впливати впровадження е-демократії на розвиток в Україні судової влади та оптимізацію її взаємодії з громадянським суспільством? Ми переконані, що її позитивний ефект (за дотримання належних умов) може бути отриманий у кількох напрямках. А саме: розширення можливостей доступності судочинства; відкритості судових процесів та оперативного інформування населення про їх результати; зменшення конфліктності та соціального напруження в суспільстві через інтенсифікацію діалогу «громадяни — влада»; формування правової культури, правосвідомості та соціальної відповідальності особистості; профілактики порушень законності; інформування громадян про їх права та обов'язки; активізацію правозахисної діяльності; залучення громадян до організацій громадянського суспільства; суспільного гарантування незалежності судової влади та об'єктивності і неупередженості розгляду судових справ.

У політологічних дослідженнях немає однозначного визначення механізму взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства. Так, російський дослідник Г. Дилигенський визначає, що інститути громадянського суспільства функціонують незалежно від політичної влади і здатні на неї впливати. Цей вплив може виражатися в протистоянні владі, співробітництві з нею і діяти у паралельній площині [61, с. 5]. Український науковець О. Онищенко вирізняє три моделі взаємодії держави і громадянського суспільства: конфронтаційну, патерналістську та консенсусну. Остання, на думку О. Онищенко, є оптимальною [62].

На відміну від західних демократичних держав, де взаємодія між державою та інститутами громадянського суспільства відображає баланс сил та груп інтересів, який склався в результаті еволюції демо-

кратії, у сучасній Україні характер взаємин між державою та інститутами громадянського суспільства є виявленням цілеспрямованого з боку державної влади процесу політичної модернізації та реформування суспільства. Можна стверджувати, що в тандемі громадянське суспільство — держава дещо більшого розвитку і формально благополучного стану в Україні досяг розвиток інститутів державної влади.

Держава визнає структури громадянського суспільства, головним чином, як атрибут політичної демократії, але не більш того. Запити та вимоги цих структур можуть при необхідності легко ігноруватися державою. У підсумку, відношення громадянського суспільства яке народжується та держави, носять ситуативний характер та не можуть належним чином задовольнити, а ні групові інтереси, ні тим більше інтереси суспільства в цілому.

Процес модернізації політичної сфери характеризується створенням диференційованої політичної структури з високою спеціалізацією ролей та інститутів. У цьому аспекті треба розглядати поширення механізмів взаємодії виконавчої влади з інститутами громадянського суспільства не як самоціль та чергову кампанію щодо взаємодії із громадськістю, а як постійну роботу по використанню їх величезного потенціалу, створенню умов для більш повного задоволення потреб громадян у різних сферах суспільного життя. Одним із факторів ефективності цього процесу є створення багаторівневої системи відносин між органами державної влади та інститутами громадянського суспільства. Однак, перешкодами на цьому шляху є [63, с. 74]:

- відсутність повної нормативно — законодавчої бази, яка регламентує діяльність інститутів громадянського суспільства, а також роль держави як посередника в розв'язанні конфліктних ситуацій у громадянському суспільстві;

- низький рівень довіри з боку громадян до діяльності інститутів громадянського суспільства; низький рівень взаємодії із представниками місцевої влади, відносно невисокий рівень конкурентності, відсутність чіткого розподілу сфер впливу.

В Україні, в силу традиційно скептичного ставлення до недержавних структур, основна частина громадських функцій централізована. Вражає той факт, що за даними соціологічних досліджень, які були проведені Інститутом соціології НАН України, навіть для таких суто добровільних інституцій громадянського суспільства, як «громадські організації», «церква», «творчі спілки», «організації за інтересами», близько 30% респондентів вважають державне керівництво єдино

ефективним способом розвитку [65, с. 41]. Рівень довіри до державних та недержавних структур із боку населення в Україні гранично низький [64, с. 38–39].

Важливим завданням для держави стає створення концепції ефективної взаємодії на горизонтальному та вертикальному рівнях усіх структур громадянського суспільства із чітко визначеною діяльністю та функціями. Ці програми мають бути зорієнтовані на механізми ефективного співробітництва з державними структурами та максимально стимулювати розвиток громадських ініціатив. До того ж інститути громадянського суспільства мають діяти більш ефективно в порівнянні з державними органами. Цьому сприяє властива їм гнучка система управління, здатність швидко адаптуватися до умов та потреб, що змінюються, певна незалежність від рішень державних організацій.

На думку О. Г. Михайловської, у сучасній Україні найбільшою проблемою є практична відсутність готовності громадян до діалогу, поваги інтересів, здатності до соціальної та політичної консолідації на базі широкої соціальної згоди. Причина тому — відсутність цілісної стратегії суспільного та державного будівництва. І саме тут ми можемо говорити про процес взаємозв'язку та взаємодії між суспільством і державою та механізми контролю суспільством владних відносин. О. Г. Михайловська поділяє точку зору, тих науковців, які вважають, що подальший розвиток українського суспільства лежить на шляху сполучення елементів державного управління та регулювання різних сфер життя суспільства та самоуправління, саморегулювання в даному суспільстві.

О. Г. Михайловська вважає, що для збільшення ефективності механізмів взаємодії між інститутами громадянського суспільства й владою, інститути громадянського суспільства мають зробити ряд практичних кроків, а саме:

- по-перше, обґрунтувати необхідність і користь діалогу із державою, у тому числі шляхом демонстрації вдалих прикладів взаємодії, по-друге, обґрунтувати й реально доводити не тільки своє бажання, але й готовність до діалогу й наявність для цього необхідних внутрішніх ресурсів (експертних, іміджевих, інформаційних і т. п.);

- недоліки існуючих механізмів не означають, що їх не слід використовувати. Необхідне входження громадських організацій в існуючі експертні, консультативні й інші органи, а не вимога створення нових, по тим же темам;

— пріоритетним завданням сьогодняшнього дня є формування горизонтальних коаліцій інститутів громадянського суспільства, що працюють у різних секторах;

— сила інститутів громадянського суспільства у відкритості їхньої діяльності. Держава далеко не завжди зацікавлена в інформаційній відкритості механізмів взаємодії з ними. Інститути громадянського суспільства зацікавлені в цьому завжди (якщо тільки мова не йде про банальну змову). Тому насамперед на них лягає інформаційна підтримка взаємодії [65, с. 407–420].

Можливості взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами державної влади визначаються, перш за все, нормативно-правовою базою їх діяльності. Тому є сенс детальніше зупинитися на її сучасному стані та перспективах розвитку.

Нормативно-правова база розвитку інститутів громадянського суспільства та їх взаємодії з органами державної влади в Україні утворюється нормами Конституції України, Цивільного кодексу України, Закону України від 16 червня 1992 р. № 2460-XII «Про об'єднання громадян», Закону України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР «Про місцеве самоврядування в Україні», Закону України від 11 липня 2001 р. № 2625-III «Про органи самоорганізації населення», Указу Президента України від 31 липня 2004 р. № 854 «Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики», постанови Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2004 р. № 1378 «Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» та інших нормативних актів.

Ключове місце у ній посідає Конституція України. Так, її ст. 36 проголошує: «Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних та інших інтересів, за винятком обмежень встановлених законом в інтересах національної оборони та громадського порядку». Нею ж надається право політичним партіям на участь у виборах, та громадянам на створення професійних спілок та участь у їх діяльності. У заключній частині ст. 36 зазначається: «Ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян чи обмежений у правах за належність до політичних партій або громадських організацій. Усі об'єднання громадян рівні перед законом».

У ст. 37 Конституції України наводиться виключний перелік об'єднань громадян, утворення і діяльність яких забороняється. До

них віднесені політичні партії та громадські організації, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну «конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення». Цією ж статтею забороняється наявність воєнізованих формувань у політичних партій та громадських організацій. Надзвичайно важливим демократичним здобутком є положення даної статті про те, що заборона діяльності об'єднань громадян здійснюється лише в судовому порядку.

Стимулююче значення для процесів розвитку громадянського суспільства має й низка інших статей Конституції. Це, зокрема, стосується ст. 38, яка надає громадянам право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та місцевого самоврядування; ст. 39, яка надає громадянам право на мирні зібрання, мітинги, походи і демонстрації та ст. 40, згідно з якою, усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк».

Несприятливим для розвитку «третього сектора» є критерій поділу на товариства й установи, закладений в норми Цивільного кодексу України. Фактично ним є можливість участі засновників в управлінні юридичною особою.

Цивільний кодекс визначає, що «товариство — це організація, створена шляхом об'єднання осіб (учасників), які мають право участі у цьому товаристві. Товариство може бути засновано однією особою, якщо інше не встановлено законом» (ч. 2, ст. 83). У свою чергу «непідприємницькими товариствами є товариства, які не мають на меті одержання прибутку для його наступного розподілу між учасниками» (ч. 1, ст. 85).

Цивільний кодекс закріплює (ч. 3, ст. 83), що «установою є організація, створена однією або кількома особами (засновниками), які не беруть участі в управлінні нею, шляхом об'єднання (виділення) їхнього майна для досягнення мети, визначеної засновниками, за рахунок цього майна». Унаслідок, як зазначають незалежні експерти,

засновники, які особисто здійснюють управління установами, на зразок аналітичних центрів, приватних навчальних та науково-дослідних закладів і т. ін., вимушені використовувати перетворення установи в непідприємницьке товариство закритого типу, що не суперечить законодавству, проте не відповідає фактичній організаційно-правовій формі [66, с. 69].

Одним із основних законів, що регулюють створення та діяльність інститутів громадянського суспільства залишається Закон України «Про об'єднання громадян» від 16. 06. 1992 р. № 2460-XII [67]. Він визначає засади діяльності та статус об'єднань громадян, порядок їх створення та припинення діяльності, їх права, господарську та комерційну діяльність, нагляд та контроль за їх діяльністю, відповідальність за порушення законодавства, порядок діяльності міжнародних об'єднань громадян на території України тощо.

У ст. 1 Закону об'єднання громадян визначено як «добровільне громадське формування створене на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод». Об'єднання громадян, за цим законом підрозділяються на політичні партії чи громадські організації. Громадською організацією, згідно зі ст. 3, є об'єднання громадян для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних та інших спільних інтересів. Проте, дія даного закону не поширюється на релігійні, кооперативні організації, об'єднання громадян, що мають основною метою одержання прибутків, комерційні фонди, органи місцевого та регіонального самоврядування та інші об'єднання громадян, порядок створення і діяльності яких визначається відповідним законодавством.

Законом встановлено, що заборона у судовому порядку може бути накладена на діяльність чи легалізацію тільки тих об'єднань громадян, метою яких є зміна шляхом насильства конституційного ладу і в будь-якій протизаконній формі територіальної цілісності держави; підризу безпеки держави у формі ведення діяльності на користь іноземних держав; пропаганда війни, насильства чи жорстокості, фашизму чи неофашизму; розпалювання національної чи релігійної ворожнечі; створення незаконних воєнізованих формувань; обмеження загальноновизнаних прав людини.

Основними принципами створення і діяльності об'єднань громадян Закон проголошує принципи добровільності, рівноправності їх членів (учасників), самоврядування, законності та гласності. Об'єд-

нання громадян, згідно з Законом, вільні у виборі напрямів своєї діяльності.

У ст. 7 Закону міститься застереження, що ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян. Належність чи неналежність до об'єднання громадян не може бути підставою для обмеження прав і свобод або для надання державою будь-яких пільг і переваг.

Втручання державних органів та службових осіб у діяльність об'єднань громадян, так само як і втручання об'єднань громадян у діяльність державних органів, службових осіб та у діяльність інших об'єднань громадян, як зазначається у ст. 8 закону, не допускається, крім випадків, передбачених Законом.

Предметом постійної критики з боку інститутів громадянського суспільства (про що далі буде йти мова докладніше) є закріплення даним Законом територіального статусу за всіма об'єднаннями громадян, що, на їх думку, не відповідає сучасним європейським стандартам. Так, до всеукраїнських належать об'єднання, діяльність яких поширюється на територію всієї України і які мають місцеві осередки у більшості її областей; до місцевих — на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці або регіону; до міжнародних — на територію України і хоча б однієї іншої держави.

Легалізація об'єднань громадян, згідно зі ст. 14 Закону, є обов'язковою і здійснюється шляхом їх реєстрації або повідомлення про заснування. Діяльність об'єднань громадян, які нелегалізовані, або розпущені за рішенням суду, є протизаконною. Після реєстрації об'єднання громадян набуває статус юридичної особи. Міжнародні громадські організації, як і політичні партії, підлягають обов'язковій реєстрації Міністерством юстиції України.

Для здійснення своєї статутної діяльності зареєстровані згідно з цим Законом об'єднання громадян наділяються правом виступати учасником цивільно-правових відносин, набувати майнові і немайнові права; представляти і захищати свої законні інтереси і інтереси своїх членів у державних та громадських органах; брати участь у політичній діяльності, проводити масові заходи (збори, мітинги, демонстрації тощо); ідейно, організаційно та матеріально підтримувати інші об'єднання громадян, надавати допомогу в їх створенні; створювати установи та організації; одержувати від органів державної влади та управління та органів місцевого самоврядування інформацію, необхідну для реалізації своїх цілей і завдань; вносити пропозиції до

органів влади і управління; розповсюджувати інформацію і пропагувати свої ідеї та цілі; засновувати засоби масової інформації.

З метою виконання статутних завдань і цілей вони також мають право здійснювати необхідну господарську та іншу комерційну діяльність, але не безпосередньо, а лише шляхом створення госпрозрахункових установ і організацій із статусом юридичної особи, заснування підприємств у порядку, встановленому законодавством.

Крім того, Закон «Про об'єднання громадян» встановлює порядок нагляду та контролю за діяльністю об'єднань громадян, їх відповідальність за порушення законодавства та регулює їх міжнародні зв'язки.

Хоча в цілому Закон «Про об'єднання громадян» у момент його прийняття був досить демократичним і відіграв позитивну роль у становленні інститутів громадянського суспільства, він містить і ряд суттєвих недоліків. На це протягом тривалого часу вказують представники громадських організацій. Так, деякі його положення суперечать європейським стандартам, викладеним у таких документах, як «Фундаментальні принципи щодо статусу неурядових організацій в Європі», прийняті учасниками багатосторонньої зустрічі, організованої Радою Європи у липні 2002 р. [фунд] та Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам стосовно правового статусу неурядових організацій у Європі № CM / Res (2007) 14 [68].

На думку незалежних експертів, головними вадами Закону «Про об'єднання громадян» є:

- Заборона створювати суспільно корисні об'єднання, тобто такі, що діють в інтересах громади або суспільства. Громадські організації мають право захищати виключно інтереси своїх членів, пропагувати ідеї, що належать тільки членам цієї організації.
- Заборона юридичним особам створювати громадські організації.
- Штучне обмеження території дії громадської організації через існування територіальних статусів.
- Заборона НУО займатися господарською діяльністю [69, с. 4–5].

До того ж Європейським судом з прав людини 3 квітня 2008 р. було ухвалено рішення у справі № 40269/02 «Корецький та інші проти України» (її розгляд там відбувався з вересня 2002 р.). Це рішення кваліфікувало відмову державних органів України зареєструвати створену заявниками громадську організацію, як вчинене державою порушення ст. 11 Європейської конвенції з прав людини. Рішення Суду зобов'язує державу вжити заходів щодо недопущення подібних

порушень у майбутньому — для цього вона має змінити законодавство та практику. Рішення Суду створило прецедент для розгляду аналогічних позовів у європейському судочинстві та стало частиною національного законодавства всіх країн, які підписали Європейську конвенцію з прав людини.

Необхідність удосконалення законодавства щодо громадянського суспільства визнається і органами державної влади. Так, у Білій книзі державної політики «Україна-в 2008 році: процеси, результати, перспективи» (підготовленій у межах виконання проекту щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України) серед ініціатив, які стосуються розвитку політичної участі, зазначається: «Прийняти нову редакцію Закону України «Про об'єднання громадян», в якому передбачити:

- приведення статусу громадських організацій у відповідність до норм Цивільного кодексу України та скасування обов'язкових вимог щодо їх територіального статусу;
- спрощену процедуру реєстрації громадських об'єднань, яка не створюватиме дискримінаційних умов їх реєстрації порівняно з підприємницькими структурами; визнання права юридичних осіб бути засновниками громадських організацій;
- порядок ведення реєстру громадських організацій та доступу до нього;
- чіткі підстави і порядок проведення перевірок, перереєстрації та припинення діяльності громадських організацій органами влади;
- визнання права громадських організацій захищати інтереси не тільки своїх членів [70, с. 23].

Міністерством юстиції України з метою вирішення вказаних суперечностей та забезпечення конституційного права громадян на свободу об'єднань був розроблений проект Закону «Про громадські організації», який після широкого громадського обговорення та врахування висловлених зауважень поданий до Верховної Ради України (р. № 3371 від 14 листопада 2008 р.) [71].

Невід'ємною складовою нормативно-правової бази громадянського суспільства є норми, які регулюють в Україні місцеве самоврядування. Це, перш за все, Конституція України, яка у ст. 140 проголошує первинним суб'єктом місцевого самоврядування територіальну громаду як самоорганізовану спільноту громадян, що об'єднані за ознакою спільного проживання з метою задоволення в межах закону своїх колективних потреб і запитів та захисту своїх законних прав та

інтересів. Конституцією встановлено два способи місцевого самоврядування територіальною громадою: безпосередній (прямий) та опосередкований. Опосередкований спосіб здійснюється через сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи.

У Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР визначені деякі конкретні форми безпосереднього здійснення місцевого самоврядування територіальною громадою. Зокрема, такі як місцеві референдуми (ст. 7), загальні збори громадян (ст. 8), місцеві ініціативи (ст. 9), органи самоорганізації населення (ст. 14), а також прописаний статус територіальної громади (ст. 19). Закон не встановлює вичерпного переліку форм участі громадян і територіальних громад у місцевому самоврядуванні і, таким чином, дозволяє територіальним громадам творити нові форми, не указані у ньому [72].

Принципове значення для створення в Україні сприятливих для громадянського суспільства законодавчих умов має забезпечення права громадян на доступ до інформації та обов'язки органів державної влади і місцевого самоврядування щодо забезпечення цього права. Воно гарантується Конституцією України та регулюється рядом законів України — «Про інформацію» (1992), «Про звернення громадян» (1996), «Про державну таємницю» (1994), указами Президента України «Про заходи щодо забезпечення конституційних прав громадян на звернення» (1997), «Про невідкладні заходи з удосконалення прийому громадян органами державної влади, органами місцевого самоврядування та посадовими і службовими особами цих органів» (2004), постановами Кабінету Міністрів України тощо.

Зокрема, Закон України «Про інформацію» (ст. 10) забезпечує право громадян на інформацію: обов'язком органів державної влади, а також органів місцевого і регіонального самоврядування є інформувати про свою діяльність та прийняті рішення; створювати у державних органах спеціальні інформаційні служби або системи, що забезпечували б у встановленому порядку доступ до інформації; забезпечувати вільний доступ суб'єктів інформаційних відносин до статистичних даних, архівних, бібліотечних і музейних фондів [73].

Непересічне значення для регулювання можливості отримання інформації та впливу громадян на формування політики має Закон України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності», який набув чинності у січні 2004 р. [74]. Ним встановлюються вимоги до процедури підготовки, прийняття, відсте-

ження результативності та перегляду нормативно-правових актів, які є регуляторними. Такими актами згідно з вимогами закону є прийнятий відповідним регуляторним органом нормативно-правовий акт, який спрямовано на правове регулювання господарських, а також адміністративних відносин між регуляторними органами або іншими органами державної влади і суб'єктами господарювання.

Подальшому удосконаленню нормативно-правової бази громадянського суспільства, безумовно, буде сприяти схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 р. «Концепція сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства». Її мета полягає «у створенні сприятливих умов для подальшого розвитку громадянського суспільства та зміцнення демократії в Україні». У Концепції визначені основні принципи та форми взаємодії органів виконавчої влади з інститутами громадянського суспільства. Продуктивним є і те, що у Концепції окремим розділом вказані напрями удосконалення актів законодавства з питань діяльності інститутів громадянського суспільства.

Однією з найактуальніших проблем на шляху створення реально-го українського громадянського суспільства та становлення правової держави залишається ствердження верховенства права. У свою чергу дотримання принципу верховенства права може бути досягнуто лише за умови належного функціонування судової влади, оскільки саме ця гілка державної влади несе відповідальність за втілення в життя законодавчо закріплених норм щодо захисту прав та свобод людини і громадянина, законних інтересів юридичних осіб, суспільства і держави. Ефективна, конструктивна взаємодія громадянського суспільства та судової влади вимагає як певного ступеня зрілості громадянського суспільства, так і реформування самої системи судової влади.

Дослідженню проблем процесу реформування судової системи в Україні присвятили свої праці В. Бойко, Р. Куйбіда, В. Стефанюк, В. Тертишник, Д. Фіолевський, О. Яхно та інші науковці. Однак, з огляду на наявність у цій сфері різноманітних точок зору, певних суперечностей та прогалин, як у теоретичних розробках, так і в чинному законодавстві, зазначене питання підлягає більш детальному вивченню й аналізу. Надзвичайно актуальним є дослідження в цьому напрямі і в аспекті впливу реформування судової системи на підвищення ефективності взаємодії судової влади та громадянського суспільства. Йому, зокрема, було присвячено і кілька публікацій автора цього розділу [75].

Конституцією України проголошено, що права і свободи людини захищаються судом. Повноцінна реалізація вказаного положення на практиці виявляється дуже складним процесом з огляду на те, що наразі судова система в Україні потребує запровадження значних змін та здійснення копіткої роботи з вдосконалення як її форми, так і змісту. З метою покращити стан судочинства в Україні, наблизити його до демократичних стандартів у нашій державі проводиться судово-правова реформа. Зокрема, її новий етап розпочався схваленням Президентом України 10 травня 2006 р. Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів.

На думку Р. Куйбіди, необхідність перетворень у судовій системі нарізла ще до здобуття Україною незалежності, а саме в другій половині 80-х рр. минулого століття, під час розвитку інтеграційних процесів та активізації обміну досвідом з демократичними країнами [76]. У той період часу принцип розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову заперечувався як у теорії, так і на практиці, що призвело до посилення функцій органів управління та підлеглого їм становища судів. Унаслідок того, що суди були складовою адміністративно-командної системи державного управління, права і свободи людини залишалися незахищеними, а роль особистості принижувалася. Перебуваючи в центрі системи кримінальної юстиції, суд виступав скоріше як репресивний орган, ніж як орган правосуддя, та виконував спільну з обвинувачем функцію. Таким чином, суди в Україні набули репутації не місця, де встановлюється справедливість, а каральних інституцій, що позбавляли людину свободи. Права на повноцінний перегляд справи судом вищого рівня не існувало, а переглянути справу по суті міг лише суд першої інстанції в разі скасування його рішення касаційною або наглядовою інстанцією.

Важливим кроком у проведенні судової реформи в Україні стало прийняття Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., де було закріплено положення про те, що державна влада здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову. Перед Україною постала необхідність не лише забезпечити наступність позитивних перетворень, розпочатих у другій половині 80-х рр. в XX століття в Радянському Союзі, а й сформулювати нову систему судової влади. 24 жовтня 1990 р. до Конституції Української РСР було внесено доповнення про заснування Конституційного Суду, але до 1996 р. це положення реалізовано не було. У травні 1991 р. було

ухвалено Закон СРСР «Про Вищий арбітражний суд СРСР» і «Про порядок вирішення господарських спорів Вищим арбітражним судом СРСР». У червні 1991 р. з метою створення власної, незалежної від загальносоюзної, структури для вирішення господарських спорів першою серед республік Радянського Союзу Україна створила арбітражні суди. У листопаді прийнято Арбітражний процесуальний кодекс України, який набрав чинності 1 березня 1992 р.

28 квітня 1992 р. Верховна Рада України схвалила Концепцію судово-правової реформи в Україні, основними напрямками в якій визначено перебудову судової системи, створення нового законодавства, вдосконалення форм судочинства, створення гарантій самостійності та незалежності судових органів від впливу законодавчої і виконавчої влади шляхом ефективного розмежування повноважень, реалізацію демократичних ідей правосуддя, вироблених світовою практикою і наукою, максимальне наближення судів до населення.

За період від схвалення Концепції судово-правової реформи до прийняття 28 червня 1996 р. Конституції України було налагоджено роботу спеціалізованих арбітражних судів, на законодавчому рівні визначено статус суддів, систему і повноваження кваліфікаційних комісій суддів, запроваджено суддівське самоврядування, врегульовано питання оскарження до суду рішень, дій чи бездіяльності адміністративних органів, а також порядок відшкодування шкоди, заподіяної органами розслідування, прокуратурою і судом. Серед основних законів, ухвалених в цей період, — Закон України «Про Конституційний Суд України» від 3 червня 1992 р. (не діяв), Закон України «Про статус суддів» від 15 грудня 1992 р., Закон України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23 грудня 1993 р., закони України «Про кваліфікаційні комісії, кваліфікаційну атестацію і дисциплінарну відповідальність суддів судів України» і «Про органи суддівського самоврядування» від 2 лютого 1994 р. (втратили чинність у 2002 р.), Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду» від 1 грудня 1994 р. У 1995 р. Україна набула членства в Раді Європи, взявши на себе зобов'язання, насамперед, у сфері захисту прав людини. Відповідно до висновку Парламентської Асамблеї Ради Європи від 26 вересня 1995 р. №190 (1995) щодо заявки України на вступ до Ради Європи, Україна з поміж іншого зобов'язалася прийняти рамкові документи про правову

політику щодо захисту прав людини, про правову та судову реформи, нові кримінальний та цивільний процесуальний кодекси.

Слід зазначити, що до прийняття Конституції України 28 червня 1996 р. правова система України належала разом з іншими пострадянськими державами до «сім'ї соціалістичного права». Після проголошення України правовою державою, що передбачає верховенство закону, визнання ідеї народного суверенітету, конституційного закріплення політичного, економічного й ідеологічного плюралізму, а також визнання принципу розподілу державної влади, українська правова система за сумою класичних ознак де-юре перейшла з «сім'ї соціалістичного права» до романо-германської правової сім'ї. Найважливішою ознакою цієї системи є підвищення суду до рангу державної влади як одного з ефективних засобів забезпечення правової державності, головною метою якої є реальний захист прав та свобод особистості.

Так, наприклад, у Конституції ФРН (1949 р.) закріплено, що федеральний закон установлює положення про Суд і порядок його судочинства, а також правила, згідно з якими його рішення набувають силу законів. Важлива роль суду як органу державної влади також притаманна й англосаксонській правовій системі. Верховний Суд США займає виключне становище в структурі вищих державних установ поряд з Конгресом та Президентом США. У Конституції США вказується, що судова влада Сполучених Штатів здійснюється Верховним Судом та нижчими судами, що будуть час від часу створюватися Конгресом. Таким чином, можна стверджувати, що підвищення судової влади до рангу державної є однією з ознак становлення правової держави.

28 червня 1996 р. Верховна Рада України прийняла нову Конституцію, у якій окреслено нову систему судоустрою, зафіксовано гарантії реалізації права на судовий захист, визначено основні засади судочинства. Конституція України за недовгий період історії судової реформи в Україні стала найбільш радикальним документом у цій сфері. Юрисдикцію судів поширено на всі правовідносини, що виникають у державі, а принципами побудови системи судів загальної юрисдикції визнано територіальність і спеціалізацію. Визначено, що судочинство в Україні здійснюється Конституційним Судом та судами загальної юрисдикції. Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України, а вищими судовими органами спеціалізованих судів — відповідні вищі суди. У системі судів загальної юрисдикції також діють апеляційні та місцеві суди.

Основними засадами судочинства в Конституції закріплені законність, рівність всіх учасників судового процесу перед законом і судом, забезпечення доведеності вини, змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості, підтримання державного обвинувачення в суді прокурором, забезпечення обвинуваченому права на захист, гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами, забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом, обов'язковість рішень суду.

16 жовтня 1996 р. прийнято Закон України «Про Конституційний Суд України», який почав здійснювати свої повноваження з 1 січня 1997 р. Наступного року після ухвалення парламентом відповідного закону утворено Вищу раду юстиції, відповідальну за формування професійного суддівського корпусу. 11 вересня 1997 р. Україна ратифікувала Конвенцію про захист прав людини та основних свобод від 4 листопада 1950 р. Таким чином, держава взяла на себе зобов'язання гарантувати право на справедливий судовий розгляд та інші права людини, передбачені Конвенцією.

Прийняття нового Закону України «Про судоустрій України» 7 лютого 2002 р. [79] не зупинило процес перетворень у сфері функціонування судової системи та не стало завершальною подією на шляху створення нової системи правосуддя, яка забезпечувала би справедливий, своєчасний та об'єктивний судовий розгляд. Крім того, було покладено початок оновлення процесуального законодавства України, зокрема, прийняттям 18 березня 2004 р. Цивільного процесуального кодексу України, 6 липня 2005 р. — Кодексу адміністративного судочинства України.

Як вже зазначалося, оголосити про наявність прав людини й основних свобод цілком престижно. Проте важливіше забезпечити їхнє реальне здійснення. У цьому сенсі забезпечення доступу до правосуддя, що відповідає вимогам справедливості, може дати більше, ніж будь-які декларації за умови адекватного виконання рішення судів. Численні скарги, які надходять до Європейського суду з прав людини, часто пов'язані з порушенням вимог ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод щодо права кожного на справедливий судовий розгляд.

Новим кроком на шляху проведення судової реформи в Україні стало схвалення Президентом України 10 травня 2006 р. Концепції вдосконалення суддівства для утвердження справедливого суду в

Україні відповідно до європейських стандартів. У першому розділі вказаного документа викладено мету Концепції, що передбачає забезпечення в Україні судівництва як єдиної системи судового устрою та судочинства, що буде функціонувати на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і гарантувати право особи на справедливий суд. Сам термін «суддіство» включає, як зазначено вище, не лише сам процес судочинства як сукупність певних законодавчо врегульованих дій, а також й форму, організацію судової системи, з притаманними їй основоположними принципами та необхідними умовами функціонування.

Завданнями Концепції є, безумовно, вирішення найактуальніших проблем здійснення судової влади, а саме: створення цілеспрямованої, науково обґрунтованої методологічної основи розвитку правосуддя в Україні на найближчі десять років; визначення шляхів удосконалення законодавства в цій сфері; усунення негативних тенденцій, що мають місце внаслідок непослідовності здійснення попередньої судової реформи; забезпечення доступного та справедливого судочинства, прозорості в діяльності судів, оптимізації системи судів загальної юрисдикції; посилення гарантій незалежності суддів; якісне підвищення фахового рівня суддівського корпусу; підвищення статусу суддів у суспільстві; істотне поліпшення умов професійної діяльності суддів; радикальне поліпшення стану виконання судових рішень; створення можливостей для розвитку альтернативних (позасудових) способів розв'язання спорів.

У Концепції наведені такі основні аспекти, на яких має бути зосереджена увага для подальшого розвитку правосуддя в напрямку ствердження верховенства права: забезпечення доступності правосуддя, справедливої судової процедури, незалежності, безсторонності та професіоналізму суддів, юридичної визначеності, однаковості судової практики і відкритості судових рішень, а також ефективності судового захисту.

У зв'язку з тим, що запорукою справедливого й ефективного судочинства є правильно організована судова система, у цій сфері запропоновані радикальні зміни. Згідно з частиною першою ст. 125 Конституції України система судів загальної юрисдикції будується за принципами територіальності і спеціалізації. У Концепції, поряд з вищезазначеними засадами, також вказано принцип інстанційності, існування якого і раніше не заперечувалось, але сам термін «інстанційність» не був закріплений у Конституції України. Тим більше на

нинішньому етапі функціонування судової системи неможливо однозначно стверджувати про наявність трьох або чотирьох судових інстанцій, що здійснюють правосуддя в нашій державі.

Стаття 18 Закону України «Про судоустрій України» передбачає, що систему судів становлять [77]:

- місцеві суди;
- апеляційні суди;
- касаційний суд України (положення визнано неконституційним Рішенням Конституційного Суду України від 11.12.2003 р. № 20-рп/2003);
- вищі спеціалізовані суди (як вищі судові органи місцевих спеціалізованих судів);
- Верховний Суд України.

Таким чином, Верховний Суд України, який є найвищим судовим органом у системі судів, та вищі спеціалізовані суди (вищі судові органи господарського та адміністративного судів) є касаційними судовими інстанціями. Згідно з частиною другою ст. 47 Закону України «Про судоустрій України» Верховний Суд України розглядає в касаційному порядку рішення загальних судів у справах, віднесених до його підсудності процесуальним законом, та переглядає в порядку повторної касації усі інші справи, розглянуті судами загальної юрисдикції в касаційному порядку. У даному випадку мова йде про перегляд Верховним Судом України в порядку повторної касації судових справ, що були розглянуті в касаційному провадженні Вищим господарським та Вищим адміністративним судами України. У той же час кримінальні та цивільні справи можуть бути вирішені судами лише трьох інстанцій: місцевими, апеляційними та Верховним Судом України.

З огляду на наведене, не можна не погодитися з викладеною в Концепції пропозицією щодо створення в системі судів Вищого цивільного суду та Вищого кримінального суду як касаційних інстанцій для забезпечення учасникам судових процесів рівних прав на оскарження судових рішень. Крім того, це може знизити рівень завантаження суддів Верховного Суду України, що також буде мати позитивний вплив на стан судочинства, зокрема, у частині своєчасного розгляду справ. Заслуговує на увагу також твердження щодо судової спеціалізації, яка має охоплювати всю систему судів загальної юрисдикції, а не лише окрему її частину. Всі суди мають бути організовані з урахуванням особливостей предмета судових справ за відповідною

юрисдикцією та зумовленого цими особливостями виду судочинства. Зазначене дозволить виділити в межах загальної юрисдикції, окрім господарської та адміністративної, також й кримінальну і цивільну юрисдикцію, що у свою чергу надасть можливість підвищити якісний рівень та оперативність розгляду справ.

Проте у Концепції наводиться не зовсім коректна, виходячи зі змісту категорії судової спеціалізації, пропозиція — на основі загальних і господарських судів створити цивільні суди, які розв'язуватимуть усі приватноправові спори за правилами цивільного судочинства. Слід зауважити, що наведена теза суперечить основному критерію визначення спеціалізації судів, а саме предмету судового розгляду, суб'єктному складу, особливостям процесуального врегулювання правовідносин та завдань певних видів судочинства. Не викликає здивування той факт, що пропозиція про об'єднання господарських судів з цивільними також не знайшла підтримки в членів вищого органу суддівського самоврядування, про що свідчить заява Ради суддів України «Про концептуальні підходи Ради суддів України до подальшого здійснення судово-правової реформи в Україні» [78].

Що стосується територіальної організації місцевих та апеляційних судів, то в Концепції вказується, що не потрібно прив'язувати її до адміністративно-територіального поділу, а доцільно поширити її на територію з приблизно однаковою чисельністю населення. Дана позиція обґрунтовується тим, що зміни в організації місцевого самоврядування, наприклад, злиття районів у містах з районним поділом, не мають спричиняти зміну кількості районних судів за відсутності потреби в цьому.

Однак у даному випадку не враховано той факт, що втілення в життя таких змін буде викликати значні труднощі, як в організаційних та фінансових аспектах їх реалізації, так і в забезпеченні доступності правосуддя для населення, зокрема, може спричинити плутанину в правилах підсудності. Необхідно пам'ятати, що в даній Концепції, а саме в іншому її розділі, йдеться про те, що однією з важливих умов доступності правосуддя є поінформованість особи про організацію і порядок діяльності судів. Зазначається, що правосуддя не стане доступним, якщо система судів лишатиметься для особи складною та незрозумілою щодо визначення компетентного суду для захисту її права.

Сумнівною, знову-таки з точки зору запровадження та належного функціонування на практиці, здається пропозиція щодо створення

дворівневої структури місцевих судів. Пропонується на першому, найбільш наближеному до людей рівні (район чи місто) до компетенції місцевих судів віднести розгляд цивільних, нескладних кримінальних та адміністративних справ. Тоді як для іншого рівня організації місцевих загальних судів слід створити (шляхом виокремлення з існуючих загальних апеляційних судів) окружні кримінальні суди для розгляду кримінальних справ, які на даний час підсудні апеляційним судам як судам першої інстанції. За таких обставин, на думку авторів Концепції, зникне потреба в існуванні Апеляційного суду України.

Але варто зауважити, що така дворівнева система вирішення справ місцевими судами буде поширюватися, як вказано в Концепції, лише на кримінальні справи. Викладені нововведення не знайшли підтримки в членів Ради суддів України, які вважають, що «створення якнайменше 27 окружних кримінальних судів з одночасним позбавленням апеляційних судів повноважень з розгляду справ по першій інстанції та ліквідацією Апеляційного суду України спричинить погіршення якості розгляду найбільш складних справ та значні фінансові витрати». Заслуговує на увагу та є достатньо обґрунтованою позиція Ради суддів України щодо залишення за нинішніми апеляційними судами вирішення окремих категорій кримінальних справ по першій інстанції, а також віднесення до їх підсудності й певних складних категорій цивільних справ.

Можна повністю погодитись з твердженням, висловленим у Заяві Ради суддів України, щодо передчасності ліквідації військових судів. Оскільки дана сфера правовідносин є надто специфічною за своєю направленістю та суб'єктами правовідносин, зазначене питання потребує подальшого вивчення та осмислення.

У розрізі забезпечення однакового застосування законодавства усіма судами загальної юрисдикції як основоположної функції Верховного Суду України слушною є пропозиція Ради суддів України щодо запровадження права Пленуму Верховного Суду України надавати судовим рішенням у конкретних справах прецедентне значення, тлумачити правові норми і визнавати не врегульовані законом процедури розгляду справ судами.

Стаття 55 Конституції України передбачає, що кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Кожен має право будь-якими не забороненими за-

коном засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. За роки незалежності в Україні відбувся помітний прогрес у доступності правосуддя. Незважаючи на це, процес проведення судової реформи залишається повільним та в певній мірі непослідовним. Судові органи не користуються достатньою довірою населення.

Як зазначено в доповіді Президента України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України в 2005 році», непрозорість діяльності органів влади, нерозуміння посадовими особами суті свого суспільного призначення та зверхнє ставлення до громадян, неефективність судочинства — все це призвело до зневіри громадян у можливості захистити себе від незаконних дій з боку держави [79]. Так, рівень довіри до суду як інституту, у якому можна захищати свої конституційні права, є надзвичайно низьким: за соціологічними даними 2005 р., не довіряли судам 50,3 % громадян і лише 14,2 % довіряли [80].

Українське законодавче регулювання доступу до суду носить загально-дозвільний характер, гарантує право на звернення в судові інстанції та оскарження рішень органів влади й посадових осіб. При цьому такі широкі конституційні положення неналежно підтверджені відповідними діями на практиці. Серед звичайних прикладів може бути питання фізичного доступу до будівель судових органів: можливість увійти в приміщення суду, подання документів та додатків до них, не говорячи про можливість доступу до них для людей з фізичними вадами.

Основними показниками доступності правосуддя можна назвати такі:

- відсутність необґрунтованих перешкод для звернення до суду за захистом та одержання своєчасного судового захисту;
- обізнаність людей про систему судів, порядок звернення до них та судову практику;
- наявність оптимальної системи судових витрат та розвинутих механізмів надання правової допомоги для малозабезпечених верств населення;
- належне виконання судових рішень.

Інформація, що необхідна для звернення до суду, часто буває недоступною і незрозумілою пересічним громадянам. Часто консультування громадян здійснюють самі судді під час ведення особистого прийому. При цьому зустрічаються непоодинокі випадки, коли судді висловлюють думку про перспективи вирішення справи.

Тексти судових рішень, як правило, недоступні для осіб, які не є безпосередніми сторонами справи. Рішення судів публікуються неофіційно і вибірково. Тому необхідно забезпечити відкритий доступ до судових рішень, що стали, по суті, однією з форм контролю громадськості за діяльністю судової влади, а також може сприяти однаковому застосуванню законів, прогнозованості й передбачуваності результатів розгляду аналогічних справ.

Судові витрати часто бувають перешкодою для звернення до суду найбідніших верств населення. Звільнення малозабезпечених осіб від сплати державного мита при зверненні до суду майже не практикується, а безоплатна правова допомога забезпечується державою лише в кримінальних справах. При цьому вона є майже безоплатною і для адвокатів, які її надають, тому рівень такої правової допомоги залишається відповідно низьким. Отже, вимогу про доступність правосуддя буде дотримано тоді, коли буде створено ефективну систему надання правової допомоги, особливо малозабезпеченим.

Юрисдикція судів поширюється на усі види правовідносин, які існують у державі. Однак розвиток суспільних відносин та ускладнення методів правового регулювання призводять до перевантаження судової системи, що зумовлює, зокрема, порушення розумних строків вирішення судових справ. На сьогоднішній день відсутні достатні правові механізми, які давали б можливість оскаржувати в судовому порядку бездіяльність суддів або тяганину при розгляді судових справ. Єдиною можливістю вплинути на суддю в таких випадках є право звернення до суб'єктів, які наділені повноваженнями ініціювання дисциплінарного провадження щодо суддів.

Разом з тим Конституцією та законами України передбачена і гарантується незалежність суддів при здійсненні правосуддя та заборона впливу на них у будь-який спосіб. Реалізація зазначених правових гарантій здійснення правосуддя є необхідною передумовою належного виконання судом своїх конституційних функцій для забезпечення дії принципу верховенства права, захисту прав і свобод людини та громадянина, утвердження і забезпечення яких є головним обов'язком держави (ст.ст. 3, 8, 55 Конституції України).

У зв'язку з наведеним існує думка, що притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності може спричинити небезпеку зниження гарантій недоторканності та незалежності суддів. Отже, при вирішенні питання щодо відповідальності суддів має бути дотримано баланс між контролем держави і суспільства та дійсною незалежністю суддів.

Як вже зазначалося вище, судді, безперечно, є незалежними, але поряд з цим вони мають зобов'язання перед суспільством, які повинні виконуватися за будь-яких умов. Отже, притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності — це форма зовнішнього контролю суспільства, держави, громадян за належним виконанням суддями своїх обов'язків та дотриманням норм чинного законодавства при здійсненні правосуддя. Слід наголосити на тому, що в теперішній час у чинному законодавстві відсутня чітка регламентація підстав для притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності. Так, ст. 31 Закону України «Про статус суддів» передбачено, що суддя притягується до дисциплінарної відповідальності за вчинення дисциплінарного проступку, а саме за порушення:

- 1) законодавства при розгляді судових справ;
- 2) вимог, передбачених ст. 5 цього Закону, в якій зазначено, що суддя не може належати до політичних партій та профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої;
- 3) обов'язків, вказаних у ст. 6 Закону (при здійсненні правосуддя дотримуватися Конституції та законів України, забезпечувати повний, всебічний та об'єктивний розгляд судових справ з дотриманням встановлених законом строків; додержуватися правил службової дисципліни та розпорядку роботи суду; не розголошувати відомості, що становлять державну, військову, службову, комерційну та банківську таємницю, таємницю нарадчої кімнати, відомості про особисте життя громадян та інші відомості, про які вони дізналися під час розгляду справи в судовому засіданні; не допускати вчинків та будь-яких дій, що порочать звання судді і можуть викликати сумнів у його об'єктивності, неупередженості та незалежності).

Крім того, суддя повинен дотримуватись присяги, яку він складає при призначенні на посаду, а саме — чесно і сумлінно виконувати обов'язки судді, здійснювати правосуддя, підкоряючись тільки закону, бути об'єктивним і справедливим. Пунктом 5 частини п'ятої ст. 126 Конституції України передбачено, що суддя звільняється з посади органом, що його обрав або призначив, за порушення ним присяги. Відповідні подання про звільнення суддів за порушення присяги згідно зі ст. 131 Конституції України вносить Вища рада юстиції [81]. Разом з тим в чинному законодавстві відсутні чіткі «санкції», які мають застосовуватись до суддів у разі вчинення ними

певних дисциплінарних проступків. Більш того, положення присяги судді, за порушення яких суддя підлягає звільненню з посади, що є по суті, найсуворішим видом відповідальності, повторюють вимоги законодавства, за недотримання яких до судді застосовується догана чи пониження кваліфікаційного класу. Тобто, в першу чергу, для здійснення контролю за діяльністю суддів та дисциплінарного провадження необхідно розробити чіткий перелік дисциплінарних проступків суддів та заходів відповідальності, які мають застосовуватися за їх вчинення.

У рекомендації № R (94) 12 «Незалежність, дієвість та роль суддів», схваленої Комітетом міністрів Ради Європи 13 жовтня 1994 р., зазначено, що, дотримуючись принципів незалежності правосуддя, повинні бути вжиті усі необхідні заходи у випадку, якщо судді не виконують своїх обов'язків ефективно та неупереджено або коли мають місце дисциплінарні порушення. Зокрема, рекомендується вжити таких заходів: усунення судді від провадження у справі; штрафні санкції, як, наприклад, зменшення розміру винагороди за певний проміжок часу; тимчасове призупинення суддівських функцій. Звільнення з посади судді можливе тільки у разі, коли він не в змозі відправляти судочинство або ж здійснив кримінальний злочин чи серйозно порушив дисциплінарні правила. Для накладення санкцій і вжиття дисциплінарних заходів щодо суддів держава також може створити спеціальний уповноважений орган, незалежний від уряду та адміністративних органів. Рациональною здається пропозиція, викладена у сьомому розділі Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, схваленої Указом Президента України 10 травня 2006 р., щодо доцільності запровадження притягнення суддів до відповідальності, зокрема за явно некваліфіковане вирішення справ, допущення тяганини з його вини, систематичне або грубе порушення суддівської етики, розголошення таємниці, яка стала відомою під час розгляду справи у закритому судовому засіданні тощо [81]. Проте до того часу, поки не буде створено чіткий перелік дисциплінарних проступків суддів та підстав для звільнення їх з посад за порушення присяги, виникатимуть істотні непорозуміння при застосуванні чинного законодавства «Про судоустрій України».

Так, частиною другою ст. 31 Закону України «Про статус суддів» передбачено, що скасування або зміна судового рішення не тягне за собою дисциплінарної відповідальності судді, який брав участь у ви-

несенні цього рішення, якщо при цьому не було допущено навмисного порушення закону чи несумлінності, що спричинило істотні наслідки. Критерії визначення навмисності порушень закону знов-таки не передбачені жодним нормативним актом. Разом з тим Пленум Верховного Суду України 13 червня 2007 р. виніс постанову «Про незалежність судової влади», якою встановлено, що суддя за межами суддівства не повинен звітувати та давати пояснення з приводу судових справ, піддаватись критиці за позицію в них та притягатися за неї до відповідальності, крім випадків, прямо передбачених законом. Органи, які вирішують питання про дисциплінарну відповідальність та відповідальність за порушення присяги судді, не наділені законом повноваженнями оцінювати законність судового рішення. В такому випадку виникає цілком логічне запитання, яким чином вирішувати питання про наявність в діях судді ознак порушення присяги чи дисциплінарного проступку, які, по-перше, не завжди розмежовані між собою, а по-друге, перевірка законності діяльності судді може бути оцінена, як втручання в правосуддя. Зазначене може призвести до повної безконтрольності дій незалежного судді з боку держави та суспільства. При цьому суддям слід працювати і над підвищенням рівня самоконтролю, в контексті їх особистого ставлення, внутрішнього нагляду за дотриманням вищенаведених приписів.

Рационально видається пропозиція, викладена в сьомому розділі Концепції, щодо доцільності запровадження притягнення суддів до відповідальності, зокрема за явно некваліфіковане вирішення справ, допущення тяганини з його вини, систематичне або грубе порушення суддівської етики, розголошення таємниці, яка стала відомою під час розгляду справи в закритому судовому засіданні тощо. Але, разом з тим, потрібно запровадити систему штрафів за подання учасниками процесу чи іншими зацікавленими особами безпідставних скарг на дії суддів з метою вплинути на розвиток судового слідства в необхідному напрямку, що обмежує, таким чином, суддівську незалежність. Необхідно посилити відповідальність учасників процесу за несумлінне використання процесуальних прав та невиконання процесуальних обов'язків, за неявку до суду і неповагу до нього, за ухилення від виконання судових рішень, а також за навмисне зволікання розгляду справи.

Найактуальнішим питанням у сфері забезпечення справедливо-го правосуддя, безумовно, залишається підвищення статусу суддів у суспільстві, що передбачає підтвердження суддями на практиці

своєї незалежності, безсторонності та професіоналізму. У Концепції вдосконалення судівництва, у заяві Ради суддів, згаданих вище, та в багатьох наукових працях та публікаціях указується на нагальну необхідність запровадження дієвих механізмів, які запобігатимуть можливостям зовнішнього впливу на суддів як з боку органів законодавчої й виконавчої влади, так і вищих судів. Проте необхідно пам'ятати, що першою та основною передумовою для уникнення стороннього впливу є свобода самих суддів, тобто небажання судді опинитися під таким впливом. Страх позбутися своєї посади, що може з'явитися внаслідок погроз ззовні, чи варіант отримання будь-якої винагороди, наприклад, на потреби суду, неналежним чином фінансованого державою, не може бути виправданням для професійного судді при необ'єктивному розгляді справи, навіть за умови дотримання суддею вимог закону. Що стосується отримання суддями так званої «матеріальної допомоги» від учасників процесу, то в даному випадку можна застосувати твердження «попит породжує пропонування». І не слід зосереджуватись лише на питанні отримання суддями недостатньої заробітної плати, оскільки вказана проблема є більш глибокою та має коріння на рівні правосвідомості самих суддів, кандидатів на заміщення посади судді і суспільства взагалі. Для поступового виходу з цього, на перший погляд, замкненого кола пріоритетними завданнями для держави є забезпечення якісної підготовки претендентів на заміщення посади судді, що передбачає не тільки належний рівень теоретичних знань, а також і стажування в судових органах, створення прозорої процедури добору кадрів, суворий конкурсний відбір з урахуванням результатів співбесіди, кваліфікаційного іспиту, психологічного тестування і медичного обстеження.

Таким чином, проведення судової реформи передбачає не лише регламентацію змін у чинному законодавстві, але й створення гарантій для їх дотримання і реалізації на практиці. Враховуючи наведене, цей складний процес потребує комплексного підходу, ретельного осмислення усіх нововведень, що пропонуються, застосування, певною мірою, іноземного досвіду. Проте ні в якому разі не можна переносити іноземний досвід організації судочинства та намагатися втілити його в повному обсязі в нашій державі без урахування історичних, соціальних, культурних, політичних та економічних особливостей. Для української системи судового устрою необхідно розробити свої власні стандарти, що будуть відповідати засадам правової держави, та, зокрема, загальноновстановленим принципам здійснення

правосуддя в європейських країнах, тоді як копіювання та швидке запровадження в Україні судових стандартів інших держав, які не вкорінені в соціальному бутті та свідомості українського народу, є досить необачним кроком.

Підсумовуючи вищевикладене, можна дійти висновку, що основними аспектами, які потребують вдосконалення для подальшого розвитку правосуддя в напрямі ствердження верховенства права, є забезпечення справедливої судової процедури, належної організації судової системи, незалежності, безсторонності та професіоналізму суддів, ефективності судового захисту і доступності правосуддя.

Одним із основних елементів захисту прав людини є принцип верховенства права, центральний аспект якого пов'язаний із визначальною роллю незалежних та неупереджених судів, що діють у рамках правової системи. Саме ці принципи містяться в ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод, яка передбачає право на справедливий судовий розгляд. Ця стаття разом із прийнятими додатковими протоколами за своїм змістом збігається зі змістом ст. 8 і ст. 10 Загальної декларації прав людини і ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. Зазначені статті займають особливе місце в системі правових норм про права людини й основні свободи, тому що в них гарантується найбільш надійна та ефективна система захисту прав і свобод — механізм судового захисту. Як вже не раз підтверджувалося практикою, оголосити про наявність прав людини й основних свобод неважко. Проте важливіше забезпечити їхнє реальне здійснення. У цьому сенсі забезпечення доступу до правосуддя, що відповідає вимогам справедливості, може дати більше, ніж будь-які декларації, при умові, що рішення судів адекватно виконуватимуться. Європейський суд неодноразово заявляв про особливу важливу роль, що займає в демократичному суспільстві право на справедливий судовий розгляд. Варто зазначити, що численні скарги, що надходять до Європейського суду з прав людини (далі — Європейський суд), часто пов'язані саме з порушенням ст. 6 Конвенції. Це пояснюється, зокрема, й тим, що скарги на порушення інших статей Конвенції часто виникають унаслідок порушення вимог до справедливого правосуддя.

Правосуддя в Україні, незважаючи на певні досягнення в проведенні судової реформи, не може вважатися прозорим і доступним для людини. Судова система не відповідає потребам судочинства і не забезпечує достатні процесуальні гарантії. Рішення судів часто не вико-

нуються належним чином. Суддівський корпус не є незалежним і високопрофесійним. Зберігаються широкі повноваження прокуратури, які дублюють судові функції.

Для покращення доступу до правосуддя потрібно запровадити ефективні механізми надання державної допомоги в несенні судових витрат, широко оприлюднювати тексти судових рішень, вжити правових та організаційних заходів щодо розвантаження судів, покласти на державу відповідальність за шкоду, завдану учасникам судочинства незаконними діями чи бездіяльністю суддів та апаратів судів, а також демонополізувати державну діяльність з виконання судових рішень.

У сфері кримінального судочинства необхідно забезпечити ефективну реалізацію права на захист затриманим особам, правила цивільного судочинства потрібно змінити в напрямку їхньої відповідності європейським стандартам.

Забезпечення незалежності суддів вимагає покращити фінансування судів, посилити роль суддівського самоврядування, запровадити прозору конкурсну процедуру добору суддів, підвищити гарантії невторчання в здійснення суддями судочинства з боку голів судів та виконавчої влади та встановити дієвий механізм дисциплінарної відповідальності суддів.

Отже, покращення доступу до правосуддя вимагає від України:

- 1) гарантувати відшкодування шкоди, заподіяної учасникам судового процесу незаконною діяльністю чи бездіяльністю суддів;
- 2) стимулювати розвиток позасудових способів вирішення правових питань (нотаріат, третейське судочинство, медіація);
- 3) сприяти створенню при місцевих судах інформаційних центрів, які надаватимуть консультації з питань судового процесу, та іншому поширенню інформації про організацію й діяльність судів;
- 4) створити умови для прозорості діяльності судової влади. Надати відкритий доступ до текстів судових рішень, зокрема, через розміщення їх в Інтернеті та громадських бібліотеках з дотриманням вимог про приватність осіб та нерозповсюдження комерційної інформації юридичних осіб;
- 5) запровадити механізми надання державної допомоги в несенні судових витрат, а також удосконалити механізми надання правової допомоги безоплатно або за доступну плату особам з низьким рівнем статку, а також прийняти Закон «Про правову допомогу», яким врегулювати види правової допомоги, підстави та механізми звільнення від оплати правової допомоги;

6) удосконалити систему виконання судових рішень, демонополізувати державну діяльність з виконання судових рішень та прийняти законодавство, яке б визначало порядок виконання рішень Європейського суду з прав людини;

7) система судів загальної юрисдикції має будуватися не лише на засадах територіальності і спеціалізації, а й чіткої інстанційності (створення Вищого цивільного суду та Вищого кримінального суду як касаційних інстанцій для забезпечення учасникам судових процесів рівних прав на оскарження судових рішень);

8) встановити контроль суду за виконанням винесених ним рішень.

Для налагодження надійного забезпечення судів необхідно:

1) обмежити адміністративні повноваження голів судів та передати повноваження призначати суддів на посади голів судів органам суддівського самоврядування;

2) повністю відмежувати функцію здійснення правосуддя від функції забезпечення судового процесу.

Сфера організації діяльності судів, органів слідства та прокуратури потребує таких невідкладних заходів:

1) посилення гарантій суддівської незалежності, що включає суттєве зниження впливу на суддів з боку політичних чинників, суб'єктів системи судового адміністрування, перехід на бездефіцитне фінансування судів;

2) забезпечення реальної незалежності судових експертів шляхом адміністрування експертних установ через Міністерство юстиції України та Міністерство охорони здоров'я України, а в правоохоронних відомствах — розвитку розгалуженої спеціалізованої системи (підрозділів, лабораторій, інститутів) за окремими напрямками криміналістичних досліджень, а також розвитку недержавних експертних організацій;

3) посилення засад професійної незалежності працівників прокуратури за рахунок її часткової децентралізації та зміцнення самостійності процесуального статусу прокурорів; окрім того, на часі розвиток дискреційних начал у системі процесуальних прокурорських повноважень;

4) розширення гарантій адвокатської діяльності, забезпечення реальної незалежності адвоката в судовому процесі від незаконного впливу з боку органів обвинувачення та суду.

Для удосконалення статусу суддів необхідно невідкладно:

1) зробити процедури добору і кар'єри суддів більш прозорими, запровадити регулярне підвищення кваліфікації суддів з наголосом на права людини;

2) вирівняти статус суддів судів різних спеціалізованих юрисдикцій та законом встановити механізм оплати праці суддів;

3) встановити додаткові гарантії від необґрунтованого притягнення суддів до відповідальності та підвищити дієвість механізму дисциплінарної відповідальності суддів.

Перше призначення суддів на п'ять років може фактично виконувати не лише для судді, але й для парламенту роль випробувального строку. Кожен суддя, який хоче бути перепризначеним, перебуватиме під тиском необхідності узгоджувати свої рішення із політичними сентиментами, які домінують на той момент у парламенті. Як зазначалося раніше, одним із наріжних каменів розвинутої демократії є надання суддям можливості виносити рішення без страху покарання. Таким чином, було б краще, щоб судді призначалися безстроково від початку.

Громадянське суспільство в Україні поки що не заявило про себе як центр сили, з яким би мусили рахуватися владні структури, не стало противагою владі. Вкрай потрібні радикальні зрушення в системі цінностей, у характері стосунків між державою і громадянином (суспільством), у судово-правовій системі. Покладання на «зв'язки» при захисті особистих інтересів та на «керівництво» при розв'язанні суспільних проблем, так само як і мовчазне сприйняття зловживань під час виборів та референдумів, свідчить про те, що *політична культура громадянськості в Україні залишається недостатньо розвинутою*. Заважають вкорінені в масовій свідомості стереотипи тоталітарного минулого, у тому числі й персоналістські орієнтації більшої частини людей; їхнє сподівання на те, що порятунок прийде від «сильного лідера», і як наслідок — вічікувальна позиція замість громадянської активності. Загалом, можна сказати, що структурні (інституційні) зміни поки що не перейшли на культурний рівень і не сформували особистість, здатну захищати свої власні і суспільні інтереси та бути опорою демократії. Існує доволі поширений стереотип, буцім опорою демократії. Існує доволі поширений стереотип, буцім громадянське суспільство *не можна будувати*. З одного боку, у цьому твердженні є зерно правди. Адже засновані на довірі стосунки і бажання об'єднуватись не можна задати згори якимось рішенням чи законом. Але, з іншого боку, якщо врахувати, яку велику роль у становленні громадянського суспільства відіграє правове поле,

створене державою, а також соціальна структура, тип якої в перехідному суспільстві прямо залежить від урядової політики, то стає очевидним, що серед чинників, які обумовлюють силу або, навпаки, кволість громадянського суспільства, важливу роль відіграє держава та її зусилля щодо формування умов для функціонування громадянського суспільства.

Серед шляхів покращення ситуації з формуванням громадянського суспільства в Україні можна назвати такі:

- утвердження принципу верховенства права, формування правової держави та самообмеження держави у відносинах з громадянами та їхніми організаціями, визнання нею автономності структур громадянського суспільства; підвищення рівня гарантованості прав і свобод; позбавлення людей страху бути покараними «за ініціативу» і самостійні дії; забезпечення більшої захищеності громадян від свавільних дій уряду і місцевих влади;

- створення адекватної соціальної структури на основі розвитку приватної власності та ринкових відносин, формування середнього класу, підвищення життєвого рівня основної маси людей, звуження сфери бідності, з одного боку, та обмеження впливу олігархічних кланів — з іншого; продовження практики створення найрізноманітніших захисних та самодопоміжних організацій, здатних виконувати соціалізуючі функції, а також громадських та громадсько-політичних організацій, які стежать за дотриманням права урядовцями і не допускають їхнього втручання в громадське життя; розвиток системи спонсорської допомоги та меценатства (у тому числі й шляхом вдосконалення законодавства); забезпечення вищого рівня незалежності ЗМІ та їх активнішої участі у формуванні громадянського суспільства — через просвіту громадян та популяризацію громадських ініціатив; використання сімейного виховання, системи загальної та професійної освіти для формування нових цінностей та орієнтацій молоді; відродження національних традицій громадського життя і пошанування закону.

У зв'язку з тим, що запорукою справедливого й ефективного судочинства є правильно організована судова система, у цій сфері запропоновано радикальні зміни. Система судів загальної юрисдикції будується за принципами територіальності і спеціалізації. Разом з тим принцип інстанційності, існування якого і раніше не заперечувалось, не є чітко визначеним та однаковим у різних сферах судочинства. Зазначене передбачає поряд з діючими Вищим господарським

та Вищим адміністративним судами створення Вишого цивільного суду та Вишого кримінального суду як касаційних інстанцій для забезпечення учасникам судових процесів рівних прав на оскарження судових рішень.

З метою забезпечення однакового застосування законодавства усіма судами загальної юрисдикції як основоположної функції Верховного Суду України було б доцільним запровадження права Пленуму Верховного Суду України надавати судовим рішенням у конкретних справах прецедентне значення, тлумачити правові норми і визнавати не врегульовані законом процедури розгляду справ судами.

Для того щоб процедура притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності не спричинила небезпеку зниження гарантій недоторканності та незалежності суддів, слід дотримуватися балансу між контролем держави і суспільства та дійсною незалежністю суддів. Крім того, для здійснення контролю за діяльністю суддів та здійснення дисциплінарного провадження необхідно розробити чіткий перелік дисциплінарних проступків суддів та заходів відповідальності, які мають застосовуватися за їх вчинення. При цьому суддям слід працювати і над підвищенням рівня самоконтролю, в контексті їх особистого ставлення, внутрішнього нагляду за дотриманням вищенаведених приписів.

Таким чином, проведення судової реформи передбачає не лише регламентацію змін у чинному законодавстві, але й створення гарантій для їх дотримання і реалізації на практиці. Враховуючи наведене, цей складний процес потребує комплексного підходу, ретельного осмислення усіх нововведень, що пропонуються, застосування, певною мірою, іноземного досвіду. Проте ні в якому разі не можна переносити іноземний досвід організації судочинства та намагатися втілити його в повному обсязі в нашій державі без урахування історичних, соціальних, культурних, політичних та економічних особливостей. Слід пам'ятати, що однією з основних умов для створення реального українського громадянського суспільства та становлення правової держави є належне функціонування судової влади, оскільки саме ця гілка державної влади несе відповідальність за втілення в життя законодавчо закріплених норм щодо захисту прав та свобод людини і громадянина, законних інтересів юридичних осіб, суспільства і держави. Ефективна взаємодія громадянського суспільства та судової влади вимагає як певного ступеня зрілості громадянського суспільства, так і реформування самої системи судової влади.

ПОСИЛАННЯ ДО РОЗДІЛУ 5

1. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. — Харків: Консум, 2001. — 656 с.
2. Макаров О. В. Соотношение права и государства. — СПб., 1995. — 305с.
3. Общая теория государства и права: Учебник. / Под ред. В. В. Лазарева. — М.: Юрист, 1996. — 357 с.
4. Фаткуллин Ф. Н. Основные учения о праве и государстве.: Учебное пособие. — Казань: Изд. КФЭИ, 1997. — 378 с.
5. Четвернин В. А. Демократическое конституционное государство: Введение в теорию. — М., 1993. — 287 с.
6. Лазарев В. Н. Общая теория права и государства. — М., 1994. — 357 с.
7. Конституционное право зарубежных стран: Учебник. — М., 1995. — 304с.
8. Фрайот П. Стивен. Судебная независимость: время терпения, настойчивости и правовой сознательности общества // Сравнительное конституционное обозрение. — 2008. — №3 (64). — С. 4 — 13.
9. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Вищої ради юстиції про офіційне тлумачення частини п'ятої статті 20 Закону України «Про судоустрій України» (справа про звільнення судді з адміністративної посади) від 16 травня 2007 року № 1 — рп/2007 // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=5&user=o79>
10. Дмитриев Ю. А., Черемных Г. Г. Судебная власть в механизме разделения властей и защите прав и свобод человека // Государство и право. — 1997. — №8. — С. 49—50.
11. Кримінальний процес України / За ред. Ю. М. Грошевого та В. М. Хотенця. — Харків: Право, 2000. — 234 с.
12. Маляренко В. Т., Пилипчук П. П. Про межі судового контролю за додержанням прав і свобод людини в стадії попереднього розслідування кримінальної справи // Вісник Верховного Суду України. — 2001. — №2.
13. Гузела М. Контроль за законністю дій і рішень органів досудового розслідування як самостійна функція суду // Вісник Львівського ун-ту. Сер. юридична. — 2004. — Вип. 39. — С. 443—449.
14. Чепурнова Н. М. Судебный контроль в Российской Федерации: проблемы методологии, теории и государственно-правовой практики. — Ростов н/Д, 1999. — 305 с.
15. Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе // Вопросы философии. — 1990. — №9. — С. 67—79.
16. Смелзер Н. Социология: Пер. с англ. — М.: Феникс, 1994. — 650 с.
17. Стоянович С. Посткоммунизм: противоречия между демократией и капитализмом // Полис. — 1996. — № 1. — С. 45—54.
18. Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / В. Полохало (керівник авт. кол.); Заг. ред.: Є. Бистрицький, В. Полохало, С. Макеєв, О. Дергачов. — К.: Політична думка, 1995. — 256 с.
19. Зиновьев А. А. Гибель «империи зла» // Социс. — 1995. — № 1. — С. 92—98.
20. Данил'ян О. Г. Соціальні протиріччя у посттоталітарних системах: методика дослідження та розв'язання: Дис.... д-ра філос. наук: 09.00.03. — Харків, 1998. — 404 с.
21. Требін М. П. Армія та суспільство: соціально-філософський аналіз взаємодії в умовах трансформації: Монографія. — Харків: Видавничий Дім «ІНЖЕК», 2004. — 325 с.
22. Маколи М. Становление новой российской государственности: опыт прогноза // Полис. — 1993. — №3. — С. 30—41.
23. Выдрин Д. И. Очерки практической политологии. — К.: Высшая школа, 1991. — 234 с.
24. Щепанський Я. Ю. Элементарные понятия социологии: Пер. с польск. /Общ. ред. акад. А. М. Румянцев. — М.: Прогресс, 1996. — 307 с.
25. Мамардашвили М. К. Как я понимаю философию / Общ. ред. Ю. П. Сенокосова. — М.: Прогресс. Культура, 1990. — 307 с.
26. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность: Пер. с нем. — М.: АО «КАМІ», 1995. — 378 с.
27. Луман Н. Тавтология и парадокс в самоописаниях современного общества // Социо-Логос. — 1991. — С. 34—59.
28. Александер Дж., Коломи П. Неофункционализм сегодня: восстанавливая теоретическую традицию // Социс. — 1992. — №10. — С. 112—119.
29. Стариков Е. Н. Маргиналы / В человеческом измерении. — М., 1989. — 323 с.
30. Бачинін В. А. та ін. Філософія права. — К., 2003. — 354 с.
31. Рашковский Е. П. Маргиналы // 50/50. Опыт словаря нового мышления. — М., 1989. — 205 с.

32. Соколов Н. В. Традиция и инновация в посттоталитарных переходных процессах: Автореф. дис. ... канд. социол. наук: 23. 00. 02 / СПб. гос. ун-т. — СПб., 1995. — 168 с.
33. Ємельянова Н. М. Правовий нігілізм у переходному суспільстві // Практична філософія та правовий порядок: Зб. наук. ст. — Харків: Центр освітніх ініціатив, 2000. — С. 202–204.
34. Данільян О. Г. Формування правових механізмів розв'язання протиріч в перехідних суспільствах // Практична філософія та правовий порядок: Зб. наук. ст. — Харків: Центр освітніх ініціатив, 2000. — С. 198–203.
35. Шевцов В. С. Права человека и государство в Российской Федерации. — М., 2002. — 238 с.
36. Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 23 грудня 1997 р. // Відомості Верховної Ради (ВВР). — 1998. — № 20. — Ст. 99.
37. Марцеляк О. В. Институт омбудсмана: теория и практика. — Х., 2004. — 450 с.
38. Шукліна Н. Г. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні (проблеми теорії та практики): Монографія. — К.: Центр навчальної літератури, 2005. — 424 с.
39. Капицын В. М. Права человека и механизмы их защиты. — М., 2003.
40. Закон України «Про адвокатуру» від 19 грудня 1992 р. (із наступними змінами) // Відомості Верховної Ради (ВВР). — 1993. — № 9. — Ст. 62.
41. Єдиний реєстр адвокатів України. — К.: Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2004. — 1168 с.
42. Реєстр адвокатських об'єднань // <http://www.minjust.gov.ua/0/3190>
43. Кольний В. І. Спілка адвокатів України // Юридична енциклопедія. В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. — 5 т.: П-С. — К.: Українська енциклопедія, 2003. — С. 503–504.
44. Закон України «Про нотаріат» від 2 вересня 1992 р. (із наступними змінами) // Відомості Верховної Ради (ВВР). — 1993. — № 39. — Ст. 383.
45. Черниш В. М. Українська нотаріальна палата // Юридична енциклопедія. В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. — Т. 6: Т-Я. — К.: Українська енциклопедія, 2004.
46. Батанов О. В., Кампо В. М., Овсієнко В. В. Правозахисний рух // Юридична енциклопедія. В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко

- (відп. ред.) та ін. — Т. 5: П-С. — К.: Українська енциклопедія, 2003. — С. 45.
47. Головатий С. П. Українська правнича фундація // Юридична енциклопедія. В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. — Т. 6: Т-Я. — К.: Українська енциклопедія, 2004.
48. Українська Гельсінкська спілка з прав людини: Про нас // <http://www.helsinki.org.ua/index.php?r=alblcl>
49. Закон України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р. (із наступними змінами) // Відомості Верховної Ради (ВВР). — 1992. — № 48. — Ст. 651.
50. Закон України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» від 23 вересня 1997р. (із наступними змінами) // Відомості Верховної Ради (ВВР). — 1997. — № 50. — Ст. 302.
51. Статистична інформація / Культура // http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2006/cltr_rik/cltr_u/cltr_u.html
52. Карпачова Н. І. Стан дотримання Україною міжнародних стандартів у галузі прав і свобод людини: Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. — К., 2008. — 266 с.
53. Довідка про основні підсумки діяльності Міністерства юстиції та його територіальних органів у 2008 році та завдання щодо підвищення ефективності їх роботи у 2009 році // <http://www.minjust.gov.ua/0/18349>
54. Sanford, William R., Green, Carl R. Basic principles of American government. — Chap. 11: The US court system. — New York: Amsco school publ., 1986. — VI, 569 p.: ill. — ISBN 0 -87720- 622-8. X S 224.
55. Ротар Н. Ю. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду / Чернівецький Національний ун-т ім. Юрія Федьковича. — Чернівці: Рута, 2007. — 472 с.
56. Digital democracy: Policy and politics in the wired world. Ed. by C. J. Alexander and L. A. Pal. — Oxford: Oxford University Press, 1988.
57. Джадда К., Берри Д. М., Голдман Д., Хула К. В. Трудным путем демократии: Процесс государственного управления в США / Пер. с англ. А. С. Кулика, О. С. Миндрул. — М.: РОССПЭН, 2006.
58. Вершинин М. С. Электронная демократия как компьютерно-опосредованная форма политической коммуникации // Материалы международной научно-практической конференции «Коммуникация: теория и практика в различных социальных контекстах». — Пятигорск: Изд-во ПГЛУ, 2002. — Ч. 1.

59. Деггер Р. Участь у політичному житті і проблема апатії // Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. — К.: Смолоскип, 2005. — С. 304 — 326.
60. Hill K. A., Hughes J. E. Cyberpolitics: Citizen Activism in the age of the Internet. — Oxford: Rowman and Littlefield Publishers Inc., 1998.
61. Дилигенский Г. Что мы знаем о демократии и гражданском обществе? // Гражданское общество (Pro et contra). — 1997. — С. 3—10.
62. Онищенко О. Громадянське суспільство: тенденції становлення // Наука і суспільство. — 2002. — № 1/2. — С. 2—7.
63. Боднар А. Гражданское общество: проблемы интерпретации / Политология вчера и сегодня. Вып. 3. — М., 1991. — 116 с.
64. Войтенко Т. О., Гончарук О. С., Привалов Ю. О. Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання: Наукова збірка / Відп. ред.: Ю. Саєнко. — К.: Стилос, 2002. — 234 с.
65. Михайловська О. Г. Тенденції процесу інституціоналізації громадянського суспільства в сучасній Україні // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. — Т. 1 — К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. — С. 407—420.
66. Пріоритети розвитку громадянського суспільства України / М. Лациба, О. Вінніков, Л. Сідельнік, Д. Український; Український незалежний центр політичних досліджень. — К., 2008. — 188 с.
67. Закон України «Про об'єднання громадян» від 16.06.1992 р. № 2460-XII // Відомості Верховної Ради (ВВР). — 2003. — № 34. — С. 504.
68. Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам стосовно правового статусу неурядових організацій в Європі № СМ / Рес (2007) 14 (Прийнято Комітетом Міністрів 10 жовтня 2007 р. на 1006-му засіданні заступників міністрів) // <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=6032308&mode=thread&order=0&thold=0>
69. Чому нам потрібен новий закон «Про громадські організації» / М. В. Лациба, О. Ю. Вінніков, М. М. Слюсаревський; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. — К., 2008. — 40 с.
70. Україна в 2008 році: процеси, результати, перспективи: Біла книга державної політики / За заг. ред. Ю. Г. Рубана. — К.: НІСД, 2008. — 186 с.
71. Інформація про стан реалізації пріоритетів діяльності Міністерства юстиції України протягом 2008 року // <http://www.minjust.gov.ua/0/18164>

72. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР // Відомості Верховної Ради (ВВР). — 1997. — № 24. — С. 170.
73. Закон України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р. (із наступними змінами) // Відомості Верховної Ради (ВВР). — 1992. — № 48. — Ст. 651.
74. Закон України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» від 11.09.2003 р. № 1160-IV // Відомості Верховної Ради (ВВР). — 2004. — № 9. — С. 79.
75. Вінокурова Л. В. До проблеми реформування судової влади в Україні // Нова парадигма: Журнал наукових праць. — К., 2007. — Вип. — 61. — С. 109—121; Вінокурова Л. В. Забезпечення законності та прав громадян у перехідних соціальних системах // Нова парадигма: Журнал наукових праць. — К., 2008. — Вип. — 78. — С. 76—84; Вінокурова Л. В. Проблеми функціонування та розвитку судової влади в Україні. Дотримання стандартів суддівської незалежності та відповідальності суддів // Вибори та демократія. — К., 2008. — № 3(17). — С. 19—27; Вінокурова Л. В. Судова система в Україні: необхідність реформування // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. пр. — Одеса, 2007. — Вип. 32. — С. 111—119; Вінокурова Л. В. Судочинство як правовий механізм захисту та реалізації громадської думки // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. пр. — Одеса, 2007. — Вип. 33. — С. 376—385
76. Куйбіда Р. О. Реформування правосуддя в Україні: стан і перспективи / Центр політико-правових реформ. — К.: Атіка, 2004. — 263 с.
77. Закон України «Про судоустрій України»: Нова редакція. — Урядовий кур'єр. — 2002. — 27 берез. — № 5—12.
78. Заява Ради суддів України «Про концептуальні підходи Ради суддів України до подальшого здійснення судово-правової реформи в Україні» // www.scourt.gov.ua
79. Доповідь Президента України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році». — Офіційне видання. К., 2006. — С. 17.
80. Амджадин Л. М., О. С. Гончарук О. С., Кравченко О. В. Судова система та суди в Україні в оцінках громадськості (комплексне соціологічне дослідження) / Центр соціальних експертиз, Інститут соціології НАН України. — К.: Прецедент, 2005. — 240 с.
81. Конституція України від 28 червня 1996 р. зі змінами, внесеними Законом України від 8 грудня 2004 р. Станом на 1 січня 1996 р. Офіційне видання. Міністерство юстиції. — К., 2006.

Концепція громадянського суспільства сформувалася за доби модерну як усвідомлення переходу суспільства до буржуазного стану, до встановлення між членами суспільства тісних соціальних зв'язків, які забезпечували його силу і стійкість. Теорія громадянського суспільства ґрунтується на ідеї автономності та індивідуальної свободи громадян, невтручання держави в життя громадянського суспільства. Відносини і взаємовплив громадянського суспільства і держави — цих двох підсистем єдиної суспільної системи — є визначальними в забезпеченні демократичного розвитку країни. Громадянське суспільство потребує і створює передумови для децентралізації державної влади шляхом передачі значної частини її функцій органам самоврядування. Воно розвивається в умовах правової держави і саме є базою для неї. Рівновага між громадянським суспільством і державою — важливий чинник стабільного демократичного розвитку, а порушення її веде до гіпертрофії владних структур, відчуженості та політичного безсилля народу. За роки незалежності в Україні склалась мережа інститутів громадянського суспільства, завдяки яким суспільне життя набуло певних рис громадянського суспільства, рис, які істотно відрізняють його від життя за комуністичного режиму. Формально існує правове поле, необхідне для захисту прав особи та для її добровільної участі у вирішенні громадських справ. Водночас активність громадських організацій та їх вплив на суспільне життя і свідомість людей ще недостатні, а рівень правової захищеності індивідів і груп, які вони утворюють, далекий від бажаного. Засоби масової інформації, які мали б підвищувати рівень цієї захищеності, самі поки що потребують захисту. Тиск як з боку держави, так і з боку могутніх приватних інтересів позбавляють ЗМІ свободи та неупередженості, а людей — повної та об'єктивної інформації. Це особливо помітно в періоди, коли вирішуються важливі політичні питання (під час виборів, референдумів, політичних кризових ситуацій тощо). Наше дослідження виявило ряд особливостей взаємовпливу судової влади та громадянського суспільства в процесі становлення правової держави.

1. *Громадянське суспільство* — це суспільство, в якому має місце і постійно розширюється сфера вільного волевиявлення, яка сприяє розкриттю внутрішнього потенціалу людей і досягається через сис-

тему інституцій і відносин, що покликані забезпечити умови для самореалізації окремих індивідів і їх об'єднань, причому компетенція державного втручання в їхню діяльність обмежена до мінімуму і чітко визначена. Політико-правовий контекст пронизує елементи громадянського суспільства: наявність демократичної правової держави; самоврядування добровільних організацій та асоціацій індивідів; різноманітність форм власності, ринкова економіка; плюралізм ідеологій і політичних поглядів, багатопартійність; доступ усіх громадян до участі в державних і суспільних справах; взаємна відповідальність держави та громадян за виконання демократично прийнятих законів; розвинута громадянська політична культура і свідомість; цінування прав громадян вище за державні закони; контроль суспільства за діяльністю державних органів; наявність розвинутої соціальної структури; багатоманітність соціальних ініціатив.

Стратегічні і тактичні цілі громадянського суспільства в правовій державі реалізуються на практиці за допомогою його функцій. У своїх функціях громадянське суспільство матеріалізується, розкривається природа цього явища, його соціальне призначення і службова роль. Залежно від часу дії функції можна класифікувати як *постійні* і *тимчасові*; залежно від сфери застосування їх підрозділяють на *внутрішні* і *зовнішні*. Основні *внутрішні* функції громадянського суспільства: реалізації прав і свобод, а також контроль за їхнім дотриманням; стабілізації соціально-політичного розвитку; інформаційно-сигнальна; задоволення матеріальних інтересів; соціального забезпечення; охорони навколишнього середовища; культурно-виховна.

Основні *зовнішні* функції громадянського суспільства: сприяння забезпеченню миру і злагоди; інтеграція у світове співтовариство. Комплексна взаємодія наведених функцій громадянського суспільства в правовій державі характеризує цивілізаційний шлях розвитку культури, де реалізується генеральний принцип сучасного гуманізму: суспільство — засіб, особистість — мета.

Судочинство відіграє особливу роль як правовий механізм контролю громадянського суспільства за різними гілками влади, як механізм у системі стримувань і противаг. Особлива роль суду визначається тим, що він — арбітр у суперечках про право. У правовій державі тільки судова влада може відправляти правосуддя. Судова влада — специфічна, *незалежна* гілка державної влади, здійснювана шляхом свідомого, колегіального розгляду і вирішення в судових засіданнях суперечок про право. Підбиваючи сказаного, можна зазначити таке:

— проблема взаємозв'язку і взаємовпливу громадської думки і діяльності органів влади потребує свого подальшого дослідження, позаяк нехтування цим чинником може спричинити виникнення невідповідності застосованих юридичною і політико-правовою наукою теоретичних моделей реальним відносинам, які виникають між органами державної влади і суспільством;

— доволі низький рівень обізнаності та поінформованості громадян щодо судочинства як особливого правового механізму, а також усталений стереотип його сприйняття як «останнього» у трійці державної влади, суттєво ускладнює процедуру визначення параметрів та каналів взаємовпливу між громадською думкою та владою;

— настанова на підвищення авторитету влади в суспільстві диктує необхідність гармонізації взаємин між суспільством (громадською думкою) та владою (причому суди в цьому процесі повинні відігравати активну роль і цілеспрямовано діяти в напрямі утворення позитивного образу суду в громадській думці);

— вагомою запорукою стабільного та авторитетного становища влади в суспільстві є формування в громадській думці сталого переконання в правоті, незалежності та об'єктивності судової влади, що забезпечуватиме судовим рішенням своєрідний «кредит» громадської довіри, коли кожний громадянин, навіть не погоджуючись із винесеним судом рішенням, все рівно вважатиме його правильним і справедливим, виходячи із загального переконання в авторитетності судової влади.

Нігілістичний тип критичного мислення, властивий перехідному суспільству, побудований на радикальному запереченні тих цінностей, правових у тому числі, які стверджуються офіційно. Втрата ціннісних орієнтирів призводить до духовної стагнації і масового скепсису. Маргінальний умонастрій, що акумулює в собі негативно-байдуже ставлення до оточуючого, набуває значного поширення. Нігілізм, будучи «негативним» способом світовідчуття, набуває безлічі смислових аспектів, наприклад, філософський, прагматичний, національно-етнічний, *правовий — як зневажання нормами права* — у тому числі.

Правовий вакуум, характерний для перехідного періоду, — по меншій мірі, у його початковій стадії — породжує хаос і в спробах законотворчості, і у свідомості мас. Будівництво правової держави і громадянського суспільства — процес складний і тривалий і, як правило, супроводжується неприйняттям конвенційних нормативних ціннос-

тей, санкціонованих згори. Але властиві перехідному суспільству суперечливість, палеативність законодавства, а також неналагодженість механізму приведення в дію законів, що приймаються, призводять до посилення масового правового нігілізму. З одного боку, більшість людей ще не володіють необхідним мінімумом правових знань, з іншого боку, — спостерігаючи силові, неправові способи застосування законів державними установами і окремими особами, люди почуваються безсилими щось змінити. Правовий нігілізм приймає широкі масштаби, охоплюючи і діяльність центрального управлінського апарата, і самодіяльність місцевих органів влади, і повсякденні стосунки людей. Оскільки основою правового нігілізму є відчуження права («товаризація права»), завданням перехідного періоду стає його подолання. Критерієм оптимальності розв'язання суспільних суперечностей у перехідних суспільствах може служити рівень соціальної ентропії в соціальній системі (правовій сфері в тому числі), який визначається сукупністю певних принципів, а саме: відкритості, плюралістичності, дезорганізації/організації, надмірності, вертикальної і горизонтальної мобільності.

Однією з найактуальніших проблем на шляху створення реально-го українського громадянського суспільства та становлення правової держави залишається ствердження верховенства права. У свою чергу дотримання принципу верховенства права може бути досягнуто лише за умови належного функціонування судової влади, оскільки саме ця гілка державної влади несе відповідальність за втілення в життя законодавчо закріплених норм щодо захисту прав та свобод людини і громадянина, законних інтересів юридичних осіб, суспільства і держави. Ефективна, конструктивна взаємодія громадянського суспільства та судової влади вимагає як певного ступеня зрілості громадянського суспільства, так і реформування самої системи судової влади. З огляду на те, що запорукою справедливого й ефективного судочинства є правильно організована судова система, у цій сфері запропоновано радикальні зміни. Система судів загальної юрисдикції будується за принципами територіальності і спеціалізації. Разом з тим принцип інстанційності, існування якого і раніше не заперечувалось, не є чітко визначеним та однаковим у різних сферах судочинства. Зазначене передбачає поряд з діючими Вищим господарським та Вищим адміністративним судами створення Вишого цивільного суду та Вишого кримінального суду як касаційних інстанцій для забезпечення учасникам судових процесів рівних прав на оскарження судових рішень.

Перше призначення суддів на п'ять років може фактично виконувати не лише для судді, але й для парламенту роль випробувального строку. Кожен суддя, який хоче бути перепризначеним, перебуватиме під тиском необхідності узгоджувати свої рішення із політичними сентиментами, які домінують на той момент у парламенті. Отже, було б краще, щоб судді призначалися безстроково від початку.

Нагальною є необхідність запровадження дієвих механізмів, які запобігатимуть можливостям зовнішнього впливу на суддів, як з боку органів законодавчої й виконавчої влади, так і вищих судів. Важливою умовою становлення громадянського суспільства і його конструктивної взаємодії з державою є реальна незалежність судової влади і самих суддів, тобто це, зокрема, захищена воля судді виносити політично чи суспільно непопулярне, але справедливе, обґрунтоване і законне судові рішення. Проте необхідно пам'ятати, що першою та основною передумовою для уникнення стороннього впливу є свобода самих суддів, тобто небажання судді опинитися під таким впливом. Дуже складно довести до досконалості поняття реальної суддівської незалежності, вона завжди укоріняється повільно і піддається тиску чи атакам ззовні. Однак боротьба за створення і захист незалежності суду не повинна зупинятися ніколи, оскільки вона завжди виправдана. Для того щоб процедура притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності не спричинила небезпеку зниження балансу між контролем держави і незалежності суддів, слід дотримуватися балансу між контролем держави і суспільства та дійсною незалежністю суддів. Крім того, для здійснення контролю за діяльністю суддів та здійснення дисциплінарного провадження необхідно розробити чіткий перелік дисциплінарних проступків суддів та заходів відповідальності, які мають застосовуватися за їх вчинення. При цьому суддям слід працювати і над підвищенням рівня самоконтролю, в контексті їх особистого ставлення, внутрішнього нагляду за дотриманням вищенаведених приписів.

Таким чином, проведення судової реформи передбачає не лише регламентацію змін у чинному законодавстві, але й створення гарантій для їх дотримання і реалізації на практиці. Враховуючи наведене, цей складний процес потребує комплексного підходу, ретельного осмислення усіх нововведень, що пропонуються, застосування, певною мірою, іноземного досвіду. Проте ні в якому разі не можна переносити іноземний досвід організації судочинства та намагатися втілити його в повному обсязі в нашій державі без урахування історичних, соціальних, культурних, політичних та економічних особливостей.

Громадянське суспільство в Україні поки що не заявило про себе як про центр сили, з яким би обов'язково мусили рахуватися владні структури, не стало повноцінною противою владі. Вкрай потрібні радикальні зрушення в системі цінностей, у характері стосунків між державою і громадянином (суспільством), у судово-правовій системі. Покладання на «зв'язки» при захисті особистих інтересів та на «керівництво» при розв'язанні суспільних проблем, так само як і мовчазне сприйняття зловживань під час виборів та референдумів, свідчить про те, що *політична культура громадянськості в Україні залишається недостатньо розвиненою*.

Серед шляхів покращення ситуації з формуванням громадянського суспільства в Україні можна назвати такі:

- утвердження принципу верховенства права, формування правової держави та самообмеження держави у відносинах з громадянами та їхніми організаціями, визнання нею автономності структур громадянського суспільства;

- підвищення рівня гарантованості прав і свобод; позбавлення людей страху бути покараними «за ініціативу» і самостійні дії; забезпечення більшої захищеності громадян від свавільних дій уряду і місцевих влад;

- створення адекватної соціальної структури на основі розвитку приватної власності та ринкових відносин, формування середнього класу, підвищення життєвого рівня основної маси людей, звуження сфери бідності, з одного боку, та обмеження впливу олігархічних кланів, — з іншого;

- продовження практики створення найрізноманітніших захисних та самодопоміжних організацій, здатних виконувати соціалізуючі функції, а також громадських та громадсько-політичних організацій, які стежать за дотриманням права урядовцями і не допускають їхнього втручання в громадське життя;

- розвиток системи спонсорської допомоги та меценатства (у тому числі й шляхом вдосконалення законодавства);

- забезпечення більшої незалежності ЗМІ та їх активнішої участі у формуванні громадянського суспільства — через просвіту громадян та популяризацію громадських ініціатив;

- використання сімейного виховання, системи загальної та професійної освіти для формування нових цінностей та орієнтацій молоді;

- відродження національних традицій громадського життя і пошанування закону.

Наведені висновки дослідження сприяють подальшому поглибленню змісту й обсягу понять: «громадянське суспільство», «громадянська ініціатива», «громадська думка», «недержавні організації», «правова держава», «влада», «судова влада», «закон», «законність», «судочинство», «правотворчість», «правозастосування», «перехідне суспільство», «історична пам'ять», «історична свідомість». Отримані результати припускають можливість подальшої розробки проблеми й уточнення ареалу дослідницького поля в контексті соціальних процесів, що відбуваються в Україні.

Наукове видання

**РОЗОВА Тамара Вікторівна
БІЛОУСОВ Олександр Сергійович
ВІНОКУРОВА Лідія Валеріївна
ДОВГИЙ Сергій Вікторович
ЛЕГЕЗА Яніна Олександрівна
МАНЖОЛА Петро Григорович
ОПАЛЬКО Юрій Володимирович**

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Монографія

За загальною редакцією
доктора філософських наук, професора
РОЗОВОЇ Тамари Вікторівни

Завідувачка редакції *Т. М. Забанова*
Редактор-коректор *Н. І. Крилова*
Технічний редактор *М. М. Бушин*
Дизайнер обкладинки *О. О. Набойченко*

Здано у виробництво 02.02.2010. Підписано до друку 03.06.2010.
Формат 60х84/16. Папір офсетний. Гарнітура «Newton». Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 20,00. Тираж 300 прим. Вид. № 7. Зам. № 22.

Видавництво і друкарня «Юридична література»
65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2
Тел.: (048) 777-48-79, 728-75-45

Свідцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1374 від 28.05.2003 р.